

हरिः ओम् ।

श्रीमते ह्यग्रजपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ।

श्रीमाध्वेष्टनाचार्यं कवितार्किककेसरौ ।

वेदान्ताचार्यवर्येभ्यो नमः सविधत्तां सदाहृदि ॥

समाहारस्मात्प्रतिपदमृत्तां धाम यजुषां

स्तवः प्रत्युद्धानां सहरिविततिर्बोधजस्तथेः ।

५ कथादर्पतुल्यत्कलि कथककोलाहलभव

हरत्स्वस्त्यर्ध्वान्ता ह्यवष्टम देया हलहन् ॥

द्रुत्स्वयममगावत्कुमतिशालकूलकया

मृपामतविधानलज्जलितजीवजीवातः ।

चरणमृत्तमचर धतिपुरन्दरस्योक्तय

१० चिरान्तमरभ्रतोपिकुरबन्धमैरत्रिकाः ॥

प्राचीमुपेत्यपदवीं यतिराजद्व (जु)ष्टां

तत्तद्विशष्टमपि वा (यत्किञ्चिदन्यदपि वा) मतमाश्रयन्ताः ।

प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत्पटन्तः

प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोयतध्वम् ॥

१५ वादाहवेपु निर्मेतुं वेदमार्गविदूषकान् ।

प्रयुज्यतां शरश्रेणी निशिताशतदूषणी ॥

तच्च तावच्छास्त्रारम्भे, विचारविषयत्वेन सूचकत्वाद्-
सूचयत् । परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरच निरस्यते ॥ निर्विशेष

ब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचिन्मुख्य(वृत्त)त्वमस्ति न वा,

२० नवेदसाधुत्वापत्तिः, साधुत्वस्य मिथ्यात्वमभुपगच्छताम-

साधुत्वमिष्टमिति चेत्, हन्त तर्हि सर्वशब्दासाधुत्वम्,

साध्यसाधुविवेकाभावे च कृतं साङ्गोपाङ्गेर्वेदैः, मुख्यार्थ-

शून्यस्य तन्मूलवृत्त्यन्तरे लिङ्गत्वेचासम्भवति कथं क्वचिद्-

बोधकत्वमपि, न च साङ्केतिकोऽयमपभ्रंशो वा, येन

२५ वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात्, यस्यायमपभ्रंशश्चोक्त

सोऽपि तथा वृत्तिविकल्पेन निर्धूयेत, ननु ब्रह्मशब्दस्यायं

महिमा, यन्मुख्यार्थविरहेऽपि नित्यं सत्त्वणया ब्रह्म बोधय-

तीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौत्रदर्शनम्, मुख्यार्थसंबन्धिन्यमुख्ये

वृत्ति र्हि सत्त्वणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भवानेव भाषेत,

३० किञ्चैवमुक्त्यार्थशून्याग्नौर्वे शब्दाणां तमर्थं सत्त्वयतीति स्त्रीक्रि-

येत महामौमांसकेन, कोहिलदुक्तन्यायवित्कुचापि शक्ति-

कृप्तिगौरवधृयेत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्म कच्छमिति वदता

- ५.५. वग; अस्तु व्यावहारिकनैदिशियम्; कथन्तर्धिं गृहेष्टतिः;
तदपि तद्वाराव(गाद्यत)गम्यत इति चेत्; तर्हितसमुख्यम्,
उपहितमुख्यमिति पक्षस्तु श्रुतिसिद्धिस्त्राभाविकमावङ्ग्या-
द्युपहित (येत) लविश्वचायां स्वमतविरोधादपास्तः, स्वाभि-
मताज्ञानादिदोषोपहितत्वन्वनाचमलैङ्गमश्रौतमधार्तमसौच-
६० चेति व्यापयिष्यते, तत्र च गृहे परे ब्रह्मणि निर्दाषमव्यगुण-
विशिष्टविषयभगवच्छब्दमुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, “परम्-
ब्रह्मपरन्वामपवित्रं परमं भवानि” ति स्तुत्यनुपपत्तिः,
पवित्रं परममित्यादिषमभिव्याहारवैयर्थ्यं (घट्यं) च।
निर्विशेषलक्षणाद्यान्तु श्रुतिर्न कथञ्चिदपि सम्भवति;
६५ गुणवच्छिन्न गुणाभिधानरूपत्वान्तस्था इति, पूर्वापरादि-
विमंवादाच्च न कुचापि निर्गुणसिद्धिः, अपिचाविद्यानि-
वृत्त्यर्थमिहज्ञातव्यमुपहितस्वरूपाधिकं वा; आद्ये तच्चा-
वेदकतटस्थ स्वरूपलक्षणादिभिरपि तद्व्यवसादविशिष्टब्रह्म-
णिवृत्त्यप्रसिद्धास्मदिष्टसिद्धिरस्यात्, आद्यातत्त्वज्ञानादेव मोक्ष-
७० सिद्धिः, तस्य मिथ्यात्वेनैव युष्माभिरङ्गीकारात्; द्वितीये
नतद्भुत्पक्षेन तदु(क्तव्य)तत्त्वयोग एव, तस्मिंश्चित्तनाज्जिज्ञास्यते
लक्ष्यते शोध्यते चेति चेत्, तत एव निर्विशेषलक्षकब्रह्मशब्दाद्
ज्ञातत्वलक्षितत्वशोधितत्वसिद्धाजिज्ञासाद्यनपेक्षास्यात्; न
च जिज्ञासादौविधिः, अहृष्टापत्ताभावात्; येन पिष्टपेपणं
७५ सहेम, निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं
सार्थमिति चेत्; किम्मुख्यामन्यां वा, पूर्वेष्वप्रस्तुतथाघातः,

- * सवस्योपहितमुख्यवृत्तिविषयबोधनोपचीणत्वात्, अनुपहि-
तेहि लक्षणामेववदसि, अभिधानाङ्गीकारे वा किं सार्व-
ज्यादिविशिष्टपरब्रह्माभिधानप्रदेशेण; उत्तरत्र “अधीही”-
८०. त्यादि वैषय्यम्; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ-
लक्षणीपदेशस्य असङ्गतेः, लक्ष्यार्थमधीहीति तु निरुत्थानम्,
कारणाभावात्, मुख्यार्थबाधादिनिश्चयपूर्वकत्वादमुख्य-
(लक्ष्यार्थ)वृत्तिविज्ञप्तेः, तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्राग्विद्धेः,
तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्वा वा;
८५. मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थविशेषस्य न विदितः अस्मि-
न्नावसरे प्रश्नाद्यन्त, माभूत्, किं प्रत्यक्षेण बाधः, किंवा अनुमा-
नेन, अथ तर्केण, अथवा तादृशेनागमेन; नाद्यः, अतीन्द्रिये
प्रत्यक्षबाधायोगात्, न द्वितीय इतीयौ; अनुमानस्य तर्क-
मात्रस्य च नित्यागमैःसर्धितुमशक्तेः; न चतुर्थः; न वृद्धति न
८०. वृद्धयतीति च वाक्यान्तराभावात्, निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धि-
रिति चेत्; तथापि निर्मूलः प्रश्नः, तैरेवबुभुक्षित बोधात्;
न च तैरपि (ततोऽपि) तत्सिद्धिर्न्याय्या, अविरुद्धविषयसिद्ध्या
तेषामप्यान्यपर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आपातविदितार्थश्रुति-
विप्रतिपत्त्यासन्दिहानः कीदृग्भूतं ब्रह्मशब्दविवक्षितमिति
८५. पृच्छतीति चेत्, नैवम्; तदव्यस्यस्वरूपलक्षणभ्यामपि
कारणत्ववैलक्षण्यविषयाभ्यां मन्देहस्यैवत्यापनप्रसङ्गात्; न च
निर्विशेषं सविशेषं वेति विमृशतोऽजगत्कारणत्वोत्पत्तिविशेष-
त्वनिश्चयसिद्धये, अपि तु सर्वकारणत्वाच्चित्रं सर्वशर्व-

विदादिशब्दकण्ठोक्तञ्च सर्वज्ञत्वादिकं बृहत्त्वमेव निर्धार्यते ;

१०० नन्वविदितमुख्यलक्ष(लाक्षणि)कविभागः शिष्योमुमुक्षुभि-
र्जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सामान्यत उपश्रुत्य तल्लक्षणं पृच्छति,
आचार्यंस्तु कृत्स्नविद्ब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विग्रेषवस्तुलक्षणमुप-
दिश(तु)ति, तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं निर्विग्रेषमि-
त्यस्यैव निर्मूलत्वात् ; प्रत्युत “तमेवं विद्वा” नित्यादिभि-

१०५ विभ्रतिगुणविग्रहस्यापार विशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवामृ-
तत्वप्राप्त्युपायलक्षणदशाधाद्यः ; अतो यथाश्रुत एव
ब्रह्मशब्दार्थः ; निर्वक्ति च यास्कः “ब्रह्म परिदृढं सर्वत”
इति. इदं सर्वमभिप्रेत्याभास्यत “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो
निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्क्षेपकल्याणगुणगणः

११० पुरुषोत्तमोऽभिधीयत” इति, अभिधीयते—मुख्ययावत्त्या
बोध्यते, अनेवखामकमनेवंविधञ्च किमपि ब्रह्मेति वदतां
सर्वेषामप्य(मेवा)वनिरासो भावः, विशेषणद्वयेन च
ब्रह्मपुरुषोत्तमशब्दयोर्निर्भक्तिरपि व्यज्यते ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य
श्रीमद्देहूतनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां
ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्ति वादः प्रथमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य दुय्यतः ।

विशुद्धस्यापि जिज्ञासा परेष्टा प्रतिषिध्यते ॥

यदाहुः । ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यम् अनुदितानस्तमि-
तस्वरूपैकप्रकाशमशेषविशेषशून्यमनाद्यविधान्धकारितसित्यशु-

५ दूष्येति, तत्र विचित्रो व्याघातः, यद्विनवित्तिकर्म कथन्तत्र
जिज्ञासा; सामान्यतोविदितेविशेषतश्च वेदितव्ये तत्प्रवृत्तेः;

अन्यथाहेतुप्रयोजनविरहे तदयोगात्, न च ब्रह्मणि
तथाविधवेदनद्वयविषयत्वं परैरिष्यते, जिज्ञासापूर्वकं परी-
क्षणमत्रप्रक्रम्यते, तच्च तत्र प्रमाणोपक्षेपेण, प्रमाणञ्च निर्वि-

१० ययच्च निष्पद्यम्, स्वविषयत्वे तु तद्विषयत्वात् दृग्बलमिष्यात्-
जडत्वादिस्त्रोक्तानिष्ठापत्तिः, स्वरूपप्रकाश एव हेतुः फलञ्च
जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण-
नियमदृष्टेः, स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारताभावात्, अनादेः
प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः, सापेक्षत्वे

१५ यथादर्शनं स्वविषयवेदनापेक्षणात्, प्राक्सिद्धस्य तु चत्त-
कार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात्, प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगात्,
फलत्वे चानादित्वभङ्गात्, उपहितरूपेण वेदनद्वयविषय-
त्वाज्जिज्ञासा स्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमे-
ऽपि फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्, भ्रान्तेदामम्याद्यत्वाद्य

- २० तदर्थं (र्थ) प्रेक्षावतां प्रारम्भ, भ्रान्तिमेव प्रमितिस्त्वन्मानैस्त्वा
 सपाद्येति चेन्न, परीचकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रान्तिप्रमात्वव्यव-
 सायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात्, स्वरूपव्यतिरिक्तं क्वचि-
 मित्येति प्रयोजकगिचणविरोधाच्च, नित्यभूतेऽपि समाधिवत्
 स्वमात्र साक्षित्ववैशद्यमात्रं वा साध्यमिति चेन्न; तयोरपि
- २५ तत्स्वरूपत्वे सिद्धत्वात्, धर्मत्वे सत्यत्वमित्यात्वविकल्पलोभात्,
 अतिरिक्ताकारप्रकाश एव (च वै) चेद्वैशद्यन्तस्मिन्नप्याकारे
 स एव विकल्प, नित्यस्वसाक्षिणि निरङ्गेनिर्विशेषे च क-
 द्दानौ प्रकाश आकार, कथञ्च जिज्ञासा, इदं किमिति
 वा कथमिति वा साध्यात्, सर्वत्र यथायथं विदिताविदि-
- ३० ताकारभेदो दुस्त्यज, कृतस्त्वावगत्यनवगत्योर्नैष्कल्यनिर्दि-
 तुकत्वाभ्यान्तदयोगात्, किं कथमित्यत्र का गतिरिति
 चेत्, न, तच्चापि सामान्यतः प्रतीतममुदायान्तर्गतविशेष-
 निर्धारणार्थत्वात्किमादि, एतेषु किङ्कथमित्येव हि तच्चा-
 काक्षा यः पुनश्चाताज्ञातामविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेव
- ३५ खण्डयेत्, स ब्रह्मजिज्ञासामपि जिघासती (खण्डयेदि)ति कः
 प्रकृतोपयोग, इष्टा च सा यथालोकमिहापि, अन्यथा-
 ऽनारभ्येण शास्त्रोच्छिन्ने, अस्त्वित्यापि सामान्यतः स्वरूपज्ञप्ति-
 अध्यासविरोधिहूपेण विशेषतश्च जिज्ञासा, नैव, निर्विशेषे
 सामान्याभिद्धे, निष्प्रामाण्ये च विशेषायोगात्, कल्पनया
- ४० तदुपपत्तिरिति चेन्न, सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपो-
 च्छिन्ने, विशेषासम्भवाच्च ननु किञ्चिद्भूतोविशेषतः कश्चित्

स्यात्, न खलु खरशृङ्गे कुण्डलादिः, न च “अस्ति ब्रह्मेति चेदेदं, सन्तमेनन्ततोविदु”रिति आवयन्तौ श्रुतिः ब्रह्मण-
स्त्वामान्यधीर्वाधं सहेतुः ; अतएवा(वकल्पिता)स्त्वित्युपपत्ति-
४५

न्याकारभ्रमादिशेषं बुभुक्षेति प्रत्युक्तम्, अपसिद्धान्ताच्च ; विशेषस्तु कल्पितत्वे तज्जिज्ञासावैफल्यं, न हि ब्रह्मण्यसद-
पूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थं वा शरीर-
कमित्यवेदबाह्यः कश्चिदपि चमते, कल्पिताकारमित्याल-
बोधनार्थमिति तु स्यात्, न तर्हि ब्रह्मजिज्ञास्यम्, अपि

५० त्वयमाकारस्तत्त्वोमिथ्यावेति, ततः किमिति चेत्, श्रुति-
सूत्रं खरसार्थं भङ्ग(त्याग)ं स्थावत्, ब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रवेद्यमिति
स्मृततयाहतिश्च, कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्वीरिति
चेत्, न, माध्यमिकमतेऽपि तद्भावेन तद्विद्वैक्यभागे तद्वि-
वादविलयापातात् ; यच्च मन्यसे, कल्पिताकार मिथ्यात्व-

५५ बुद्ध्यापि ब्रह्मण्यन्तच्छून्यत्वमवसेयमिति तज्जिज्ञासाद्युपपत्ति-
रिति, तदपि यदि सामान्यबुद्धिकोडौक्यतन्नादा न
जिज्ञास्यम् ; बहिष्कृत्य तु सत्यत्वे सद्वितीयता, मिथ्यात्वे
प्रतियोगिषाहित्यसत्यता, साहित्यराहित्ययोस्तद्वजं सङ्घर्षात्,
परस्परविरोधे (च) प्रकारान्तरस्थित्ययोगात् ; यदि राशि-

६० त्वमपि कल्पितं, कथन्तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः ;
यत्किञ्चिद्विबुद्धिमाचक्षु प्रागपि सुलभमिति कृतं (किं)
तदर्थविचारव्यसनेन, अतस्त्वीकुरुवायतस्त्वयाकार(इय)वैमिश्रं
परिहर वा तज्जिज्ञासामिति, किञ्च यद्यगद्वं ब्रह्मजिज्ञासो-

- वेदितव्यन्तर्हि दुस्त्यजैष्कन्यम्, तथा प्रकाशस्य संसारभेषज-
 ६५ त्वानभ्युपगमात्, अन्यथा प्रागेव मुक्तिमिद्वौ किमर्था
 जिज्ञासा, कथञ्चाशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वावेदकत्वम्,
 कथन्तरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिविलयः ; ननु भुरन्ध्रभ्रमेण
 दामदर्वीकरभ्रमनिवृत्तिवत्स्यात् ; न स्यात्, तददेव भ्रान्त्य-
 न्तरस्थितावात्यन्तिकत्वमिद्वेः ; तद्वित्तापकतत्त्वज्ञानादेरुक्त-
 ७० क्रमेणात्रासम्भवात् ; अहेतुकचिनागादेश निरस्यमाण-
 त्वात् । शुद्धन्तर्हि जिज्ञास्यमपि न ते स्यात् ; ज्ञप्तातत्त्व-
 रूपस्पर्शानभ्युपगमात्, शाखावच्छ्रयायेन स्वरूपस्पर्श इवेति
 मतमिति चेत् ; कथन्तदधीनबोधविषयतामन्तरेण दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम्, तद्विषयत्वे च कथन्तप्रयुक्त-
 ७५ दोषातिक्रमः, सोऽपि बोधस्त्ववेद्यत(ता)या भ्रान्तिरसत्यद्ये-
 त्यदोष इति चेत्, विसृज्यन्तत्त्वावेदकवाक्यैः ; वेद्यमिध्यात-
 मन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात्, उपलक्षणपर्वलम्बननैष्कल्याच्च ;
 शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्थजिज्ञासा,
 अन्ततस्तस्यास्तादर्यात्, शुद्धताध्यवसायायै सा स्यात् न तु
 ८० शुद्ध्यर्थमिति चेत्, तदध्यवसायेनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्यम्,
 अन्यथा नैष्कल्यात्, आरोपिताशुद्धिगिरमनात् साकश-
 निति चेत्, आरोपकभ्रमे शिवशुद्धयोपगमात्, उदररक्तोपि
 स्फटिकेशुभ्रत्यवत् (तत्) संभव इति चेत्, भावानभिज्ञानात्,
 न हि वयमारोप्य(व)दोषत्वेनाशुद्धिं प्रवक्ष्यामः, ब्रह्म-
 ८५ एव कुट्टष्टिक(र्तृक)त्पितविविध(विपर्यय)दोषदृष्टेरभ्युपगमात्,

- किन्तु भ्रमाद्याधारतया, न तथा स्फटिकरस्य स्व-
निरागमव्यस्यति, न च तत्कर्दकोऽन्यकर्दको वा रज्जुताया-
सक्तच्छेतिमात्राशुद्धिविरोधी; इह तु स्वदोषेण ब्रह्मणि
स्वयमेव ब्रह्मण्यमाणे कथं भ्रान्त्यादिप्रत्यनौकतामर्थौ शुद्धि-
८० निन्त्या; भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादि(राग)वत्तत्त्वतो नास्तीति
निस्तार इति चेत्, स्थितन्तर्धि विचारनैष्कल्यम्, असत्येव
भ्रान्तिस्तत्त्वतो भातीति तद्विवर्तनम् फलमिति चेत्, न,
तत्त्वत्वभ्रमसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पे(सति) भद्वितीयत्वानवस्थ-
योरन्यतरापातात्; स्वरूपेण ब्रह्मभ्रान्त्यति किन्तु जीवे-
८५ यररूपाभ्यामिति चेत्; हन्त एकां व्यावृत्तिम् परिहर्तुम-
नेकामुपादत्ते; कथमभ्रान्तस्तस्य तद्भावः, कथं सर्वज्ञोऽपि
भ्राम्यतीति विवचाप्युत्तिष्ठेत्; कथञ्च एक आत्मायुगपत्सर्व-
ज्ञमज्ञात्मानमनुसन्दधीत; प्रपञ्चयिष्यते चेत्तत्. उत्तरं
तु नित्यशुद्धलश्रुत्यादिविरोधः, किञ्चोभयावधिमत्तयातद-
१०० नित्यत्वम् उत्तरैकावधिमत्तया पूर्वैकावधिमत्तया वा; नाद्यः,
चिद्वर्णापवर्णयोरेकराश्वप्रसङ्गात्, वैराग्योपदेशादिवैयर्थ्यात्;
अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिविरोधाच्च; अत एव न द्वितीयः,
बन्धमोक्षयोर्मुक्तमताप्रसङ्गात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादि-
नैष्कल्याच्च; तृतीयस्तु न शुद्धेर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात्; निरव-
१०५ धिकत्वसावधिकत्वयोर्नित्यवैरात्, अतिरेके च स एव
सत्यासत्यविकल्पावतार इति. यद्यप्यसम्भते नित्यशुद्ध
ईश्वरः साध्यशुद्धिः चेन्नञ्च जिज्ञासेते, तथापि न प्रति-

वन्दौ; ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात्, जीवशुद्धेस्साध्याया अपि
स्वरूपान्यत्वात् सत्यत्वाच्च; उदारगुणसागरः परमपुरुषः

११०. स्वाराधनात्मकशास्त्रार्थमस्मीतस्त्रिवर्गमपवर्गंश्च प्रयच्छतीति
हि प्राचीमर्थादा, स यदि स्वयमेव भाष्येत् स्वाश्रितपा-
णौपयिकगुणहीनो वा न तर्हि जिज्ञास्य, "स्वरक्षणेऽप्य-
शक्त्ये"ति न्यायात्, कल्पितमार्गव्यादि योगात् तद-
भावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनम् स्यादिति चेन्न;

११५. कल्पितस्य मार्गव्यादेर्जिनादिद्यपि सिद्धेस्तदुपपत्तिप्रसङ्गात्;
सर्वेषामपि न तत्कृत्तिरिति चेन्न; अविशेषात्; महा-
जनपरिषदादिशेष इति चेन्न; सर्वेषां स्वर्गसुकृदन्त-
मिच्छतां कश्चिदपि प्रामाणिकत्वादित्यवगम्यहन्त्यामिहेः,
प्राचुर्यस्य विगमादप्रयोजकत्वाच्च. यत्तु तीर्थादिवदिति,

१२०. तत्तदामद्येत, यदि तत्सर्वमेव तदुपपत्त्या(तदुपाख्या)प्रसा-
द्योऽन्यः; न हि क्रियातत्त्वज्ञानपूर्वाण्येव फलन्तीति नैगमः
यन्याः; उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेऽपि जिज्ञासा-
नुपपत्तिर्दृष्ट्या. तदेतदग्निसमन्तनिर्धाय मद्भ्यः प्रदाभिधेय-
सुभयलिङ्गं सर्वेश्वरं प्रभुय तस्यैश्वर्यमस्तु विवक्षितमभा

१२५. "तापत्रयात्तुरैरमृतत्वाच्च न एव जिज्ञास्य" इति ।

इति कवितार्किकमिहस्य सर्वतन्त्रसमतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य इतिपु अतदूषणम्

जिज्ञासानुपपत्तिशङ्को दितोयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणान्

रेकशास्त्रसमर्थनवादस्तृतीयः ।

च्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दे समधिश्रिताः ।

मुक्तिं यद्भजनादाञ्जलमनन्तमुपास्यते ॥

- स्थितन्तावदध्ययनविधिनाऽथापनविधिनावाप्रयुक्तमध्ययनं
साङ्गसग्निरस्क (हृत्त्र) स्वाध्यायविषयमिति . रागतो
५ विधितोवाप्रयुक्तसदर्थविचारोपि हृत्त्रगोचरः; तयोस्त-
द्धोचकाभावात्, ननु विधिप्रयुक्तौ माभुत्सद्धोचः, रागप्रयुक्तौ
तु स्यात्, यावद्भागम् प्रवृत्त्युपपत्तेः, नैवम् विकल्पासहत्वात्;
किं ब्रह्मणि विचारसद्धोचः किं वाकर्मणि; नाद्यः, पुरुषस्य
चतुर्ध्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसंभवे विरो-
१० धाभावाच्च . सन्ति ह्युभयभावनास्वभावाविधाः . यस्य तु का-
चित्कोरागः तस्यैकदेशविचारे का विचिकित्सेति चेन्न; यस्य
लोकायतोपभुतमतेर्द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ध्व-
नास्या, यस्य चाग्रजिरापदा, तस्य केतिप्रसङ्गात् . अस्त्वनर्हस्या-
नधिकारः स्वाहं प्रति प्रवृत्तामीमांसेति चेत् तुल्यं त्रिका-
१५ ण्ड्यामपि . तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, हृत्त्रप्रवचनादिरागादपि
हृत्त्रविचारस्तमस्ति; तेन न ब्रह्ममात्रेविचारसद्धोचः . कर्म-
मात्रे च विचारं सद्धोचयन् कबन्धमीमांसकस्तु राहुमी-

- बन्दी, ईश्वरशब्देरसाध्यत्वात्, जीवशब्देस्साध्याया अपि
स्वरूपान्यत्वात् सत्यत्वाच्च, उदारगुणसागर परमपुरुष
११०. स्वाराधनात्मकशास्त्रार्थमस्मीतस्त्रिवर्गमपवर्गञ्च प्रयच्छतीति
हि प्राचीमर्थादा, स यदि स्वयमेव भ्राम्येत् स्वाश्रितवा-
णौपयिकगुणहीनो वा न तर्हि जिज्ञास्य, “स्वरचण्डोऽप्य-
शक्तस्ते”ति न्यायात्, कल्पितमार्वाख्यादि योगात् तद्-
भावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनम् स्यादिति चेन्न,
११५. कल्पितस्य मार्वाख्यादेर्जिनादिष्वपि सिद्धेस्तदुपपत्तिप्रसङ्गात्,
सर्वेषु न तत्कुत्रिरिति चेन्न अविशेषात् महा-
जनपरिग्रहादिशेष इति चेन्न सर्वेषां सर्वतस्तुष्टूल-
मिच्छतां कचिदपि प्रामाणिकत्वादिलक्षणमहत्त्वस्यासिद्धे,
प्राचुर्यस्य विगानादप्रयोजकत्वाच्च यत्तु तीर्थादिवदिति,
१२०. तत्तदामहोत, यदि तत्सेवयेव तदुपपत्त्या(तदुपास्या)प्रसा-
द्योऽन्य, न हि क्रियातच्छक्त्यपूर्वाण्येव फलन्तीति नैगमः
पन्था, उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेऽपि जिज्ञासा-
नुपपत्तिर्द्रष्टव्या तदेतदखिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेय-
मुभयलिङ्ग सर्वेश्वर प्रस्तुत्य तस्यैवारम्भसूत्रे विवक्षितत्वमाह
१२५. “तापवयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्य” इति ।

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमदेकदणायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणम्
जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अतदूषणम्

ऐकशास्यसमर्थनवादस्तृतीयः ।

चय्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिष्ठिताः ।

सुक्तिं यद्भजनादाहुस्तमन्तमुपास्यते ॥

- स्थितन्तावदध्ययनविधिनाऽध्यापनविधिनावाप्रयुक्तमध्ययनं
साङ्गसंशिरस्क (हस्त) स्थापयविषयमिति . रागतो
५ विधितोवाप्रयुक्तस्तदर्थविचारोपि हस्तगोचरः; तयोस्तु-
ङ्कोचकाभावात्, ननु विधिप्रयुक्तौ माभ्युत्सङ्कोचः, रागप्रयुक्तौ
तु स्यात्, यावद्रागम् प्रवृत्त्युपपत्तेः, मैवम् विकल्पासङ्गतात्;
किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोचः किं वाकर्मणि; नाद्यः, पुरुषस्य
चतुर्थ्यपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसंभवे विरो-
१० धाभावाच्च . सन्ति ह्युभयभावनास्तथाविधाः . यस्य तु का-
चित्कोरागः तस्यैकदेशविचारे का विचिकित्सेति चेन्न; यस्य
लोकायतोपपन्नतमतेर्द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्थ्य-
नास्या, यस्य चाग्निरापदा, तस्य केतिप्रसङ्गात् . अस्त्वनर्हस्या-
नधिकारः स्वाहं प्रति प्रवृत्तामीमांसेति चेत् तुल्यं चिका-
१५ ण्यामपि . तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, हस्तप्रवचनादिरागादपि
हस्तविचारस्तमसि; तेन न ब्रह्मनापेविचारसङ्कोचः, कर्म-
मात्रे च विचारं सङ्कोचयन् कवन्धमीमांसकस्तु राहुमी-

मांसकैरपि प्रतिवक्तव्यः, सिद्धेऽपि न्युत्पत्तिर्भवत्, अप्राप्ते
स्वतः पुमर्थे च विषये प्रवृत्त्यनङ्गत्वेऽपि श्रवणादियोगात्, अर्थ-

१० ज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषत्वेऽपि तदुपयोगि
सिद्धार्थबाधायोगाच्चेति . कर्मशेषभूतस्यात्मनः शास्त्रान्तरा-
दिचार इति वेदतापि शारीरकं शास्त्रैकदेश इति स्वीकर्तव्यम्,
अन्यतस्तदयोगात्, तेनैव दन्तिभुक्तकपित्यन्यायेन निष्कार
एव वेदान्त इति नास्तिकानां वचनमवधूयते, अस्तु तर्हि

२५ मल्लैकविषयतया विचारमद्भोषः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ
"स्थितेरविन्द" इत्यादि न्यायावतारादिति चेन्न; कर्म-
विचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात्; अस्त्विति चेन्न; मत्प-
क्षविरोधात् . अतिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यभावात् कस्यचित्तदु-
पपत्तिरिति चेन्न; तदभावस्तत्र च्यन्तभागानध्ययनादा

२० तत्सिद्धकारिविरहाद्वा; नाद्यः, विधेः हस्तविषयत्वस्याप-
भात् . न द्वितीयः, माङ्गाध्ययनादेव तथापि तत्सिद्धेः .
न हि माङ्गाध्ययनविधेस्तच्चैव सर्वमारः, अन्यथापि तत्प्रस-
ङ्गात्, तथात्वे वाक्यशास्त्राग्नः . तत्सिद्धान्त्यनादिदुर्वाचना-
(वशा)दाद्यादप्ये प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न, त्वयापि

२५ विविदिषा माधनाधिकारे कर्मणा मत्पक्षसंस्वीकारात् .
तथापि तद्विचारशारीरकशेष इति चेत्सिद्धं शास्त्रैक्यम्,
कर्मस्वरूपादिविचारमन्तरेण विविदिषार्थविनिर्धोगायोगात्;
वेदनायंविचारपक्षेऽपि किं पुनः . भयान्तरौपयुक्तविशेष-
गदितकषायस्य कस्यचिदप्येन विविदिषोत्पत्तौ किं तदर्थं

- ४० (द्वि) कर्मविचारेणेति चेन्न, तथैव वास्यचिदत्यन्तमृदित-
कषायस्य जातिस्मरणादिवत् (रादेः) सिद्धज्ञानतया शारी-
रकेऽप्यनारम्भात्. तदर्चस्य तदारम्भ इति चेत् एवमुभया-
र्हस्य उभयारम्भ इति तुल्यम्, न ह्यनधिकारिणं विधि-
रधिकुरुते; रागोऽपि तथा, न ह्यशक्नोत्यमर्थं वेदोऽपि
- ४५ विदधातीति न्यायात्; यदा च पावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञान-
मपवर्गोपाय इति श्रेयसि, तदा तदुपचयार्थं तदर्थविविदि-
षानुवृत्त्यर्थं वा सत्कर्मणान्नित्यानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यम्भावी,
न च जन्मान्तरकर्मवलाद्यावज्जीवं विविदिषाद्यादिति नि-
श्चेतुं शक्यम्, प्राक्तनैरद्यतनैर्वा प्रबलैर्विरोधिकर्मभिः तन्मति-
- ५० बन्धशङ्कयापि नित्यं सत्कर्मणं सङ्गाह्यत्वात्, अन्यथा प्राक्तनै-
रेव कर्मभिर्वृष्टिस्थादिति कारीयादिकन्नानुष्ठीयेत. न च
नित्यनैमित्तिकविधिर्विविदिषोत्पत्त्यानिवर्तते, वर्णाश्रमादि-
निबन्धनत्वात्तस्य, वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तच्चिवृत्ति-
रिति चेत्, केयमभिमाननिवृत्तिः, किन्तुद्रुमस्य निवृत्तिः
- ५५ उत स्वस्वमवेतस्वभ्रमस्य निवृत्तिः, किं वा देहात्मतादात्म्य-
भ्रमस्य निवृत्तिः, अथवा वर्णाश्रमाद्याग्रय पिण्डस्वत्व-
भ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैव निवृत्तिः, नाद्यः,
असिद्धेः, न द्वितीयः, कर्ममौमांसकानामपि पारलौकि-
कात्माविदां वर्णादेस्वस्वमवेतत्वं भ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्य-
- ६० भावप्रसङ्गात्, नहि देहात्मभ्रमवन्त्यतिधर्मोपदेशः. न
द्वितीयः, भ्रमनिवृत्तिर्हि देहातिरिक्तात्मविस्मयौपयिकतया

- पारलौकिककर्मानुष्ठानयोग्यतामेवावहेदिति कथन्तया सा निवर्तते. न चतुर्थः, तत्सम्बन्धस्य सत्यत्वेन भ्रमत्वमिद्वेः. न पञ्चमः, ब्रह्मविचारस्याप्यनारम्भप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिविरोधाच्च,
- ६५ वास्तवनिवृत्तिमात्रविवक्षायामविरोध इति चेन्न, तस्य कर्माधिकारदशायामपिभवता स्वीकारात्, किञ्च यावता कर्माधिकारोनिवर्तत इति मनुष्ये तावता वेदान्तश्रवणाद्यधिकारोऽपि निवर्तत इति ब्रह्ममीमांसैव न स्यात्, न चायमिष्टप्रसङ्गः, तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वन्तदनभुपगमात्. ननु कर्म
- ७० मीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वाच्च तथा महासैकशास्त्र्यमिति चेन्न, अनुपयोगामिद्वेः, कोऽभावुपयोग इति चेत् न्यायोपजीवनन्तावत्, तथाहि, वाङ्मान्तरनिमित्ताप्रामाण्यनिराकरणेन प्रमाणलक्षणन्तावत्कृतस्त्रोपयुक्तम्, भेदलक्षणोपजीवी च गुणोपसम्भार पादः, तार्तीयश्च
- ७५ श्रुतिलिङ्गादयस्त्वार्वचिकाः, प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां विद्याप्रयुक्तलाभप्रयुक्तत्वादिविमर्श निविशते, गतिचिन्तायाश्च पाञ्चमिकः क्रमः, कर्ता विद्याधिकारचिन्तने विग्रेयते, अतिदेशादयश्च “तदेवरूपं यदमुथरूपम्” इत्यादिषु, अतः कर्ममीमांसानिर्हृतस्वरूपैस्तत्त्रयाधैरेव हि
- ८० वेदान्तार्थो विचार्यते, अपूर्वास्त्वत्र कतिपयेत्याद्याः, विद्याङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपशिवलक्ष ; अन्यथा “यज्ञेने”त्यादिवाक्यान्धर्मावबोधप्रसङ्गात्, न ह्यविदितपदार्थविशेषो वाक्यान्धर्मायी स्यात्, यज्ञादिकल्पनश्च तत्र तत्र क्रियते, तदपि यज्ञा-

- दिस्वरूपनिरूपण मापेक्षम्. यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्या
 ८५ तदर्थी वेदान्तभाग एव प्रवर्ततामिति, तत्रेयस्यतीति
 किमापातसम्भवा उत निर्णयात्मिका, न प्रथम, “अपाम
 सोमममृता अभूम, अन्नय हवै चातुर्मास्ययाजिनस्तुत-
 भवती”ति कर्मभागेऽप्यक्षयफलापातोपलम्भात्, ब्रह्मभागेऽपि
 “न प्रेत्य सज्जात्मी”त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलम्भात्, ननु
 ८० पूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्य तु
 वाक्यस्य तस्मादेव परमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्य-
 मस्तीति चेत्, किन्तेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमग-
 त्यनुपकारकत्वात् न द्वितीय, मौमासयाविनातदमिहे,
 तत्त्वविदुपदेशात् तत्सिद्धिस्तम्भवतीति चेत्, तर्हि ब्रह्म-
 ८५ मौमासया अप्यनारम्भस्यात्, तदुपदेशत एव ब्रह्मस्वरूप-
 मिहे, तत एव भ्रमनिवृत्तेश्च, अत एकस्यैव पुरुषस्य
 वेदोदितसर्वपुरुषार्थयोगि)गतामाश्रित्य एकव्याख्येय व्या-
 ख्यानानात्मना विभक्तिलक्षणमेकशास्त्रमिति, एतेनार्थप्रयो-
 जनाधिकारिभेदाच्चास्त्रभेद इति निरस्तम्, सामान्यतो
 १०० वेदार्थपुरुषार्थतदर्थित्वरूपेण तेषाम्भेदासिद्धे, अवान्तरार्थ-
 भेदादेश्चास्त्रैक्येऽप्यविरोधात्, अन्यथा षड्वाधायादिभेदेऽपि
 भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात्, न चैवं वेदार्थानुबन्धित्वाविशेषा-
 दिद्याख्यानभेदविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपकारभेदेन
 तद्भेद व्यवस्थापनात्, अतएव हीतिहासपुराण्योरदूर-
 १०५ विप्रकर्षादेकविद्याख्यानत्वनियम, न च धर्मशास्त्रेऽत्र

- महर्षिभिः पृथक्परिमंख्यानम्, तथापि भिन्नकर्तृकयोः
 कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न, एकेनापि कर्त्ताऽनेककार्यारम्भ-
 दर्शनात्, अनेकैरथेकरचगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च,
 निबन्धनेष्वयं विशेष इति चेन्न, तच्चाप्येकेन विदुषाऽनेक-
- ११० प्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्ति कादम्बरीप्रभृतिषु
 चानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्व सम्प्रतिपत्तेश्च, तच्च कर्तृभेदे
 किम्प्रमाणमिति चेत्, कर्मप्रद्वयमौमांसयोरपि वा किम्,
 उपदेशपारस्पर्यमिति चेत्तुल्यम्; अस्तु तर्ह्यर्थविरोधात् भेद
 इति चेत्, कोऽसौ विरोधः, द्वैताद्वैतशेपरत्वमिति चेन्न,
- ११५ तथोरेकनिष्ठत्वाभिद्धे, न हि कर्मकाण्डनिष्पितफलकर-
 णेति कर्तव्यतादीनामैक्यम्बुद्धौक्यादिविषयेषु वेदान्तेष्वभि-
 धीयते, तत्सत्यत्वमिच्छात्वप्रतिपादनादिरोध इति चेन्न,
 वेदान्तभागस्य प्रपञ्चमिच्छात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य
 तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्याभिद्धेः, सत्यत्वाभावेऽपि हि तदु-
- १२० ऋष्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकस्मिन्नूपयितुं श-
 क्यते, अन्यथा वेदान्तविचारस्यापि प्रमाण तर्कादिभेद-
 सापेक्षत्वेन स्वव्याघातप्रसङ्गः, संगुणप्रणीपासन तत्फलत्वादि-
 चिन्तनमपि ग्राह्यान्तरमार्थं स्यात्, यदा त्वस्यदुक्त न्यायेन
 सकलकर्मसमारोप्यमगन्तगुणविभुतिकम्बुद्धौ वेदान्तवेद्यन्तादा
- १२५ तु न विरोधगन्धोऽपि, निरीश्वरत्व शेषरत्नाभ्यां विरोध
 इति चेन्न, जैमिनिषूत्रेष्वीश्वरप्रतिषेपादर्शनात्, अवांचीन
 व्याख्यायकचित्तानान्तु अनादरणीयत्वात्, अतएव शेषर-

मौमांसापवोऽपि नातीव विच्छिन्नः, परैरनूयते च, देव-
ताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतम्,

१३० “तदुक्तं सङ्घर्ष” इति तत्रत्यसूत्राणि बोधाहरन्ति, तस्य च
काण्डस्थोपसंहारे “अन्तेहरौतद्दर्शनात्” इति देवताका-
ण्डाभ्यदर्शं “स विष्णुराह धि” इति सर्वदेवताराधनानामन्त-
र्त्यवधानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिप्रतिपाद्यं “तस्मै-
ह्येत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते” इति तस्यैव वेदान्त

१३५ वेद्यपरब्रह्मलोपक्षेपेणोपसंहारात्, सामान्यतो विशेषत-
श्चेश्वरः प्रसूत इति तत्त्वविदां सम्प्रदायः, अतएव कर्म-
काण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राप्त्यस्यमात्रपरम्, किमलौ-
किकदेवताविषयादिसमर्थनप्रयासेन, यथाश्रुतकर्मण एव
फलप्रदत्वशक्तिरित्येतावन्तैवोक्तेन परप्रतिषेधात्, अश्रुत

१४० वेदान्तानाम्प्ररोचनामिद्वेद्य, सहसा च (गूढा) गुह्यार्था-
नामवचनीयत्वात्, एवं सति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्य
मि(द्धि)द्वेः, द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यवलीयस्त्ववर्णनमपि न देवता-
विषयाद्यपारमार्थलिङ्गम्, प्रतीतिं सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव
प्रावक्ष्यदीर्घमिद्वेद्यः, यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्वप्ररोचम्,

१४५ अथापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोक्त्येव, एवं सर्वत्रा-
विरोधस्तेष्वरमौमांसाप्याप्तनुसन्धातव्यः, तथापि “मध्वा-
दिष्वसम्भवादन्तधिकारञ्जैमिनिः, धर्मञ्जैमिनिरत एव,
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येखिति जैमिनिः, परामर्श-
ञ्जैमिनिरचोदनाद्यापवदतिहि, परञ्जैमिनिर्मुक्तत्वात्,

- १५० ब्राह्मेण जैमिनिरूपय्यासादिभ्यः, भावजैमिनिर्विकल्पा-
मननात्," इति सूत्रेषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षत्वेनोपपाद-
नात् विरोधस्तिह इति चेन्न, अत्यल्पतराप्रधानार्थविवा-
दस्य प्रधानभेदकलाभावात्, अतएव हि शास्त्रेषु
वार्तिकावतारः, किमूर्वहतप्रामादखण्डे विषमांशाप-
१५५ नयनेन प्रेषनिर्माणे तदैक्यवाप्ति, अतः प्रतिसंस्कारे-
णात्रापि मन्थानम्. यदा वैभवोक्तेषु तत्त्वभ्रमो मन्दधि-
याम्नाभूदिति तदनुवादप्रतिषेधौ, "तदुक्तान्तदुक्त"मिति
जैमिनिपरिग्रह एव वङ्गो दृश्यते, विरोधतश्च, "साक्षा-
दण्यविरोधजैमिनिः, सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
१६० यति, अन्यार्थान्तु जैमिनिः प्रग्रथाख्यानाभ्यामपि चैव-
मेके, तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपा-
भावेभ्यः," इति सूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्वाभिमतार्थ-
स्थापनाय जैमिनिस्त्वनास्त्वैवोपात्तः, स च भगवान् जैमिनिः
"अतुत्पत्तिकृत् शब्दस्थार्थेन समन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशो-
१६५ व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपपत्त्ये तत्प्रमाणत्वादरायणस्यानपेक्षत्वात्"
इति श्लोक्तार्थं सम(प्रति)पत्तये स्वाचार्यत्वादरायणमेव
पुरस्करोति, जैमिनेर्वादरायणग्रिथत्वञ्च महाभारतादिषु
प्रसिद्धम्, "समन्तुजैमिनिस्त्वैल्लं वैशम्पायनमेव च" इत्या-
दिनाः नन्वत्र व्यासस्य ग्रिथो जैमिनिरित्युक्तम्, सत्यम्,
१७० व्यास एवात्र बादरायणः, "द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरा-
यणमश्रुतम् । पराशराकृत्यवतीपुत्रं लेभे परनापम्" ॥ इति

हि स्मर्यते व्यासव्यतिरिक्तेषु वादरायणसञ्ज्ञा प्रयुक्तेति चेत्तथापि, “तपो विशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये(श्रे)ज्येष्ठतमन्वाद्यरहस्य ज्ञानवेदन” इति रहस्यतमार्थ-

१७५ ज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादिः सम्प्रदायादच व्यास एव स्वीक्रियते, अतएव हि युष्मद्भूमिकामाश्रिता वाचस्पति-प्रभृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः, येषु च सूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तम् शरीरैके, तेष्वपि देवता-सङ्गावः परब्रह्मसङ्गावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विग्रहा-

१८० दिमङ्गावश्च प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्मकाण्डदेवता-धिकरणादेरन्यपरत्वं स्थिरौकरोति, न ह्यर्वाचौनवज्जै-मिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्योवादरायणः, अतः परस्पर-सम्यक्त्वा कार्यान्तरेष्विवाचापि यथाशकरणमपि युक्तम्, तदेतदखिलमभिप्रत्योक्तभगवता बोधायनेन, “सहितमेत-

१८५ शरीरैकजैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति श्रुत्यैकत्वसिद्धिः” इति, तदेतदुपादायव्यमृणीत च भाष्यकारः नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये प्रबन्धैक्ये वा किम्प्रमाणमुप-न्यस्तमिति चेत्, किंवा कर्मकाण्डद्वादशाध्याय्यादौ शरीरैकचतुरध्याय्याश्च प्रत्येकमैकशास्त्र्ये त्वया निर्णीतम्,

१८० क्रमविशेषनियामकसङ्गतिविशेषविशिष्टाविरुद्धावाप्त्यर्थ-शास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणोपकारार्थं सप्रकारैकप्रधा-नार्थत्वमिति चेत्, इदन्तु किम्प्रमाणमिति निपुणोभूत्वा तमेव निरूपय, त्यज वा सर्ववैक्यम्, तस्मात् “अथातो

धर्मजिज्ञासा” इत्यारभ्य “अनाद्युत्तिग्गब्दादनाद्युत्तिग्ग-
१८५ ष्दात्” इत्येवमन्तङ्गमदेवतापरदेवतागोचरतया विभक्त-
काण्डत्रयं विंशतिलक्षणमेकं ग्रास्यमिति . तदिदम् “भी-
मांग्रास्यम्” इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमदे- .

कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्रुषण्यां

ऐक्यास्त्यसमर्थनवादसूतीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतद्रूपण्याम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थः ।

विधिवस्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथै-
र्विधत्ते दुःखाद्यैर्विलयमविधेयामतिरिति ।

तदुद्धूयोपायमगवदुपसन्तिश्रयते

नमस्यामस्यामो यतिपरिच्छेदाय प्रतिकलम् ॥

- ५ यदेतद्भान्तजनजन्यतम्, समूलस्य संसारस्य संविन्मात्रे
परस्मिन् ब्रह्मण्यारोपितत्वादलौकिकलघौतादेरिवाधिष्ठा-
नयाथात्म्याद्यवसायादेवविलयः, न पुनः कर्मणोपासनेन
वा विहितेनादृष्टद्वारा, आहुतश्च “मणिमन्त्रौपधादिभ्यो
दण्डघातादिनापि वा । क्रियते नैव केनापि माया-
१० कुण्डलिखण्डनम्” इति, यत्पुनरुन्मत्तान्) ब्रम्भस्यमाणान्
प्रतिभिषज्यते, तदपि तवानारोपितत्वाभिमतदोषविशेष
मोक्षणायैव, न पुनस्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्ध मिथ्यापदार्थं
निवर्तनाय, दोषे तु शममुपेयुषि स्वरसवाहितत्त्वज्ञानादेव
तन्निवृत्तिः, अत्राप्याहुः “भ्रान्तभेषजनिर्माणभ्रान्तिरुप-
१५ शान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपशान्तये” इति,
नचात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेक्षानुपवेशः, दोषस्याप्यत्र

दृङ्मात्राधीनमिद्धितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेतयैव
तत्त्वज्ञानेन निवार्यत्वात्, ततश्च,

- वियमिथ्यात्वविज्ञान(कला)कुचिनिक्षेपभक्षित । नापे-
९० चते पुनर्दोष कर्मायत्तात्मबाध(न)कम् ॥ लौकिकस्य तु
दोषस्य व्यावहारिकव्यवस्था(न)नातिक्रमाङ्गेषजाद्यवकाशः,
यद्यप्यविद्यायामपि साधमाना, तथापि तथाविधत्व-
प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावत्तैवतन्निष्ठायुपपत्तिः, न च
ज्ञान स्वरूपेण विधातु शक्यम्, अत एव द्रष्टव्य इत्यपि
९५ फलानुवाद इति मिरणेषु, तदर्थतया च न श्रवणादि-
विधिनैरर्थकम्, तादर्थ्यं प्रतिबन्धकभेदवामनानिरमन-
दारेण, तस्यास्य प्रतिबन्धकत्वमसम्भावनाविपरीतमम्भावना-
स्यचित्तविच्छेपहेतुत्वात्, “द्रष्टव्येद” इत्यादौ च ज्ञान-
मात्रस्यैव मोक्षहेतुत्व दूष्यते, नचास्य वाक्यत मिद्धस्यैव
१० ज्ञानस्य विधेयत्वमश्वय, अप्राप्ते शाश्वतमर्पेवदिति हि न्या-
यविदः . यत्तुनाथ मर्प इति युक्तस्त्रेयादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थं
ज्ञानविधिवद्दृश्यते, तथापि नाथ मर्प इत्येतावत्तैव मिद्ध
ज्ञान, विस्तम्भमभिपन्नाय विधेयवदनुद्यते, यदि च नाथ
मर्प इत्येतावता भ्रमो न निवर्तत, तदा जानीहीति
१५ परस्मैतविधानेऽपि कथन्तस्त्रिहृत्तिः, अतः, “तत्त्वमसि”
इत्याद्युपदेशात्कोऽहमिथादिरूपेण विवर्तमानयाधियैव
विशङ्काधिष्ठानमिष्टया समुक्तभेद भ्रमोन्मूलनमिति
अथभूम, मिद्धेतिसिद्धमिथ्यात्वे धीमात्रात्तस्त्रिवर्तनम् ।

- तदेव न घटेतेति यथावदभिधास्यते ॥ यत्तु लौकिकदोष-
- ४० स्थाविद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यावहारिकव्यवस्थया वैषम्यमुक्तम् तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचा(कामला)-दिदोषाणां ज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टे सत्यविद्यायामपि तदविरोधात् . अस्त्वविरोधः, तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेव तत्तिष्ठत्युपपत्तेः हेतुन्तरपरिग्रहे कल्पना गौरवमिति
- ४५ चेन्न, श्रुते तदभावात्, तत्परिग्रह एव तत्प्रसङ्गाच्च, न हि श्रुतहानम्याप्यम् . ये च ब्रह्माव्यतिरिक्त सर्वस्मिन्नेति प्रयोजकज्ञानवन्तः, तेऽपि चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशाय प्रतिभटभङ्गाय च भेषजशक्तादीन् प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते, न पुनर्मिथ्यात्वाध्यवसायमहाभेषजन्नमाणयन्तो
- ५० जोषमासते .

- आहुश्च, “भायावादिमतस्याश्च महारोगेण (दूषि) पीडिताः । मञ्जेशयानादृश्यन्ते किञ्च भेषजकाङ्क्षिणः ॥” इति, तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजकोपदेशवशात्तिद्धावपि दोषान्तरवदेव ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वा-
- ५५ विरोधात्तदर्थं कर्माङ्गोपासनविधानं नानुपपन्नम्, उक्तञ्च वरदराजाचार्यैः, “यथा हरौतकौखादः क्रियते दोषशान्तये । तद्वदुरितं शान्त्यर्थं ह्रियतां हरिकौर्तनम् ॥” इति . यत्तूक्तम् न ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यमिति, तत्किं ज्ञानस्याभावरूपतया, उताभावार्थतया, यदा साक्षात्प्रयत्नविषयत्वा-
- ६० भावात्, अथवा साक्षात्पुरुषस्यापारत्वाभावात्, उत सांगभाव-

नानुप्रवेशविरहात्, अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति ; न प्रथमः, भवत्पक्षे यत्किरूपस्य परपक्षे स्वात्मविशेषगुणस्य अस्मात्पक्षे तु तदवस्थाविशेषरूपस्य करणाधीनतया भाष्यत्वमिहेः.

आहुय “कादाचित्कस्त्वभावस्य भाष्यत्वद्वेन वार्यते ।

११ तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतचर्चणम् ॥” इति ; न द्वितीयः,

“आ अवबोधन” इति भावार्थतयैव पाणिनीय स्मरणात्, आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसङ्गाभावात् ; न तृतीयः, प्रयत्नस्याविधेयत्वप्रसङ्गात्, लोके हि स्वाभिमतकार्यार्थस्य यतेतेति प्रयत्नविययविधानदर्शनात् ; न चतुर्थः, भावार्था-

१० न्तराणामप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् ; न पञ्चमः, यद्यप्य इत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनस्यापि तदनुप्रवेशे विरोधाभावात् ; नापि षष्ठः ; ज्ञानविधि विरोधिनः कस्यचिदन्यस्यापि कुतश्चिद्विद्यभावात् ; किञ्च यदि ज्ञानस्य विधेयद्वयनार्हि यागादिविधिरपि न भज्येत, यागोऽपि हि

१५ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मा बुद्धिविशेष एव, एवञ्च दादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनिबुद्धिविशेषरूपस्य मानमयहादेः कथं विधेयतेष्यते, कथं वा मनस्यिताद्यग्नीनान्दृष्टिरूपाणान्तत्वाविषयाणाञ्चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथञ्च दर्शनार्थतयापि अरण्यमनननिदिध्यासनानि विधेयानौच्यमि, तान्यपि

२० ज्ञानविशेषरूपाण्येव ; ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपि तु तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत् तन्न, तदर्थत्वे मत्पि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात्, अरणं हि नाम तत्त्वदर्शन

आचार्याभ्याययुक्तार्थं प्रहणम्, मननमपि तथा एवमेवैत-
दिति युक्तिः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, ध्यानमपि
८५ अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः, तदेवमेवा ज्ञानभूता-
नामेव यदि विधेयत्वमिच्छेत, कथञ्द्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनस्य
विधेयत्वमेव्यते,

तथाच, विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् ।
सर्वत्र स्याच्च तद्बाधो दर्शने वा न बाधनम् ॥ अथच
८० ध्यानफलतया दर्शनमनूद्यत इति मन्यन्ते, तदा मनन-
ध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद इति किञ्च कल्प-
यन्ति, अस्त्वेवमिति चेन्न, “फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादि-
चयविधि”रिति युक्ताभिः प्रतिपादनात्, तथाचैकैवैव
विधेयत्वमनुवादत्वञ्चेति विरोधः, न हि विरुद्धं चिक-
८५ द्यापन्निरनुमन्यते तान्त्रिकैः,

उक्तं हि “उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितम् ।
उपादानं विधानं वा शुण्वन्तैव दृश्यते” ॥ इति, “उपस्थिते-
ऽतस्तद्वचनात्” इति सूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य साधारणिक-
फलोत्तीर्णं प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिशयानन्द-
१०० ब्रह्मानुभवाख्ये फले सति द्रष्टव्य इत्यत्र निष्कारणविधि-
भङ्गप्रयासेन दर्शनस्य फलत्वद्विमर्षद्वल्यते, नियोगसाध्यत्वे
मोक्षस्थानित्यत्वप्रसङ्गादिति चेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वस-
विवक्षायाः साध्यत्वेऽपि नित्यलोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्य-
पापध्वसवच्च, न च दुःखप्रध्वसो मोक्षः, किन्तु दुःख-

- १०४ हेतुप्रवर्तकमध्यम, दृश्य चणिकमेव स्वयमेव विना-
गात्, पुनर्दृशानुत्पत्तिविवक्षायास्तस्याग्राध्यत्वाभावेन प्र-
शङ्काभावः, प्रज्ञास्वरूपविषयायामपि तेमेव दत्तोत्तर-
ताम्, न ह्यनादिमिदं स्मृद्धोपायमाश्रित्यनुगतो प्रवर्ति-
स्वरूपाविभाव विवक्षायामपि नियोगविशेषादत्यन्तनिश्चिते
- ११० प्रतिपक्षे स्वरूपमाधायाम्य स्वरूपाविभावंय स्वरूपव-
श्रित्यत्वात् पुनः प्रतिपक्ष्याभावाच्चानिवर्त्यत्वमुपपद्यते. ननु
यद्युपासनविधौ फलतया मोक्ष आप्तिरिति तर्हि श्रवण-
मननदर्शनविधीनां किमलमिति चेन्न, श्रोतव्यो मन्त्रश्च
इत्यमयोर्विधित्वाभावात्, द्रष्टव्य इत्यस्य तु पृथग्विधित्वा-
- ११५ भावात्, निदिध्यासमापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपतन्मि-
त्याक्षे विधेयम् तथा हि, श्रवणन्तावत् साङ्गं सगि-
रंस्व स्वाध्यासाध्ययनजनितापातगतीनिविदितपुरुषार्थतत्त्वा-
धननिर्णयार्थेन मुख्यस्य रागत एव मिदमिति न तत्र
विध्यपेक्षा, श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वात्मनस्तदपि तत एव मिदु-
- १२० मिति न तच्चापि, श्रुतो यथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य
ध्यानीपकारकत्वात् तज्जनकयोश्श्रवणमननयोरिद्वानुवाद-
एव, ध्यानस्य प्राज्ञत्वादिधेयमेव, यद्यपि चात्र विषयस्थानु-
कूलत्वात्तच्चिन्तनेऽपि रागस्मृज्जनन्ति, तथापि तत्तद्गुण-
विशेषविशिष्टस्याहरहरनुवर्तनीयस्य साङ्गस्य तस्य फल-
- १०५ साधनत्वधियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागशस्त्र-
त्वञ्च सम्भवति, सा च धीशोदनयैव, तन्मूलश्च रागो यागादि-

- अपि ममानो विधेरपेक्षितयेति न दोषः . ननु यदि ध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोरनुवादसार्हिर्द्रष्टव्य इत्येव विधिरस्तु, ध्यानस्तु तदुपकारकत्वेन मिद्धत्वाच्छ्रवणादिव-
- ११० दनूद्यत इति कल्प्यमिति चेन्न, ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वद्विमदृष्टद्वारा उत दृष्टद्वारा, न पूर्वः, तस्य चोदनामन्तरेणामिद्धे, उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किञ्चालुषं ज्ञानं विवक्षितम्, उत प्रत्यक्षमात्रम्, यदा प्रत्यक्षसमानाकारमिति, आद्ये “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु
- १२५ विगृह्येन” इत्यादिश्रुतिविरोधः, द्वितीयेऽपि किं लौकिकप्रत्यक्षम्, उत योगि प्रत्यक्षम्, पूर्वत्र ध्यानस्य लौकिकप्रत्यक्षजनकतायामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तत्सिद्धौ तत्रापि चित्रापशुफलत्वादाविव विध्यपेक्षैव, भावनावलजन्तु प्रत्यक्षब्राह्मणगच्छामः, तस्य च “वृत्ते वृत्ते च
- १४० पश्यामी”त्यादिवत् भ्रान्तौ स्मृति वैशद्यमात्रे वा पर्यवसानात्, न भ्रान्तिरनङ्गीकारात्, नापि स्मृति वैशद्यमसत्पक्षाङ्गीकारप्रसङ्गात्, इत(उत्तर)त्र तु योगिप्रत्यक्षप्रकटादृष्टजन्यत्वात् तन्मूलविध्यपेक्षायासिद्धिर्दिध्यामितय इत्ययमेवात्र विधिरङ्गीकार्य, तृतीये तु द्रष्टव्य इत्यनेन
- १४५ ध्यानस्यैव वैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो निदिध्यासितय इत्युच्यत इति वैशद्यविशिष्टध्यानसिद्धौ ध्यानदर्शनयोस्साध्यसाधनभावाभावात् कथन्दर्शनार्थतया ध्यानानुवादः ; नन्वेवमस्तु ध्यानस्य विधेयता, दर्शनस्तु

- योगिप्रत्यक्षात्मकम्पृथग्विधेयमिति किन्नाङ्गीक्रियते, पृथक्-
 १५० फलनिर्देशाभावादिति न वक्तव्यं, मोक्षार्थतया विधेयस्य
 दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापि विधाने
 पृथक्फलनिरपेक्ष्यात्, प्रधानवाक्यार्थैक्योपपत्तेश्च ; अन्यथा
 दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभङ्गश्चेति चेत्, नैवम्, “ध्रुवा स्मृतिः,
 स्मृतिलग्नो सर्वयन्त्रीनां विप्रमोक्षः” इति कचिद्ब्रुवात्
 १५५ स्मृतेः साक्षात्सर्वयन्त्रिनिमोक्षहेतुत्वं श्रूयते स्मृतिलग्न इति
 सप्तम्या, कचिन्तु, “भिद्यते हृदययन्त्रिः विद्यन्ते सर्व-
 यन्त्रयाः । वीर्यन्ते वास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥”
 इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते, अनयोर्न ताव-
 देकफलसाधनयोर्विकल्पः, गुरुलघुविकल्पायोगात्, अधि-
 १६० कारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरवम्, विक-
 ल्पकल्पना तद्भवसाकल्पना चेति, किञ्च विकल्पस्य प्रयोग-
 चयेण प्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकार-
 स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपादुदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्व-
 मेव, नापि समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात्, क्रमे-
 १६५ ऽप्युपकार्योपकारकयोरुपकार्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेन
 बहुसमुच्चयायोगात्, न च क्रमिकयोरपि दर्शपूर्णगा-
 मयोरिव ध्रुवानुस्मृति दर्शनयोरेकहरणत्वम्, तदुपस्थापक
 श्रुत्याद्यभावात्, न चाङ्गीभृतायान्ध्रुवानुस्मृतावङ्गिनो दर्श-
 नस्यैव फलद्वैत इति न विरोध इति वाच्यम्,
 १७० अङ्गाङ्गीभावस्याद्यानिश्चितत्वात्, दृष्टदारस्याभिहेः, अदृष्ट-

- द्वारकल्पने गौरवात्, स्वतः प्रतीयमानार्थभङ्गे च श्रुत-
हानिदोषात्, न चात्र प्रजापतिवाक्यनयः, भूयसाद्याय-
विरोधात्, “द्वैधे बहूनां वचनम्” इति तान्त्रिकाः,
भूषांसि हि वाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैः भुवानुसृति-
१७५ मेव मोक्षसाधनमभिदधति, न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतौति-
हासपुराणसर्वात्तरतन्त्रयोगसाङ्ख्यशास्त्राण्यपि, दर्शनन्वयवा-
क्यावहितम्, एवमीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिवाक्यैर्मात्रसाधन-
त्वावसायात् तदन्यनिषेध श्रुतिमामर्थ्यात् काचित्क जीवोपा-
सनानामोक्षसाधनतया श्रुतानां यथा लिङ्गजीवविशिष्ट-
१८० परमात्मविषयतया अङ्गतया वा निर्वाहः, अत्र तु न
तथेति विशेषः, अतः परिशेषात् भुवानुसृतिदर्शनयो-
रैक्य एव पर्यवसानम्, विस्तृतञ्चैतद्वाच्य एव, क्वागपशून्यायेन
वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तरं विश्रान्ति प्रतिपादनात् ;
एवं स्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकाग्र्यामभावो कस्य चिदौ-
१८५ पक्षारिकत्वमवस्थाश्रयणीयमिति चावधारिते स्मृतिशब्देन
प्रत्यक्षज्ञानरूपोपचारेऽतिशयाभिद्वेः दर्शनशब्देन तु स्मृते-
रूपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यातिशय (लक्षणविशेष)
भिद्वेश्च दर्शनशब्देन विशदतमाभुवानुसृति(रेववि) विवचि-
तेत्यङ्गीक्रियते, अतोऽत्रापि निदिध्यासितव्य इति भुवानु-
१९० स्मृतिविधानात् द्रष्टव्य इत्येतदपि तदिशेषसमर्पकमिति .
तेन “स्मृतिलक्षणे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः”, “तस्मिन्दृष्टे
परावरे” इत्यत्रक्वागपशून्यायनिर्णीतोऽर्थः एकस्मिन्नपि

- वाक्ये निदिध्यामितव्यो द्रष्टव्य इत्यनयोरप्याश्रीयत इति न विरोधः; न च तत्त्वप्रत्ययद्वयविरोधः, “अग्नये पथि-
 १८५ कृते” इत्यादिषु एक(विषय)विधेयत्वे चतुर्थी द्वयवद-
 विरोधात्. एवं स्थिते यदि वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपासनादिविधिनैरर्थव्यस्तुष्यपरिहरम्, शब्दजन्यमत्य-
 च्छवाद्गुण परिहरिष्यते. यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रति-
 बन्धकभेदवामना निरामद्वारेण अवणमनननिदिध्यामना-
 २०० नामुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हान्यम्, वाक्यम्याकाङ्क्षायोग्य-
 तामन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात्, मत्यान्तु
 सामग्र्या (वाक्यार्थ)ज्ञानानुपत्त्यनुपपत्तेः, न च प्रति-
 बन्धकमपि सामग्रीवैकल्यपर्यवमितम्, (अतस्तस्मिन्त्यैव
 सामग्रीपूर्तिरिति वाच्यम्,) यथाङ्ग, “प्रतिबन्धोऽपि(वि)
 २०५ सामग्री तद्धेतुः) प्रतिबन्धकः।” इति, विपरीतवामनायाः
 प्रतिबन्धकत्वस्यैवाभिद्धेः, मत्यामपि विपरीतसर्पादिवामना-
 यामाश्रोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पादिवाधकान्तत्वज्ञानमुत्पद्यते,
 अतएवामन्नायनाविपरीतमन्नायनाख्यपित्तविवेपद्वारा भेद-
 वामनायाः प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपि निरस्तम्, यदि
 २१० च भेदवामनानिरामनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते,
 तदा न कदाचिदपि तदुत्पत्तिस्मिष्यति,

उक्तं हि, “यावच्छरीरपातं हि किञ्च वर्तेत वामना ।
 तन्निरुक्तौ कथ्यन्मुंमामुम्भोजन निमौलने॥” इति. किञ्चा-
 नादिकाणोपचितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यामादरेर्दृढतरनिष्-

२१५. दानामपरिमितानाम्भेदवासनानाङ्गतिपयकास्तथाविशद-
प्रत्ययादिमूलान्पीयसमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात्,
किञ्च तत्त्वज्ञाने सति तदिष्यभावनया तदिपरीतवासना
निरासः, तन्निरासे च तत्त्वज्ञानमिति मिथस्तत्रयस्यत्वात्,

तदप्याहुः “उत्पत्ते सति विज्ञाने वासना तु निर-

२२०. स्यते । निरस्तवामनस्यैव विज्ञानमिति दुर्भणम् ॥” इति,
अनुत्पन्न एव तत्त्वज्ञाने श्रवणमनननिदिध्यासनैः क्रमा-
त्तन्निरास इति चेत्, किन्तानि तत्त्वगोचराणि, उता
तत्त्वगोचराणि, पूर्वच विपरीतवासनायां सत्यान्नेषामप्यनु-
त्पत्तिरेव, उच्यते तत्त्ववासनया कथन्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-

२२५. प्रतिषत्त्वकवासनानिरासः, तथाच “सागरज्ञानुकामस्य
हिमवद्गमनोपमम् ।” इति न्यायः, किञ्चाभेदज्ञाने सिद्धे
भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा, तदसिद्धौ तु तत्प्रति-
पक्षवासनानिरासाभिलाषानुत्थानम्, न ह्यभेदज्ञानप्रतीति-
रभेदप्रतीतिमन्तरेण स्यात्, न च प्रतीतौ तु वैशद्यावैश-

२३०. द्यादिवैषम्यन्वया वक्तुं शक्यम्, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपाय-
माणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषणहे च भेदप्रतीतित-
प्रसङ्गात्, न च व्यावहारिकभेदोऽवाप्स्यतीति वाच्यम्, भेद-
वासनानिरासद्वारेणभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात्, अतो न
भेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादिषयस्य दर्शनोपकारकत्व-

२३५. मिति . यत्पुनरुक्तम्, “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादौ
ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, न हि प्रतिपक्षेऽर्थे

नास्तिकत्वश्यायम्, अतएवोच्यते “नैपातर्केणमतिरपनेया” इति, तद्व्यसत्, सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य पञ्चधिकरणादिन्यायभिद्वत्वात्, न्यायानपेक्ष तत्त्वनिर्णये किं
 ९४० शरीरकशब्देनापि, ध्यानोपामनशब्दयोश्च ज्ञानविशेष-
 विषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानान्तस्मिन्विशेष-
 शब्दार्थ एव पर्यवसान युक्तम्, विकल्पमसुक्ष्मफलान्तरार्थ-
 ताद्यमभवत्योक्तत्वात्,

तदुक्तम् “अष्टदोषाविकल्पेऽप्युर्गैरवश्य व्यवस्थितौ । समु-
 ९४५ चयेऽनपेक्षा स्यादद्वाङ्मिलं न मीयते ॥” इति, तथा विद्यु-
 पास्योर्यतिकरेणोपक्रमोपमहारदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यं भिद्वम्,
 “मनोब्रह्मेत्युपासीत” इति विहितमेव छुपामनम् “भाति
 च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन च एवं वेद”
 इति फलविधानार्थमनूयते, न ह्यफल विधायान्यत्सफल-
 ९५० मनुवदितुं युक्तम्, एवम् “यस्तु वेद यस्तु वेद” इति वेदन-
 शब्दमात्रश्रावो जानश्रुतिः तदर्थं “यान्देवतामुपास्ते” इत्यु-
 पासिनानुवदति, एवमन्यत्रापि, तथा “तमेवं विद्वानमृत
 इह भवति । नान्यं पन्था अयनायविद्यते ।” “नाहं वेदैर्न
 तपमा” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यामोचोपायम-
 ९५५ भिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिषेधानुप-
 पत्तेः वेदनशब्देनापि तैलधारावदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञान
 विशेष एव विवक्षित इति स्वीकर्तव्यम्, एवमध्यानोपासन
 भक्तिशब्दममानार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे

निश्चिते सति सामान्यमात्राश्रये न्यायानभिज्ञतानि-

२६० न्वनम्,

आहुय, “पशोश्चागलनिर्णीतो निपुणन्यायपूर्वकम् ।
गर्दभादिषु तुल्यवद्गर्दभप्रायकक्षितम् ॥” इति . यत्पुन-
र्वाक्यतस्मिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वञ्च सम्भवतीति, तद-
स्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात् . प्रत्यक्ष-
२६५ विरुद्धस्यायमविधेयज्ञानाधीनमोक्षवादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रे-
णाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्,

आहुय, “तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य श्रुतशश्रुवणेषु हि ।
दृश्यते त्वमहम्पूर्वा विवादो ब्रह्मवादिनाम् ॥” इति , ननु
येषां वाक्यार्थज्ञानज्ञातन्तेषान्तस्त्रियत्तिरस्येव, येषान्तु सा
२७० नास्ति तेषान्तदपि न जातमित्यविरोध इति चेत् तन्न,
तज्ज्ञानाभावे तदवचनाद्यसम्भवात्, तदसम्भवे च शिष्याणां
श्रवणादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, एवमाचार्यस्यापि, अथ
वाक्यार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्या एवाविद्यावतां आवका इति
चेन्न, तेषां आवकत्वादिव्यापारस्य तत्त्वात्करणशरीरेन्द्रि-
२७५ यादेस्तत्प्रयोजनस्य च ख्यातिलाभपूजापरानुपहादेस्तत्प्र-
तिभासस्य चाविद्यामन्तरेणसम्भवात् ; अविद्यानिवृत्तावपि
बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः प्रवचना-
द्युपपत्तिरिति चेत्तन्न, भवत्यष्टौ बाधितानुवृत्तसम्भवस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, तथाप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रात् अविद्या
२८० विशेषवशादेव वा प्रवचनाद्युपपत्तिरिति चेन्न, विशदप्र-

तीति परामर्शरूपप्रत्यक्षचिद्भान्तयोर्विरोधात्, विशदा-
ध्यक्षितममस्तत्तत्कार्याश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदि-
शन्तीति हि स्वीकृतं युष्माभिः ; न चाद्वैतसिद्धान्तआव-
कास्वात्मनान्तदनभिज्ञतामनुमन्यन्ते, तथा सत्यविवादश्च .

१८५ किञ्च प्रतिवादिनो वा प्रवृत्ताविद्याः कथमभवत्प्रवृत्ति-
क्षिपन्ति, न तावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात्, .
विदित्वा चेत्कथन्नर्हि प्रतिवादिनाविदिते भवत्प्रवृत्ते भवतां
ज्ञानानुत्पत्तिः, न हि स्वीकृत्यरे जानन्ति वयन्तु न विद्म
इति स्वप्नैरभिधेयम्, यत्तदविद्यानिवर्तकं विशदमद्वैत

१८० ज्ञानमुदेयति, यद्येदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नम्, तदुभय-
भिन्नविषयमेकविषयं वा, भिन्नविषयत्वे तस्यान्यसिद्धान्त .
ज्ञानवत् तदनुपकारकत्वम् ; एकविषयत्वेऽप्यन्यनानतिरिक्त
विषयं वा प्रकारविशेषविशेषितविषयं वा, आद्ये पश्चा-
त्तनस्याप्यनिवर्तकत्वम् अदानीन्तनस्यैव वा निवर्तकत्वं

१८५ स्यात्, अविशेषात् ; द्वितीये ब्रह्मणस्सविशेषत्वं स्यात्,
सविशेषमिदानीं हृषीतम्, पश्चात्तु निर्विशेषम्यकाग्रित्यत
इति वैषम्यमिति चेत्, कथमिदं त्वयावगतम्, श्रुते-
रिति चेत्, तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जात-
मिति कः पश्चात्तनस्यविशेषः, ज्ञानमिदानीं ज्ञातं, व्यव-

१०० साधस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेष इति चेन्न, वेदप्रामाण्य
नियमे तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्चये तु पश्चा-
दपि तदसिद्धिः, प्रमाणात्वाभ्युपगमेवातदर्थविशेषे मन्देह

इति चेत्, तर्हि विशदप्रवचनप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्याय
पूर्वन्दिस्त्रिंशत्तशो वा श्रोतव्यं न पुनश्च वणदशायामेव

३०५ सन्दिहानेन भवता पश्चादनवरतथ्यानेनापि ज्ञातुं शक्यम्,
मननवदाहार्यसन्देह निराकरणाय पश्चात्तत्तं ज्ञानमिति
चेन्न, मननेनैव सञ्चालितनिष्क्रम्यत्वे पुनरन्यानवकाशात्,
अन्यथातिप्रसङ्गात्, अस्तु तर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणं
वैषम्यमिति चेत्, विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तद-

३१० सिद्धेः, सिद्धावपि बाधकत्वाबाधकत्वप्रत्यक्षिचित्करत्वात्,
परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्यज्ञानेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युप-
गमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना शास्त्रबाधानभ्युपग-
माच्च; एवम् उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते,
भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्या भवति,

३१५ तदनुवृत्तौ तु बाधकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव,
चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेऽण्डुल्यवष्टम्भादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत्, वाक्य
जन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वलोकविरुद्धम्, पृथक्चैत-
त्प्रपञ्चयिष्यामः. तदेतदखिलसुखान्तरेण प्रपञ्चितमाख्ये
“न तावदाकार्यज्ञानम्” इत्यादिना विस्तरेण.

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमदे-

कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गस्यतुर्थः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते भिगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषण्याम्

बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

नानुवर्त्तत ससारो यंत्रसादैकबाधितः ।

प्रमौदतु म मे देवः प्रथमाञ्जलि किङ्करः ॥

- यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तत्त्वज्ञाने जातेऽपि ब्रह्मविदा-
म्बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादेराशरीरमनुवृत्तिः, तदनु-
५ वृत्तावपि किञ्चमूलतया दग्धपटादिवद्वन्धकलञ्चेति, तच्च
पृच्छाम, बाधितत्वे कथमनुवृत्तिर्भवता वक्तव्या, तस्यां वा
तत्कथम्, प्रमाणबलान्निष्ठात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिष्विव
दोषमहिष्या प्रतिभासानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्,
ममस्तदैतकुचिन्मरिणाप्यदैतविज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः,
१० अविद्येवेति चेत्, कथन्तर्द्धविद्यानिवृत्तिः, न हि तच्चित्ता-
वपर्यवमितः कथिद्वाधो नाम, तच्चित्तावपि तन्मूलवास-
नाक्षीति चेत्, सा किम्ब्रह्मवक्ष्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत
मिथ्यात्वेऽपि तदविषयत्वात्, न प्रथमः, द्वैतापसिद्धान्तादि
दोषप्रसङ्गात्, न च सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिणी, भेदप्रतिभासा-
१५ नुवृत्तेरनिर्माद्यप्रसङ्गात्, ब्रह्मणस्त्वात्वादि(दोष)प्रसङ्गाच्च, न
चामत्याविशोपात्ता वामना सत्येति सम्पद्यते, न चोपादान-

- ध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तोऽप्यनुमन्यते, नापि द्वितीयः, वाम-
नाया अपि अवणसमयममधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणैकोपाधि
क्रोडीकारात्, अन्यथा त्वविद्याया अपि बाधकज्ञानविषयल-
२० प्रसङ्गात्, “नेह नानास्ति” इत्यादेरविशेषात् तद्विषयत्वमिति
चेत् तुल्यम्, यदि च वाक्यार्थज्ञानादासना न निवर्तते, कुत-
स्तर्हि तच्चिद्वृत्तिः, न तावददृष्टादेः, तथा सति ज्ञानबाध्य-
त्वाभावेन सत्यत्वप्रसङ्गात्, अतएव न स्वतः, व्याघाताच्च, न
हि वध्यघातकयोस्तादात्म्यदृष्टम्, न च सहकार्यन्तरमन्त-
२५ रेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसेतुता, अहेतुकविनाशवादे तु
सौगत चरवांकादिसौहार्दाद्वारप्रसङ्गः, अविद्यायाश्च तद-
देवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्यात्, न च दावदहनान्यशब्द
चरममंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तच्चापि तत्तदवस्थान्तर
कालविशेषादिषामणीसहितपरमेश्वरसङ्कल्पस्य कारण-
३० स्यात्साभिरभ्युपगमात्, द्विचन्द्रादौ तु अनुव्यवष्टम्भतिमि-
रादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानविषयत्वात्, तदुभयविषयैकज्ञा-
नोदयेऽपि पार्श्वस्थितारकाप्रकाशस्यैव दोषप्रकाशांशस्य चन्द्रैक-
त्वप्रकाशेन विरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य
लौकिकानामनुदयात्, यौक्तिक(तन्नि)मिथ्यात्वज्ञानस्यैव
३५ भ्रान्तित्वेन तत्सत्यत्वाच्चाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्ति-
र्घटते, तद्विषयान्वयत्वावकाशेन भवविस्मयादिकार्यनिवृ-
त्तिश्च, तव तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूत
शोकादिवच्च मध्यगतवासनाभेदज्ञानधोरण्येकहेतुस्यैव निवर्ध-

त्वात्, अनुवृत्तावपि बाधबाधकयोराविधत्वेन वास्तवप्रामा-
 ४० ण्यभावात् विशेषेण बाधकवस्तुसम्भवाच्चेति ; तदेतत्सर्व-
 मभिप्रेत्य “सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने” इत्यादि “भयादिकार्यन्तु
 निवर्तते” इत्यन्तर्भाषितम् .

इति श्रीकवितार्किकशिंहस्य सर्वतन्त्रस्तन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणम्
 बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणां

विविदिपासाधनत्वभङ्गवादः पष्ठः ।

दृष्टानुश्रविकार्यजातविमुखान्पुंमोऽधिष्ठयश्रुतौ
यज्ञादिर्यदुपास्तिमाधनतया साक्षाद्विधिमाप्नुते ।
स्त्रीलामोगविभूतियुग्मभरितस्वात्मप्रदानोन्मुखः
श्रीमानस्तु ममे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

५. यदुच्यते “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेन” इत्यत्र यज्ञादिक विवि-
दिषामाधनत्वेन विधीयते न तु वेदनमाधनत्वेन, वस्तु-
विरोधात् श्रुत्यन्तरपर्यालोचनाच्च, विविदिषन्तीति हि
श्रूयते न पुनर्विदन्तीति, तच्च ब्रूमः, कोऽसौ वस्तुविरोध-
१० स्तावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिः साधयितुमशक्यत्वम्,
उत तेषां ज्ञानाङ्गभूतशमादिप्रत्यनीकात्मकत्वम्, यदा
तत्त्वज्ञानफलपवर्गप्रत्यनीकचिद्वर्गसाधकत्वम्, यदा आश्र-
माङ्गस्तथा विहितानां विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसयोगविरोधः,
अन्यो वा कश्चिदिति ; न प्रथमः, स हि यज्ञादिकमन्तरेण
१५ उत्पत्तिदर्शनाद्वा, यज्ञादिमन्त्रिधावनुत्पत्तिदर्शनाद्वा, आद्ये
त्वमिद्धिः प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वाऽधिकारिष्वननुष्ठित (शङ्क)-

- शक्य(शुक्ल)धर्मेषु विद्योत्पत्तेरद्विद्वत्वात्, द्वितीये त्वप्रयो-
जकता, सामर्थ्येव हि कार्थोत्पत्तिः, न पुनर्द्वैतमात्रात्,
सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यम्, अन्यथा
- १ • चिन्वापगुणफलत्वादावपि कस्ते समाश्वासः, तस्यासाधनत्वं
विदधाति श्रुतिरिति चेत्, अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति,
तदा तददेव समाश्वासमिहि, अन्यथा विविदिषामाधनत्वेऽपि
त्वया न समाश्वासितव्यम्, तत्रापि साध्यसाधनभावस्तु श्रुत्ये-
कावसेयत्वात्, 'कुर्वद्वायमकुर्वदे'त्यादि शार्वाकदुर्वादस्य
- २ • तथाप्यस्मर्तव्यत्वात्, व्यभिचारस्य च समत्वात्, एतेन वाक्य-
जन्यप्रमितिरूपस्य संस्कारजन्यमृतिमन्तरिरूपस्य वा वेदनस्य
किङ्कर्मापेक्षयेति निरस्तम्, इच्छाया अप्यनुकूलता-
बोधाधीनोत्पत्तेः किङ्कर्मापेक्षयेति समत्वात्, अन्तःकरण-
नैर्मन्यदारेणेति चेत्, तुल्यम्, यच्चोगयोऽग्नौ दोष इत्यभि-
- ३ • युक्तपचनं किमर्थमित्यं विस्तरमि, "कषाये कर्मभिः पक्ते
ततो ज्ञानमवर्तते" इत्यादिवाचनिकार्थातिशयनमन्तवाधि-
कम्, नापि द्वितीयः, शमादेरविद्विताप्रतिषिद्धनिषिद्ध-
(काम्य)विषयत्वेन विद्याज्ञतया विहितेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरिक्त-
विषयत्वात्, विद्वितस्य च "धर्मेण पापमपनुदति" "कषाथ-
- ४ • पक्तिः कर्माणि ज्ञानान्तु परमा गतिः" इत्यादिभिर्विरोध-
कारकत्वस्यैव श्रुतत्वात्, न च द्वितीयः, फलाभिमन्त्रिविरहा-
देष चिद्वर्णनारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमा-
देरभिमन्त्रिविरोधेण फलमतिनिघमस्य सर्वैरभ्युपगम्यत्वात्.

- अत एव न चतुर्थं, त (अ)त्रापि विनियोगश्चक्रेन नित्या-
- ४० नित्यसयोगविरोधाभावात्, तदेतत्सर्वं सूचकारैरेव विस्पष्ट-
मुक्तम् “भवापेक्षा च यथादिश्रुतेरश्ववत्” “शमदमाधु-
पेतरस्यान्तथापि तु तद्विधेमादङ्गतया तेषामप्यवस्थानुष्ठेय-
त्वात्” “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” “महकारित्वेन च”
“अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्” इत्यादिभिः .
- ४५ या च ते श्रुत्यन्तरपर्यालोचना सोऽपि हस्तसमालोच,
“सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः,” “तदि(दाववि)जि-
ज्ञासितव्यम्”, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य”
इत्यादिश्रुतिश्रीलापरामर्शात्, न हि तेषु सन्प्रत्ययार्थ-
विधिपरत्वमवतापि स्वीकृतम्, विधिबलावसितयुक्तार्थ-
- ५० साधनत्वार्थमिद्वेच्छानुवादरूपत्वात् प्रत्ययस्य ध्यायीते-
त्यादिविध्यन्तरैकार्थात्, तच्च शाब्दप्रत्ययार्थप्राधान्य
(मुपेक्ष्य)मनादृत्येच्छाया इत्यमाणप्रधानत्वादार्थप्रकृत्यर्थप्रा-
धान्य स्वीक्रियत इति चेत्, तर्हि “क्रियावानेष ब्रह्म-
विदा वरिष्ठ, कर्मणैव हि संसिद्धिम्, कषाये कर्मणि
- ५५ पके ततो ज्ञानम्यवर्तते,” इत्यादिप्रमाणमहस्यैकार्थादत्रापि
वेदनपरत्वमङ्गीकुर्वन् लोके चाभिना जिघांसति अश्वेन
जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थं करणाश्रयो बज्रलमुपलभ्यते
अत्रासेरश्वस्य वा हननं गमनेच्छासाधनत्वायोगात् हनना-
दिसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधन-
- ६० त्वाश्रयणम्, इह तु न तथा अन्तःकरणैर्मन्त्रदारेण सत्त्व-

- वि(गुह्याद्यु)दृष्टोपकारकत्वस्य ज्ञानं तदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न, अन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चावाप्य-विशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिष्वधिकरोति, स किन्तदानीं वेदनमिच्छति उत न, अथे
- ६५ विविदिषा मिद्वेवेति न तस्या यज्ञादिषाध्यत्वम्, तथा च सक्रकम्, वेदनेच्छायाञ्जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याञ्जातायाद्वर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति. अत्रैकैको-भयत्वं मद्भोचेनात्माश्रयान्योऽन्याश्रयावयन्तभावात्. द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
- ७० तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तच्चापवर्गादिक-मिति मत्तैव हि तस्यामभिलाषमभावः. ननु वेदनीश्वर-लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थमवृत्तिपर्यन्ता तु साध्य-तयाभिमतैति चेन्न, तादृशतौनेच्छाया एव उत्पत्त्यनुत्पत्ति-विकल्पे प्रागुक्तदोषानतिक्रान्नात्, न हि वेदने तौनेच्छाया-
- ७५ ममभवत्त्वाम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपायं वर्गानु-ष्ठानक्षेत्रं वा महेतुः; ननु दृष्टमेतत् यद्वुभुक्षापिपासादि-कामनया भेषजमुपदिश्यते, तच्चापि भोजनादेरिष्टलानिष्टल-विकल्पेन प्रागुक्त(दोष)प्रभङ्गो दुर्वारः, तच्च यः परिहारलो-भनोऽचापि भविष्यतीति चेत्, तन्न, भोजनादेस्त्वामान्यतो-
- ८० ऽनुकूलज्ञानादेवेष्टलमिद्वेः, तथापि दोषवशात्तदातन-मनारोग्यात्मकस्यातिकूलमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थभेषजो-पदिष्टः, न पुनरिच्छास्वरूपनि(र्ह)त्पत्तये. अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादात्मिकतत्त्वाति-
 कूल्यापादकरजस्तमो निवर्द्धणेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मणां
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुतिः परि-
 त्यक्तैव. अवान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्सर्वथापि यज्ञा-
 दिकमावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः. एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्माविदां वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञान-
 ९० म्प्रवर्तते ।” “पुण्यमज्ञां वर्धयति कथमाणमुनःपुनः।”
 इत्यादिभिरैकार्थञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव,
 ननु विविदिषासाधनत्वे यच्चोद्यम् यज्ञादेस्तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किमगवतिभक्तिमान् भक्तिद्वामयते,
 उत तद्धिधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्तवस्थाभेदात् निर्वाहेऽपि प्राग्वदेव दोष इति. तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिश्च तारतम्यवती,
 विषयस्तुभावविशेषाभिमानाभ्यासभेदजादिभिः प्रेमवृद्धिः
 कामशास्त्रादिष्वपि सम्प्रता, पुद्गलस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेत्येतावदेव चिन्तनीयम्, तच्च यदि सञ्ज्ञातभाषा-
 दतिश्रयितस्य प्रेम्णः फलान्तरममाणतस्मिन्ध्येत्, तदा
 तथाविधन्तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्यातिशयस्यापि निष्पन्नप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते,

- वि(शुद्धाद्यु)वृद्धोपकारकत्वस्य ज्ञानं तदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न, अन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चात्राप्यविशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिस्वधिकरोति, स किन्तु दानीं वेदनमिच्छति उत न, आद्ये
६५. विविदिषा मिद्वैवेति न तस्या यज्ञादिमाध्यत्वम्, तथा च शक्यम्, वेदनेच्छायाञ्जातायानेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याञ्जातायाङ्कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति. अथैकैकोभयपूर्वमङ्गीचेनात्माश्रयान्योऽन्याश्रयावयवन्तर्भाव्यौ. द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
७०. तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तद्यापवर्गादिकमिति मत्रैव हि तस्यामभिलाषसम्भवः. ननु वेदनौघस्य लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्ता तु साध्यतयाभिमतेति चेन्न, तादृशतीव्रेच्छाया एव उत्पत्त्यनुपपत्तिविकल्पे प्रागुक्तदोषानतिक्रान्नात्, न हि वेदने तीव्रेच्छाया-
७५. ममत्ववक्तव्यम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठानक्षेत्रं वा सहेतुः; ननु दृष्टमेतत् यद्वबुधापिपासादिकामनया भेषजमुपदिश्यते, तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्वविकल्पेन प्रागुक्तदोषप्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र च. परिहारस्तो मनोऽत्रापि भविष्यतीति चेत्, तत्र. भोजनादेस्तु सामान्यतो-
८०. ऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टत्वमिद्वै, तथापि दोषवशात्तदातनमनारोग्यात्मकस्यातिकूल्यमपनेतव्यमिति तावन्माचार्यभेषजोपदेशः, न पुनरिच्छास्वरूपनिर्घृष्टपक्षे. अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादालिकतत्प्राति-
 कृत्यापादकरजस्तमो निवर्हणेन अन्तःकरणशुद्धयैर्द्वर्गमणा
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुति परि-
 त्यक्तैव अवान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्तत्त्वापि यज्ञा-
 दिकर्मावान्तरव्यापारलोपपत्तेः . एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्मविदा वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान-
 ९० अवर्तते ।” “पुण्यमज्ञा वर्धयति क्रियमाणमुन पुन ।”
 इत्यादिभिरैकार्थ्यञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव,
 ननु विविदिषासाधनत्वे यच्चोद्यम् यज्ञादेस्तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किम्भगवतिभक्तिमान् भक्तिद्वामयते,
 उत तद्विधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्त्यवस्थाभेदात् निर्वाहेऽपि प्राग्वदेव दोष इति, तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिश्च तारतम्यवती,
 विषयस्वभावविशेषाभिमागाभ्याससेषजादिभिः प्रेमवृद्धि-
 कामशास्त्रादिष्वपि सम्भता, पुरुषस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेत्येतावदेव चिन्तनीयम्, तच्च यदि सञ्ज्ञातमात्रा-
 दतिशयितस्य प्रेम्ण फलान्तरमप्राप्तसिद्ध्येत्, तदा
 तथाविधन्तस्थातिशयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्थातिशयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते,

१०५. अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र न स्यात्. नन्वेवं विदिषायाम-
 ष्वेवमस्त्विति चेन्न, विशेषेच्छाया एव प्रागेवोदयात्,
 न हि पूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषत इति
 सम्भवति, न च विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छा-
 नातिविशेषः कश्चित्सम्भवति, भक्तौ तु भोग्याकारावि-

११०. भावितारतम्यवशात् तारतम्यमुक्तम्, इहापि तत एव
 तारतम्यमिति चेत्, अस्तु तत्, तथापि काम्यत्वमुर्वचम्,
 तथाविधविषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्यत्वमन्तरेण
 तदभिद्धेः, तत्काम्यतायाश्च सिद्धौ सिद्धौ तथाविध-
 वेदनेच्छेति कथं सा काम्या, अतस्सिद्धं यज्ञादिकर्म

११५. न विविदिषामाधनत्वेन विहितमिति ; तदेतत्सर्वमभिमन्या-
 यास्त, “एवं रूपाया प्रवासुल्लतेस्त्वाधनानि यज्ञादीनि
 कर्माणीति “यज्ञादिश्रुतेरयवदि”त्यभिधास्यते इति.”

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य शतिषु अतदूषणां विविदिषा-

१२०. साधनत्वमङ्गवादः पठः ॥

श्रीमते निगमान्तमहार्देप्रियाय नमः ।

शतदूषणां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ।

विभूत्यंशे यस्य स्वलति जगतामलमखिलं
श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशति य रूपमिव नः ।
निजाध्यशवेचाचुलकितममस्तस्त्वयमधौ
दृषिकेशो दिव्यन्दिशतु मम चतुस्त्वविषयम् ॥

५. यदूचिरे यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्य(क्वार्थ)श्रवणमयसम्भ-
वमपरोक्षं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिर्नि-
रस्तमस्तभेदवामनामूलासम्भावनाविपर्येतसम्भावनाख्य चित्त-
विवेकलक्षणप्रतिबन्धस्य तदेव वाक्यमविद्यानिवर्तकमपरोक्षं
ज्ञानञ्जनयति, न च शब्दस्य कथमपरोक्षधीहेतुत्वमिति

१० वाक्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमिति प्रमङ्गात्, दर्शनादिति चेत्
तुल्यम्, कृतदर्शनमिति चेत् “सवित्स्वप्रकाशा दशमस्त्वमधौ”-
त्यादिषु, ननुच सविद्विषयः स्वविषयो वा प्रकाशो नास्ति,
सन्नपि वा परोक्षः, स्वधौविरोधात्, प्रत्यक्षे च विषये परोक्ष-
प्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्तित्वप्रकाशेऽपि रजतावसाया-
१५ विरोधप्रमङ्गात्, नचायमप्रकाश इन्द्रियजन्यः, वाक्यस्य तदा-
नीमबोधकत्वप्रमङ्गात्, वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रमङ्गाच्च, न च रत्न-

- तत्त्वाधिगमवच्छब्दमन्त्रेन्द्रियजन्य', अन्यतरेण तदुत्पत्त्यु-
पपत्तौ कल्पनागौरवात्, अन्यथ्यतिरेकाविशेषे सतीन्द्रियमह-
त्तमशब्दजन्य इति विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च, किन्नामेन्द्रियन्तस्य-
- २० इकारिस्थादिति चेत्, मनसस्तुर्वज्ञानकरण(स्य)माधारणमह-
कारिल्लङ्घितं जानामि, तथापि विनिगमनायादौ हेतुरिति
चेन्न, अन्यस्यान्वयतमसि स्थितस्य वा वाक्यश्रवणादृगमोमौति
प्रत्यक्षप्रत्ययात्, न चापरोक्षत्वमारोपितम्, बाधका-
भावात्, न च सम्प्रत्यये भेदापक्षान्तद्वयवहारः, कदाचिदपि
- २५ तत्र धौर्भेदानुपलम्भात्, अतो वाक्यजातीयस्य कचित्प्रत्यक्ष-
ज्ञानजनकत्वमिदौ क्व विरोधावकाशः, अन्यदपि वाक्यं किञ्च
जनयतीति चेन्न, गोजातीयत्वे शास्त्रः किञ्च दुग्धे दुग्धमिति-
वदपक्षस्यत्वात्, अस्ति तत्रावान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्य-
चापि कथितं, न च तदज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धि,
- ३० तज्ज्ञानस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, यथाहुः
“न कारणपरिज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिकारणम् । न हि बीजाद्य-
विज्ञानमङ्कुरोत्पत्तिवारणम् ॥” इति, न चास्यात्यन्ता-
ज्ञातता, स्वतोपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरवधारणात्, न च
तत्त्वमथादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किञ्चमात्रमिति
- ३५ वाच्यम्, निवर्त्यमित्यालान्थानुपपत्त्येतत्सिद्धे, स्यत्तशुद्धे-
ऽपि विशमाचिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमौ-
क्तसुमरागोपरागवदवभासमात्रमिद्विरियमशुद्धि, ना च
ज्ञानमात्रनिवर्त्येति “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि

श्रुतिप्रतपिद्धम्, मिथ्याभूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्तत्वं

४० युक्तम्, न च परोक्षज्ञाननिवर्तकगृह्यते, अतः परिशेषादप-
रोक्षमेव ज्ञाननिवर्तकमिति स्थिते न तावत्तत्करणमिन्द्रियं,
बाह्येन्द्रियाणामप्यव्यक्त्वात्. मनसोऽपि सोऽहमस्मी-
त्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेः, शब्दसंस्कारादिपुरस्कारे तु
तस्यैव का(क)रणत्वोपपत्तेः, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-

४५ स्वभाववद्गमोचरसाचात्कारकरणत्वस्यादृष्टचरत्वेन शब्दस्य
तत्त्वकारित्वकल्पनायोगात्, तथात्वे च श्रवणादिनैष्कल्यात्,
“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन,
मनसैवेदमाश्रय”मित्यादिश्रुतीनाञ्च चित्तैकाग्रस्थान्तरङ्गत्व-
बोधने तात्पर्यात्, अत एव “अप्राप्यमनसामहे”त्यादेर-

५० नधिकृतमनो विषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः, न च मान-
सप्रत्यक्षमस्ति, आत्मनरस्यत्यकाशत्वात्, सुखादेस्तु साचि-
वेद्यत्वात्, भावनासङ्गतमनो जन्यसाचात्कारस्यापि पथिक-
परिभावितप्रियतमासाचात्कारवद्भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपसाचा-
त्कारस्यापि साचिरूपत्वेनैव मानमत्वाभावात् अनुमानादे-

५५ स्वापरोक्ष्यविद्वेषशीलत्वात्, अतो वाक्यपरिशेषे तथापि
भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैत-
वाक्यान्वेवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानजनयन्तीति, किञ्च
प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षादेन्द्रियकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवो
युक्तः, न्यूनत्वात्समत्वाच्च शास्त्रमूर्च्छन्तु प्रत्यक्ष साचात्कारा-

६० विशेषेऽपि निर्दिष्टहेतुकत्वात्तद्वाधवमम्, तद्योक्तम् “न्यूनत्वाच्च

- समत्वाच्च परोक्षज्ञाद्यजं चमम् । निर्दिष्टहेतुजन्यत्वात्तत्त्वं
 शास्त्रजं चमम् ॥” इति, प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तन इति शेषः,
 साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वम्, तस्य च शब्दका(क)-
 रणत्वं शब्दादेव सिध्यति “निचाय्य तं मृत्युमुखात्
 ६२ प्रमुच्यते, क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्दृष्टे परावर”
 इत्यादे(दिभि)रपरोक्षज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकत्वमिदं. “तस्मै
 मृदितकपायाय तमसः परन्दर्शयति भगवानमनन्तकुमारः,
 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, स्वाध्यायश्चक्षुरत एकमस्य
 योगो द्वितीयमभिवीक्षणाय । अध्ययनमनननयनोऽस्य द्रष्टा
 ७० न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम् ॥ पिष्टदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षु-
 सुनातन”मित्यादिभिस्तस्य शब्दका(क)रणकत्वमिदं. प्रयो-
 गश्च, विगीतं ज्ञानं साक्षात्कारि, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
 ज्ञानत्वात्, तत्स्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत्, न च तत्तदजन्यम्,
 प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारणत्वस्वीकारात्, तच्चैव प्रतिज्ञाया-
 ७५ मपरोक्षविषयत्वात् सुखादिज्ञानवदिति वा प्रयोगः, तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यं वा स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षात्कारजनकं, स्वप्र-
 काशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, सवित्स्व-
 प्रकाशेत्यादिवाक्यवत्, अपरोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 वृत्तिः, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्वव-
 ८० दिति, न चात्र परोक्षत्वम् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिः,
 परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति
 (सप्रतिपक्ष) सप्रतिसाधनता सिद्धसाधनात्, तेषामेव

हि वाक्यानामसम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धचेतसि पुरुषे
परोक्षज्ञानजनकत्वमिथ्यते, पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया काला-

८५. त्वयापदेशाच्च, न च वाच्यमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानेष्वा-
प्येवमयोक्तुं शक्यमित्याभास समानयोगक्षेमतेति, तत्र विपक्षे
बाधविरहात्, न हि तत्र प्रामाण्यस्थानुपपत्तिः, अनुमानादि-
वदुपपत्तेः, नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि तदुपपत्तेः,
नापि फलस्य, तत एव तस्मिन्ने, नापि फलकामनायाः

८०. फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्या अयुपपत्तेः, अत एव पुरुष-
प्रवृत्तिरपि सङ्गच्छते, इह तु प्राशस्त्यार्थापत्तिरेव विपक्षे
बाधिका स्यात्, अतो नाभासतुल्यतेति, एवमूर्ध्वेष्वपि प्रयो-
गेष्वभासतुल्यतोद्धारो द्रष्टव्यः, अतो विपक्षबाध(क)स्यैव
प्रतिबन्धरहस्यत्वादुक्तार्थं महाविद्यादिजातयश्च यथावगाह-

८५. मयोक्तव्या, स्वपरपक्षसाधारण्य हि महाविद्यानां
स्वभावः, तत्रानुकूलतर्कसदसद्भावाभ्यामेकवार्थमिद्धिरितर-
वार्थमिद्धिरिति निर्णयः. ननु तर्कपराहता इमे हेतवः,
शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्न, अप्रसङ्गात्,
योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेऽपि बाह्यप्रत्यक्ष-

१००. बहिर्भाववदुपपत्तेः, अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं योगि-
मनोऽन्यत्वे सति बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकारणत्वं वा
बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमिथ्येत, इहापि तर्हि स्वतो
परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकारणत्व-
मप्रत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमिति समस्यमाधि, किञ्च प्रत्य-

- १०५ छान्तर्भाव इति इन्द्रियान्तर्भावो वा साक्षात्कारजनक-
वर्णान्तर्भावो वा विवक्षितस्यात्, पूर्वञ्च तु मनमोऽपि
वाङ्मान्तर्भाव इतिवदुपलभ्यविरोधादशक्यं (क्यः) वक्तुम्,
उत्तरञ्च निष्टप्रसङ्गता, ऐकराशेऽसिद्धे मत्ववान्तर-
भेदाश्रयणाविरोधात्, तदेव तु कथमिति चेन्न, दश-
११० मस्त्वममीत्यादौ तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्, वाक्यस्यैवा-
परोक्षधीजनकत्वे मनननिदिध्यामनविधानार्थक्यं श्रुत-
वेदान्तानां मसारावृत्तिदर्शनविरोधश्चेति चेन्न, प्रागुक्त-
प्रतिबन्धनिरामद्वारेण तयोश्चयवशमिति फलोपकार्यङ्गतया
विधानोपपत्तेः, संमारितोपपत्तेः, लभ्येश प्रतिबन्धकवत्पु-
११५ र्वविषयत्वात्, अतो बाधकापेतमानुगाहकश्रुत्यादि-
भिर्द्वन्तत्पमप्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति .

- अथ ब्रूम, यत्तावदुक्तद्वेषु चिदाक्षेधपरोक्षधीहेतुल-
ब्धस्यत इति तन्नरविषाणाङ्कुरप्रसाधने खरविषाणाङ्कुर-
निदर्शनमिति मन्यामहे, तथा हि, सवित्स्वप्रकाशेत्यत्र
१२० तावत् सामान्यतस्त्वपरममयेतन्नैकालिकमर्धमवित्स्वप्रकाशत्वं
वाक्यार्थः, तादात्विकी तु तज्जन्या संविदेका तदानीं
स्वप्रकाशा, तच्च न सर्वमविट्वा स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षम्,
यतो वाक्यस्य तदापरोक्ष्यहेतुता स्यात्, न च सर्वमविदेक्यम्,
तस्य दूषयिष्यमाणत्वात्, तदैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण
१२५ परोक्षापरोक्षविभागस्य दुरपहवत्वात्, वाक्यजन्यमवित्स्व-
रूपापरोक्ष्ये तावद्वाक्यमेव कारणम्, निषयप्रकाशाप्रकारण-

व्यतिरेकेण स्वप्रकाशांगे कारणान्तरानुपलम्भादिति चेत्,
तर्हि सिद्धमनुमानादेवाक्यान्तराणामप्यपरोक्षधीजनकत्वम्,
तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांगेऽपि तत्तत्करणकत्वात्,

१३० सत्यम्, तथापि संवित्सुप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रका-
शांगः स्वप्रकाशांगस्यैक एवेति विशेष इति चेन्न,
सामान्यविशेषविषयतया तद्भेदस्य दर्शितत्वात्. एवन्दशम-
स्त्वमसीत्यत्रापि यदि दशमत्वं स्वात्मनः पश्यत एवेदं
वाक्यम्युक्तम्, तदा घटपश्यतोऽयद्वट इतिवत्सिद्धानु-

१३५ वादपरमिदं वाक्यं स्यात्, तथा च प्रत्यक्षानुवादितामात्रेण
प्रत्यक्षताभ्रमः, परोक्षविषय इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि
तच्छक्तेस्तदवस्थत्वात्, यदा पुनरविदितस्वात्मदशमत्वमत्यु-
च्येत, तदा दशमत्वांगे परोक्षत्वं स्पष्टम्, उद्देशां(ग्यां)गस्य
तु प्रागेव दृष्टत्वाद्विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः प्रतिपत्ति-

१४० आदित्यात्, न च तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्य प्रत्यक्षता,
अयमप्यर्थतोऽग्निमानित्यनुमानेऽपि तत्प्रसङ्गात्, गुरुत्वादेर-
तौन्द्रियत्वमङ्गप्रसङ्गाच्च, एवं चविषयस्त्वमसीत्यादिष्वपि
विकल्पानुसन्धेयम्, यत्तु प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाश-
व्याघात इति तदप्यसत्, आपरोक्ष्यादेर्ज्ञानधर्मत्वे ज्ञान-

१४५ व्यक्तिभेदेन विषयेकोऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधा-
भावात्, विषयधर्मत्वेऽपीन्द्रियेण तथाविध ज्ञानआयता,
लिङ्गशब्दादिना त्वन्यथाभूतमिति पुरुषभेद इवैकस्मिन्
पुरुषेऽपि (का)करणभेदेन कालभेदेन चैकस्यैव वस्तुनः

- प्रत्यक्षतापरोक्षता च प्रागेव दर्शिता, विपरीतवाचना-
 १५० भूयस्त्वेऽपि करणशक्त्या तत्त्वज्ञानोदयस्योपपादनात्, यदि
 प्रत्यक्षविषये परोक्षप्रकाशस्यान्तदा शुक्तित्वप्रकाशेऽपि
 रजतवमायाविरोधप्रसङ्ग इति चेत्, किंशुक्तौ चतु-
 र्वापारान्वयकतिरेकानुविधायी रजतभ्रमः परोक्षः, येनैव-
 म्ब्रवीषि, अथ पुनर्भ्रान्तिरेव प्रसञ्जनीया, तदा शुक्ति-
 १५५ त्वादिलक्षणविशेषग्रहण्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया वा
 विशेषाग्रहाख्यसहकारिविरहेण सामयौवैकल्यादा शुक्तौ
 रजतभ्रमानुदयः, दृढत्वप्रतिबन्धपरोक्षज्ञानसामयौमिद्धौ
 कथन्तदनुत्पत्तिः, तथाविधा च तस्मात्प्रागेव दर्शिता,
 अङ्गौक्रियते च भवतापि श्रवणदशायाम्, अत एवैवं-
 १६० विधप्रसङ्गस्य निर्मूलता, किञ्च स्वानिष्टं प्रसञ्जकस्वरानिष्ट-
 मप्रसञ्जनीयमिति तु तर्कतत्त्वव्यवस्था, उक्तञ्च श्रीगुण्डरी-
 काचार्यैः,

“प्रसञ्जकन्तु स्वानिष्टस्वरानिष्टमप्रसज्यते ।

विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥

- १६५ प्रसञ्जके तु स्वाभीष्टे स्वानिष्टे पर्यवस्यति ।

स्वाभीष्टस्य तसिद्धिभ्यात् परेष्टस्य प्रसञ्जने” ॥ इति,

उभयमप्यत्र विपरीतम्, स्वतः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि

श्रवणदशयां वाक्यतः परोक्षज्ञानस्य भवदभिमततात्,

मिथ्यैतदिति चेत् यथात्तन्प्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति

- १७० को विशेषः, शुक्तौ रजतत्वमेवाविरोधापादकञ्च मिथ्यात्व-

मिह सार्तुमर्हसि, “सत्यं” विरोधाच्छुक्लित्वाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतश्च रजतस्याध्यत्वेनाभिधीयते ॥” तेन मिथ्येतदिति वचनन्तवाविरोधापादकञ्च भवति, प्रसञ्ज-
नीयश्च कचिदस्मादिष्टमाप्तोपदेशादिभिः शुक्लित्वप्रकाशेऽपि

१७५ दुष्टेन्द्रियादिना कस्यचित्कचिद्रजतावभासानुवृत्तेः, अन्यथा भवताम्बाधितानुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसङ्गात्, तथा प्रत्यक्ष-
मिद्वेऽपि शुक्लेस्तत्त्वे भ्रान्तविमलम्भकवाक्यादे(दिभि)रपि रजतधौरुदेत्येव, मा च परोक्षैव, गौघ्नन्तु बाध्यमानतया केषाञ्चित्तत्र तदनुत्पत्तिभ्रमः . किञ्च यदि प्रत्यक्षे विषये

१८० परोक्षप्रकाशो व्याहृतः, तदा पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु विशेषतो दृष्टानुमानेषु तथा विधार्थगोचरवाक्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात्, योग्यतामाचन्तु तत्र न तु तदा-
नीत्यत्यक्षतेति चेन्न, यस्य कस्यचिदारण्यकयोगीश्वरादेस्त-
दर्शनात्, तथापि नानुमातुमर्थेति चेत्तर्ह्यपि दशम-

१८५ तादेर्वाक्यश्रवणात्पूर्वमदर्शनान्न वाक्यतः साक्षात्कारसम्भवः,
यत्पुनः स्वस्यैव द्रष्टुं योग्यतया अनन्तरदर्शनाद्वा तत्र तत्सम्भव इत्येत, तर्हि सिद्धमनुमानादावपि तदुभयसम्भ-
वात्तथात्वम्, यदा चायद्वट इति मन्यमानस्यत्येव कश्चिदयद्वट इति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविष-

१८८ यत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसङ्गः, इत्यत एवेदमिति चेन्न, स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणस्यु-
द्धानस्य तदनिष्टेः, इत्यर्ता वा, तथापि ज्योतिष्टोमादि-

- वाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनामत्यन्तत्वस्याऽनयोरविगीत-
त्वान्तान्प्रतिकेनचिदविदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततस्मा-
१८५. चात्कारमभवस्यात्, तथा च सर्वमपि वाक्यद्वयचित्वा-
चात्कारकरणमिति स्थितौ, केषाञ्चिदेवेति व्यवस्थाभङ्गः,
अस्त्वेवमपि किञ्चिद्व्यभिचयमिति चेन्न, अनुमानादिष्वपि
तत्प्रमङ्गस्योक्तत्वात्, तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्ये परिशेषा-
मिद्वे, ततश्चापशूद्रादिनयविरोधप्रमङ्गात्, किञ्च विषय-
२००. स्यापि ज्ञाततया अज्ञाततया वा सात्त्विकत्वस्य भवदभि-
मतत्वात्सर्वैः प्रमाणैस्साचात्कारमभवः सुलभ एव, यदि
चात्र स्वतोपरोक्षार्थविषयमेव वाक्यं तज्जनकमिति
व्यवस्थायेत, तदा दशमस्त्वमभौत्यादिदृष्टान्तासिद्धिः,
यद्यपि त्वमंशस्य स्वतोपरोक्षता, तथापि भग्न्यादि-
२०५. विशिष्टाकारेण स्वतोपरोक्षत्वाभावात्, अन्यथा वाक्य-
श्रवणात्पूर्वमेव तद्विशिष्टप्रकाशप्रमङ्गात्, अतोऽनुमानस्येव
वाक्यज्ञातीयस्य कचिदपि साचात्कारहेतुत्वदर्शनस्यासिद्धेः
अनुयाहकतर्काभावाच्च स्वाभिमतस्य कस्यचिदवाक्यस्य
तद्वेतुत्वकल्पनं विरुद्धमेव, अत एव स्वतोपरोक्षार्थ-
२१०. गोचरलोपाधिरपि निरस्तः. यत्तु निवर्त्यमित्यात्वान्य-
थानुपपत्त्या पारम्यर्थेणापरोक्षतज्जनकविशेषयोः परि-
शेष इति तदप्यन्यथामिद्वयमिद्विभ्यामाकल्पते, सत्य-
मेव हि मभारमपासनप्रीणितेश्वरमङ्गलविशेषनिवर्त्यं
साधयिष्यामः, यत्तु "तरतिशोकमात्मवि"दित्यादिभि-

२१५. ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादि-
शब्दानामुपासनाख्यविशेषपर्यवसानस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्चिर-
स्तम्, यथाहुः “वेदनं ध्यानविश्रान्तन्यधानं श्रान्तं भ्रुवस्तृतीयं ।
सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥” इति, मिथ्या-
भूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया
२२०. भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेय भेषज-
शस्तादिनिवर्त्यलोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तरम्, असु च
मिथ्यात्वे धीयाध्यत्वयुक्तिः, न चात्र मिथ्यात्वम्, “दृश्यत्वाद्यदि
मिथ्यात्वमप्रपञ्चस्याभिधीयते । ब्रह्मणोऽपि च मिथ्यात्वान्तत
एवामिधास्यते ॥ ब्रह्मणो यदि दृश्यत्वं व्यावहारिक-
२२५. मुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वन्तात्त्विकद्विषयत्वमेव ॥ अपि
च संसारमिथ्यात्वेऽपि किञ्चित्प्रवृत्तिशब्देन प्रतिभासमान-
मिथ्यार्थप्रध्वसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगवेषणमुत तदि-
षयज्ञानप्रध्वसमाक्षोस्त्रित्तत्कारणोच्छेदं वा अथ तथाविध-
ज्ञानान्तरानुत्पादमुत तदिपरौतविषयावगाहनरूपविषया-
२३०. पहारं यदा तदिषयसत्यताध्यवसायशैथिल्यमथान्यदेव
किञ्चिदसांख्यव्यावहारिकमिति, नाद्यः, कचिदपि मिथ्यार्थस्य
प्रध्वंसाभावात्, “प्रध्वंसोहि स्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते ।
स्वरूपसत्यताभावे कस्य प्रच्युतिरुच्यते” ॥ सत्यपि तस्मिं-
स्तेन तदुच्छेदायोगात्, अन्यथा बाधकज्ञानात् पूर्वं सुपुत्रे
२३५. द्रष्टरि पुरुषे शक्तिरजताद्यवस्थितिप्रसङ्गात्, संविदधीन-
सत्ताकस्य तस्य तन्निवृत्तिरेव हि निवृत्तिः, आहुः,

- “आरोपस्य निवृत्तिस्थादारोपस्यापि सङ्गः । तस्य स्वरूपशून्यस्य का निवृत्तिर्हि कथ्यते” ॥ न द्वितीयः, तस्य बाधकज्ञानाभावेऽपि बाधकज्ञानवदेव स्वरमवाहिविनाश-
- २४० हेतुवलादेवाश्रयविनाशित्वात्, अन्यथाऽनुदितबाधक-
ज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात्, तदप्याहुः, “न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानान्नियमेन विनश्यति । न स्याद्विभ्रान्त-
चित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिमङ्गलः” ॥ इति, यद्यप्युत्तरज्ञान-
मात्रमपि संस्कारादिवत् पूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते, तथापि
- २४५ यत्किञ्चिदविरुद्धविषयात्परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्यु-
पपत्तौविरुद्धविषयप्रत्यक्षज्ञानान्वेषणनिष्फलम्, न द्वितीयः,
भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथाऽवस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात्,
न ह्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु चन्द्रेकल-
साक्षात्कारसम्भवः, सम्भवेवा किन्तदुच्छेदेन, प्रत्यक्षानु-
- २५० वृत्त्यर्थान्तदुच्छेद इति चेन्न, तत्सामर्थ्यनुवृत्तिमन्तरेण
तदुच्छेदेऽपि तदसिद्धेः, तस्याञ्चानुवर्तमानायान्तदवस्थानेऽपि
विरोधाभावात्, स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेद-
नमिति चेत्, किमत्र स्वाभाविकत्वम्, किं सामर्थ्यां सत्यां
स्वरमवाहिलमुत नित्यस्वाभाविकत्वम्, आद्ये प्रागपि
- २५५ कथन्तदवस्थाने प्रत्यक्षोदयः, न द्वितीयः, अन्योऽन्याशय-
णत्, नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किञ्चाम प्रतिबन्धकत्वम्,
अयमत्र सङ्गः, “भ्रान्तिकारणसङ्गावे प्रत्यक्षस्य ह्यसम्भवः ।
सम्भवे निष्फलेऽवस्थात् तदुच्छेदस्य वक्ष्यता ॥ नानुवृत्त्यर्थ-

मुच्छेदः सामर्थ्यैवानुवर्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमुच्छेदे

१६० प्रथमद्वयम् ॥ प्रत्यक्षं कारणोच्छेदे तदुच्छेदसतोपि चेत् । अन्योन्याश्रयणन्तु स्यात् प्रतिबन्धो नचात्मनी'ति ॥

नापि चतुर्थः, प्रागभावस्यासाध्यत्वात्, तदनुवर्तनस्याप्यन्त-
तस्तत्प्रतियोगिकारणोच्छेदकोटिनिषेपात्, तस्य च निरस्त-
त्वात्, न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षज्ञानादपि तत्सिद्धेः, प्रत्यक्षमपि

१६५ हि द्वि चन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानमपि परोक्षेण चन्द्रैकत्वानु-
मानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रद्विलाध्यवसायगैयिष्य-
आयते, अन्यथा देहात्मभ्रमवतामनुमानेनागमेनवा देहाति-
रिक्तात्मविस्मभो न स्यात्, परोक्षबाधेपि भ्रमोऽनुवर्तत इति
चेत् न, तुल्यमेतदित्युक्तत्वात्, "सञ्जातेऽप्यरोक्षेपि बाधे

१७० कारणसम्भवात् । अङ्गुल्याद्यैर्भवेद्भ्रान्तिरुपलम्भनहेतुभिः" ॥
नापि सप्तमः, तस्यासाध्यवहारिकत्वेनैतदर्थोपायोपदेशा-
योगात्, अन्वयव्यतिरेकागोचरत्वेनापरोक्षपक्षपातविरहाच्च,
एवं सामान्येनापरोक्षज्ञानानपेक्षायाद्भुतस्तत्कारणविशेष-
चिन्तित्यनुत्थानमेव शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्य-

१७५ कारैरिह न संरम्भः कृतः, "सत्यां सामर्थ्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनु-
पपत्ते"रित्यादिना "द्रष्टव्य" इत्यादेर्दर्शनसमानाकारविधि-
परत्वोक्त्येदमपि दूषितममं(मत)स्त, समन्वयाधिकरण पूर्व-
पक्षे तु परोक्षैव दूषयिष्यति "न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञान-
अनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वा"दित्यादिना,

१८० अस्तु वा कथञ्चिदापरोक्षपरिशेषः, तथापि प्रत्यक्षपरा-

- इसुखत्वादिलक्षणविरुद्धा(ग्ने)श्लेन्द्रियादिपरित्यागे वाक्य-
 स्थापि तुल्यन्यायतया परित्यागप्रसङ्गः, दर्शनादर्शनाभ्यां
 विशेष इति चेन्न, तदभिद्धेः, तत्सन्देहेपि न विरुद्ध-
 व्याप्तिरिति चेन्न, इन्द्रियादिष्वपि प्रसङ्गात्, अथ सत्यामेव
 ९८५ विरुद्धव्याप्तौ गत्यन्तराभावात्तदनादरेण वाक्यस्यापरोक्षधी-
 हेतुत्वङ्कस्येत, हन्त तर्हि इन्द्रियादिष्वेव भक्तिरियम-
 युज्यताम्, तथा च मिद्धे गत्यन्तरे किं वा वाक्येन, अयन्तु
 निर्णयः, “विरुद्धव्याप्तिमद्भावे वाक्यस्यापि तथा भवेत् ।
 अमद्भावो यदि भवेत् सम एव द्वयोरपि ॥ दशमस्त्वमसौ-
 ९८० त्यादौ भवेदाक्यात्परोक्षधीः । सामग्र्युत्थापनात् पद्या-
 त्प्रत्यक्षादपरोक्षधीः” ॥ न च प्रत्यक्षादेरद्वैतगोचरत्वविरोधः,
 तेषामपि त्वदभिमतकृट्युक्तिभिस्तत्त्वमस्यादेरिवाद्वैत-
 गोचरत्वस्यापनश्य शक्यत्वात्, यच्च प्रत्यक्षस्य न परोक्षात्परि-
 भव इति तदपि ज्वालैक्यबाधकभेदानुमानादिनिदर्शनेन
 ९८५ निरस्तमेव, यदप्यैन्द्रियकप्रत्यक्षाच्छास्त्रजन्यप्रत्यक्षस्य प्रावक्ष्य-
 मुक्तम्, तदप्यमत्, एकदोष प्रसूतत्वादेर्दर्शयिष्यमाणत्वात्,
 “प्रत्यक्षं ब्रह्म गृह्णाति यदि चेत् मद्वाद्ग्रन्था । अत्रह्या-
 लम्बनत्वे तु कथन्तु वक्ष्यन्तरम्” ॥ यत्पुनरपरोक्षज्ञानस्य
 मोक्षहेतुत्वं युक्तिमिदुमिति, तावन्मात्रस्याभ्युपगमेपि न नः
 ३०० काचित् क्षतिः, यत् शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वन्दर्शितं,
 तदपि ह्यस्यम्, अन्यपरत्वस्याऽकुमार प्रभिद्धेः, माचात्कार-
 हेतोर्मनसः मद्वायतया वा इद्व्यवसायहेतुतामात्रेण वा

- तदुपपत्तेः, यथाश्रुतग्रहणे च चतुष्पादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्,
 “श्रुतिसृती तु विप्राणान्नयने दे” इति हि श्रूयते, “वेदान्त-
 २०५ विज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इत्यादिषु परोक्षव्यवसायमाश्रमे-
 वोच्यते, यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्ध्या
 निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं
 सिद्धमिति, तदप्यत्यन्तपरिहास्यम्, अकम्पनीयव्यवसायविव-
 क्षया सुशब्दप्रयोगात्, यः पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 २१० त्वादिति प्रयोगः, स तज्जन्य आवण्ज्ञानेनैवानैकान्तिकः,
 अतिप्रसङ्गश्च, वाक्यान्तरेष्वपि प्रयोक्तुं शक्यत्वात्, परिहारस्य
 च समत्वात्, विषयजन्येषु च व्याप्तेस्तद्वोचात्, न वाक्य-
 जन्यता हेतुः, प्रत्यक्षत्वे तु किम्पुनरर्थजन्यत्वमेव स्यात्, तत-
 स्तोपाधिकस्त्वयम्, वाक्यविषयप्रत्यक्षेऽपि वाक्यस्यैवार्थत्वात्
 २१५ अर्थजन्यतोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः, यश्च स्वप्रकाश-
 र्थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वादेति, सोऽपि पूर्वव-
 देवानेकान्तः, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वन्दर्शितमेवेति .
 प्रतिप्रयोगश्च, विगीतं वाक्यञ्च स्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजन-
 कम्, वाक्यत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्, तथा विगीता
 २२० धोर्न स्वविषये प्रत्यक्षा, वाक्यजन्यत्वे मति वाक्येतरविषय-
 त्वात्, स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत्, नचात्र श्रुतिविरुद्धतया
 कालात्ययापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात्, न च दशम-
 स्त्वमसौत्यादिवाक्येन तज्जन्यज्ञानेन चानैकान्तिकता, तच्च
 साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात्, न च पूर्वैरेव हेतुभि-

२२१ स्मृतिसाधनता, उपलब्धानुरोधेनानतिप्रसञ्जक्याभि-
मूलकतया प्रबलत्वात्, समत्वेऽपि प्रकरणसमत्वापादनदशा-
यामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च, न च विपक्षे
बाध(क)विरहादप्रयोजकता, अविशेषात् शब्दान्तराणा-
मपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वप्रसङ्गस्य सत्त्वात्, नचाप्रत्यक्षार्थ-

२२० विषयतया तेषान्तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यम्, तथाऽप्ययद्वटः
दशमोऽयमित्यादिवाक्यानान्तत्प्रसङ्गात्, नचेह भवताऽपि
शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमिष्यते, इयतां वा, तथापि
ज्योतिष्टोमादिवाक्यानान्तत्प्रसङ्गोदुर्वारः, तच्चापि मनससह-
कृतशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानञ्जायत इति साहसस्य सुशकत्वात्,

२२५ तावन्नैव च तेषामप्रत्यक्षविषयत्वस्यापि सिद्धेरवान्तरविशेषा-
निर्धारणादिति, अस्तु वा विपक्षे बाधकाभावः, स तु
पूर्वेषामपि समान इति, तथापि प्रतिरोधमात्रं सिद्धम्,
नन्वस्ति पूर्वेषां विपक्षे बाधकमात्रविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व-
श्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तिः, तथा हि, श्रुत्युपपत्तिभ्यां वाक्यार्थ-

२४० ज्ञानादेव मिथ्याभूतमभारनिवृत्तिरिति स्थिते प्रत्यक्षस्य
भ्रमस्य परोक्षबाधत्वायोगेन प्रत्यक्षपरिगेषे ब्रह्मणि च
सकलकरणागोचरेऽनुमानादिषु च साक्षात्कारवैदेशिकेषु
यदि वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानस्य स्यादपवर्गापि न भ्यादेवेति,
इदमपि दण्डघातसूदितदर्वीकरणतर्तनम्, अस्याः परिपाटि-

२४५ कायाः आरम्भ एव निरन्तत्वादिति, यः पुनरभावपूहः
अपरोक्षत्वान्तत्त्वमभ्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञान-

- निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति, अत्र ताव-
 दाक्यस्वरूपजन्यतद्विषयश्रावणसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनता,
 प्रत्यक्षज्ञानहेताविन्धित्यार्थमनिकर्षेऽर्थस्येन्द्रियस्य च तुल्यकक्ष्य-
 १५० त्वात्. अथ पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृ-
 त्तीति साध्य विग्रेष्येत, तथापि परोक्षतदाक्यार्थानुभव-
 संस्कारसहकृतश्रावणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यस्वरूप-
 साक्षात्कारेण सिद्धसाधनतैव, न हि प्रत्यभिज्ञात्मा विग्रे-
 षणतयाऽर्थं विग्रेष्यतया वाक्यं च विषयीकरोति, अथ
 १५५ तदेकविषयज्ञानवृत्तीति विग्रेषयमि, तथापि ब्रह्मेतर-
 विषयत्वेन धर्मेण हेतोरनैकान्तिकता, नत् खलु सम्पत्ति-
 पक्षेऽपरोक्षेषु सर्वेष्वपि वर्तते, न पुनस्तद्व्यवस्थितविषयत्व
 साक्षुषत्वादिवत् कुतश्चिदपरोक्षान्निवर्तते, तत्त्वमस्यादि-
 वाक्यजन्यज्ञाने तु नैव वर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्त-
 १६० जन्योपि ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्तीति चेत्, हन्त तर्हि वाक्यैक-
 परिग्रेषप्रयास विमृष्टवानसि, तथा च सति वाक्यजन्य-
 साक्षात्कारकल्पनावैयर्थ्यञ्च, तत एव तत्कार्यसिद्धेः,
 यत्तु परोक्षतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रत्यनुमाने
 सिद्धसाधनत्वमुक्तम्, तत्र यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाना-
 १६५ भिव्यापीति प्रयुञ्जीत, तदा किम्ब्रूयाः. श्रुतिविरोधात्साक्षा-
 त्वात्ययापदेगमेव ब्रूम इति यदि, हन्ताद्यापि त्वथा
 श्रुतितपस्विनी कूटसाक्षिणी कल्प्येत, सा तु यथार्थवादिनी
 न किञ्चित्त्वदभिमतम् ब्रवीति, यत्त्वपरोक्षत्व व्योतिष्ठो-

- मादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रतिबन्धनुमाने विपक्ष
 २७० बाधकाभावाद्वैषम्यमुक्तम्, तदत्रापि समानमेव, अर्थापत्तेः
 कल्पकासिद्ध्यादिनिरस्तत्वात्, परोवापि ज्ञानात्प्रत्यक्षो-
 पमदादिः प्रागेव प्रमाधितत्वात्, प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्येनापि प्रत्यक्षेण बाधोपपत्ताव-
 न्यथाभिद्धेः, अस्ति च योगिप्रत्यक्षमदृष्टविशेष सहस्रतान्तः-
 २७५ करणजन्यभागमसमधिगम्यमाप्तिकानाम्, श्रूयते हि
 श्रीरामायणे, “रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तन्तस्य धीमतः ।
 तत्सर्वन्धर्मवीर्येण यथावत्सम्पश्यति ॥” इति, यत्तु भाष्ये
 दर्शनसमानाकारत्वमुच्यते तन्मोक्षसाधनभूताया भुवानु-
 स्मृतेरेव, न पुनर्धर्मवीर्यफलभूतयोगिप्रत्यक्षत्रिविधते,
 २८० तस्यापि श्रुतत्वात्, त्वदभिमतस्य तु श्रुतत्वमतिक्षिप्तमिति
 तस्यैवाशङ्क्य, यद्यपि योगिप्रत्यक्षफलमात्रमित्युक्तमस्ति,
 तथापि तदधीनायाः परिशेषाभिद्धेः अन्यथाभिद्धेस्तु उपन्यासो
 नानुपपन्नः “कृत्तकस्यविरोधे तु युक्तं कृत्तपरिग्रहः ।”
 इति न्यायात्, अदि च यत्किञ्चिद्विषये बाधकमित्यभि-
 मानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोपि, तदा ज्योतिष्टोमादि-
 २८५ वाक्येपि भवादृशः कोपि तथा तदभिमतत्वाऽनुमिनुयादेव,
 एवं सिद्धसाधनत्वानैकान्तिकत्वातिप्रसञ्जत्वाऽभाससमान-
 योग्यमत्वान्यथासिद्धत्वादिदोषदूषितत्वादनुमानविशेषोपे-
 क्षणमेव निपुणधियां विषाधयिषितस्याप्रामाणिकत्वानु-
 मितिमन्तर्गतां सूचयति, अत एवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयो-

हरिः श्रेयम् ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्यानम्

चण्डमासतः ।

ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणं नामप्रथमस्कन्धः ।

विश्वम्बिभ्रतिवौर्यखण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितचिभुवने सर्वं स्वतो द्रष्टरि ।
अन्तु श्रीनृचरौ स्वभीतिविहितस्त्राज्ञानिजाकानले
श्रीमत्याश्रितमृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥

- ५ प्रायश्चादयितुं विनम्रजनतानानापराधघ्नतां
वात्सल्यैकवशंवदेन कुहनानिद्रां दधदर्शना ।
धाम्ना सद्मसुतान्तरालपुलिनं रङ्गेऽशयङ्काशयत्
लङ्कीभूमिनिषेव्यमाणचरणं तत्त्वं परममह्यं ॥
पद्मावीरुदुपाश्रयस्तवकितस्त्रुभूषणास्त्राम्बरेः
१० भास्वत्पाण्डधराद्विपक्षवधरो दोष्कन्धविभ्राजितः ।
भक्तानां फलितोऽर्थितैर्मरकतश्यामलिषा पचलो
भद्रायास्तु सुकुन्दकल्पविटपी शेषाद्रिमङ्गी स नः ॥

तापघ्नाय तटित्वते कमलयानित्यानपायर्द्धये
भक्तानामभिलापपूरमखिलान्श्रवणार्थकयार्थितान् ।

१५ वेतण्डाचलशृङ्गमङ्गिवपुषे भव्याय कृष्णात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वरफलीभृताय तस्मै नमः ॥

चरणयुगलमेव यस्य लब्ध्वा
धनमनपायि सुनिर्वृता महान्तः ।

द्वणमिव विजङ्गः पुरान्यदर्शान्

२० अतु स माडटिकाधराधरेन्द्रः ॥

मौदन्तीनां श्रुतिपरिषदां माधुतत्वावबोधे
पौडां लुप्यन्कुमतिकलितां भाव्यपीयूषवर्षैः ।
विश्वत्राणे हरिमभिमुखं सत्यकामं वितन्वन्
पायादस्मान्श्रुतिपरिदृष्टश्रेयसामेकसृतिः ॥

२५ तुरगवदनतेजो वृंहिताश्चर्यशक्तिः
कविकथकमृगेन्द्रसुवर्तन्त्रस्तन्त्रः ।
जयति गुरुरबाधां वेदचूडार्यमंजाम्
अनितरजनलब्धां लम्बितो रङ्गमर्चा ॥
अव्याजसौहृदमश्रेयजनेषु साक्षान्

३० नारायणो नरवपुर्गुरित्यृषीणाम् ।
वार्च समर्थयितुमच्युतमेव जातं
श्रीश्रीनिवासगुरुवेषमहं भजामि ॥

वेदान्ताद्यौक्तिभावं भवदुदितचरं हृत्तुगोनेश्वरोऽहं
वक्तुं बोद्धुं च भेको न हि जलधिगतोऽप्यस्य पारं क्रमेत ।

२४. आज्ञानाद्वाक्रियायान्तदपि शिरसि मे विभ्रतोऽथास्वमेधां
सूक्ष्मार्थैश्चादधानस्सममुपकरणैः श्रीनिवासार्थं चेतः ॥

क वेदान्ताचार्यः क च पुनरहं कास्य धिषणा
परिच्छेदातीता क मम मतिरेपान्यविषया ।

क गभीरा तद्गीः क मम पृथुकानामिव वचः

४०. परन्तद्भक्तिर्मां तरयति गिरान्तस्य विवृतौ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कुट्टुष्टिजनोद्भावितचित्तान्धतमसविध्वं-
सनार्थत्वात्तस्य च तत्त्वज्ञानद्वारकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च भगवत्प्र-
सादाधीनतया तेन विना स्वग्रन्थेनाप्युत्पादयितुमशक्यत्वाच्चा-
त्तानुजिष्टतया तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुट्टुष्टिजनमनुचि-

४५. तान्धतमसविध्वसन भगवन्त प्रार्थयते समाहार इति,
जगदुज्जीवनाय भगवता स्वयमेव वेदस्य प्रवर्त्तितत्वात् तत्साध्य-
तत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसादः स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यत एवे-
त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि, हयवदनोदौरि-
तास्सर्वे शब्दा हलहलत्वेन विवक्षिता, तदेकदेशास्सामादय

५०. इति भावः, सामशब्दो गौतिविशेषवचनं “गौतिषु
स माख्ये”तिजैमिनिना सूचितत्वात्, अतस्सामाधिकरणभूतो
वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते, एवञ्च सामवेदस्य सामनि-
रूपणीयत्वात् तन्निर्वाहकत्वनिरूपकमुखेनाह साम्नां समा-
हार इति, “तेषामृग्यचार्यवशेन पादव्यवस्थेति” चरलक्षण-

५५. मिधानेनार्थस्य अग्नेदन्निरूपकत्वात् तत्प्रवचनमुखेन तन्नि-
र्वाहकत्वमाह प्रतिपदमृचामिति, “शेषे यजुशब्द”

- इति यजुर्लक्षणे निष्पकान्तराप्रतीतेयंजुषान्धामेत्युक्तम्,
 समुदायस्य एकदेशाधारता विवक्षिता, एषां विशेषणानां
 इत्थन्नापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मतः फलतश्च भगवदधीनत्वे
 ६० तात्पर्यम्, ऋगादौ धर्माद्यातुस्वर्यादयः, फलं ज्ञानम्,
 तत् प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितम्; ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरा-
 सोऽपि तत एवेत्यभिप्रायेणाह लयः प्रत्यूहानामिति,
 फलितमाह लहरिविततिरिति, बोधः धर्मभूतज्ञानं
 स एव जज्ञधिः, तस्य लहरिविततिः भगवत्स्वरूपरूपगुण-
 ६५ विभूतिविषयकज्ञानावस्थाः, तद्धेतुरिति यावत्, आयुर्धृत-
 मितिब्रह्मपदेशः, कथ्येति, कथायां प्रवृत्तायाम् निरर्थक-
 दर्पणं शुभन्तः न्यायापरामर्शनिबन्धनमिथ्यादर्शनवन्तः, कलि-
 कथकाः पापस्वरूपाः कुदृष्टयः, तेषां कोलाहलः निरर्थक-
 शब्दसमुदायः, ते हि प्रतिज्ञां स्पष्टमुद्घोष्य तत्साधकानाम-
 ७० पन्यायतया स्पष्टमुदीरयितुमशक्नुवन्तः “वशिकतटिनौवषांरम्भ-
 प्रवाहविडम्बकैरल्लघुभिरपभ्रष्टहुम्भोपलम्बितडम्बरैः। उपकरण-
 पन्थेतेवालानुदयकुतूहलानुपलनिकरयासप्राथैरुपन्यमनक्रमै”-
 रिति न्यायेनाहोपुरुषिकयाडिम्भान् प्रलोभ्य तेषां स्वान्ते
 ध्वान्तमुत्पादयन्ति; अनेन परदेवतास्तुत्यात्मकम् प्रार्थनात्म-
 ७५ कञ्च मङ्गलं कृतं भवति.

वक्ष्यमाणार्थानां भगवद्वाक्यकाराभिमतत्वात् उपादेयतमत्वं
 विषयश्च दर्शयन् गुरुस्त्यात्मकं मङ्गलमाचरति इदमिति,
 अमृतग्रन्थेन स्वप्रतिपिपादयिचिता अर्था उच्यन्ते, विरन्त-

नमस्त्वती वेदः, चिकुराः (चिकुरबन्धा.) वेदान्ता, चिकुरा
 ८० हि मालिन्येन जटीभूता अविविक्तास्तिष्ठन्ति, वेदान्ता अपि
 परापादितमालिन्या अविविक्तास्तिष्ठता, चिकुरास्त्वेरन्ध्रिका-
 भिविविच्यन्ते, वेदान्ता अपि भगवदुक्तिभिर्भेदाभेद घटक-
 रूपेण तत्तद्धितपुरुषार्थप्रतिपादनरूपेण स्वरूपरूपगुणविभूति-
 प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थप्रतिपादनरूपेण च विविच्यन्ते, यदा
 ८५ सैरन्ध्रिकाविप्रकीर्णान् केशान् एकीकृत्य बध्नन्ति, भगवदुक्त-
 योऽप्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्यान्वे-
 ककण्ठीकृत्य ब्रह्मणि बध्नन्ति, अनेन कुट्टष्टिनिरसनार्थ-
 भाष्यतात्पर्यविषया अर्थास्त्वग्रन्थस्य विषय इत्युक्तं भवति.

चिकीर्षितस्य प्रयोजनन्दश्रयति प्राचीमिति, परमत-
 ९० निरसनं प्रयोजनं, मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया-
 र्थज्ञानाधीनत्वेऽपि योगाचारच्छास्त्रनिरसने नार्थज्ञानापे-
 क्षेत्यर्थः.

ज्ञानवह्निस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवेत्यभिप्रायेणाह
 वादाहवेष्टिति, बाह्या वेदवाक्यानि दूषयन्ति, न विग्रिथ्य,
 ९५ कुट्टष्टयस्तु प्रतिवाक्यं दुरर्थक्यनेन विग्रिथ्य दूषयन्तीत्य-
 भिप्रायेण विग्रहप्रयोगः, यद्यप्येकैकस्मिन्वादि बह्वनि दूष-
 णानि प्रतिपाद्यन्ते; तथापि निरसनौघैक्येन दूषणानामैक्यं
 विवक्षितम्, तेन शतदूषण्युपपद्यते.

तत्रेति, तत्र ग्रन्थे, तावत् प्रथमवार्दे, इदञ्चिरस्यत
 १०० इत्यनेन सम्बध्यते, शास्त्रारम्भ इत्येतदसूत्रयदित्यनेन, अयं

प्राथम्ये हेतुः. विचारविषयत्वेनेति, विचारोविषयो
यस्य तद्विचारविषयम्, यदिति सूत्रं परामृश्यते, असूत्र-
यदिति, सूत्रशब्दात् प्रातिपदिकान्तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे
“प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ” इति णिचि यदसूत्रयदिति प्रयोगः

१०५ पाकं पचतीतिवद्द्रष्टव्यः. यद्वा, यदसूत्रयत्-असूत्र-
यदिति यत्-यत्सूत्रणमस्तीत्यर्थः, अत्र-सूत्रणे, अथवा,
यदसूत्रयदिति माणवकमुण्डयतीतिवत्, यदिति पदजातं
परामृश्यते, यत्पदजातं सूत्रत्वेनाकरोदित्यर्थः, अत्र पद-
जाते, अथवा, विचारविषयत्वेनेति पठ्यतत्पुरुषः, यदिति

११० ब्रह्म, असूत्रयदितिसूत्रेण प्रत्यपादयदित्यर्थः, पर्यायेण
अतिक्रामति यथाययति, दात्रेण क्षुणाति दात्रयतीतिवत्
प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिज्विधानात्, यद्वा, सूत्र विमोचन
इति धातोर्वा चुरादिणिच्चेतद्रूपम्, अत्र प्रकाशनम्
विवक्षितम्, अत्र-ब्रह्मणि, विचारविषयत्वेन यदसूत्रयदचे-

११५ त्यनेन निर्विशेष ब्रह्मणोजिज्ञास्यत्वस्य निरिच्छिद्यमाणत्वात्
जिज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेष-
ब्रह्मलक्षणाच्च युज्यत इति सूच्यते; परोक्षवृत्तिप्रदेशे निमि-
त्तान्तरमाह सूत्रकृदिति, परोक्षवृत्त्यङ्गीकारे “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासे” त्थारभ्य “अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दा”-

१२० दित्यन्तं सूत्रममङ्गतं स्यादिति भावः; निर्विशेषब्रह्मणस्त्र-
प्रकाशत्वेनाभ्युपगमात् अजिज्ञास्यत्वादाद्यं सूत्रमनुपपन्नम्,
अनवधारणत्वापरोक्षवृत्तिकल्पनादीनि च डिम्भाप्रलोभना-

नि निरसिष्यन्ते जिज्ञासाभावान्निर्विघ्नेष्वब्रह्मस्वरूपविरुद्ध-
सविघ्नेष्वप्रतिपादनाच्चोत्तरसूत्राणि व्यर्थान्यदुपपन्नानि च,
“परञ्चैमिनिर्मुष्यता दिति सूत्राभाङ्गत्य च, तस्मादेव

१२५ सूत्रं कुर्वन्त परोक्तवृत्तिर्नेष्टेति भावः शास्त्रारम्भ इत्यनेन
प्रणव एव विस्तर इति न्यायसूचित ब्रह्मशब्दस्य
क्वचिदिति, ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोधसूच्यते, शब्दपदेन
प्रसङ्गनीयस्य असाधुत्वस्य अनिष्टत्वं द्योत्यते, “यो हि
शब्दान् जानाति अपशब्दान्यसौ जानाति यथैव हि

१२० शब्दज्ञाने धर्म, एवमपशब्दज्ञानेऽधर्म एकैवस्य हि शब्दस्य
बहवोपभ्रंशः, किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्त्रिदशशब्दो-
पदेशः’ इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् असा-
धुत्वापत्तिरिति, साधुत्वं हि शक्तिमूलकप्रयोगविषयत्वं,
वृत्तिमत्त्वं वा, अन्यस्यानिर्वचनात् न तावदनादिप्रयोग-

१२५ विषयत्वं साधुत्वं तेऽसुराहेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्त
परावभूवुः” इत्यत्रानुकार्यं अरिशब्दापभ्रंशे अलिशब्दे
गतत्वात् तस्य सादित्वे वेदस्यानित्यमयोगप्रसङ्गान्, नापि
यज्ञप्रयोगार्हत्वं ‘साधुभिर्भाषितं मिति साधुत्वस्यैव (व)
तन्निमित्तत्वात् अतएव न धर्मजनकत्वं साधुत्वस्यैव

१२० तन्निमित्तत्वात् अतएव धर्मजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साधुत्वं
तदवच्छेदकं च घटविषय घटशब्दत्वादिकं तदवगमश्चानु-
शासनादिति निरस्तं घटशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यादिरूपेण
विधानस्यानन्येनामन्येन साधुत्वपुरस्कारेणैव विधानस्य

वाच्यत्वात्; नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं, तत् (व्युत्पाद्यत्वं)

१४५ किं विधेयत्वं साधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वं वा, नाद्यः प्रातिप-
दिकानामसाधुत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, आत्माश्रयात्; तस्मा-
च्छ्रुत्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावात् तन्मूलकवृत्त्यन्तराभावाच्च
ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वं, अनादिप्रयोगविषयत्वं यज्ञप्रयोगा-
र्हत्वम् अनाद्यनपभ्रष्टत्वं व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा साधुत्वमित्य-

१५० भुपगमेऽपि श्रुत्यभावे वृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन प्रयोगस्यैवा-
सम्भवात् तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वसम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या-
साधुत्वमेव. किञ्च मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वमिद्धिः, अनु-
शासनापरिगृहीतत्वात्, तथा हि “मिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध”
इत्यर्थसंबन्धिन एव शब्दस्यानुशासनीयतया प्रतिज्ञानात्,

१५५ लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्धत्वस्य तवासम्प्रतिपत्तेः, अन्यथा,
“अप्राप्यमनमामहे”ति तन्मते लक्षणाया अपि निषेधे वेदा-
न्तानामूक (अमूलकोत्पन्नप्रसङ्गात्, शब्दस्यार्थेन सह शक्तेरेव
प्राप्तिलादिति त्रयाभिधानाच्च. लक्षणायास्त्वन्वत्वेऽपि
मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वमिद्धिः, तथाहि “मिद्धे शब्दार्थ-

१६० संबन्ध” इत्यादिना शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्व एवानुशासनं
प्रतिज्ञातम् “मिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्ध चेति, अथ
मिद्धशब्दस्य कः पदार्थः, नित्यपर्यायवाची मिद्धशब्दः,
तद्यथा, मिद्धाद्यौरिति, अथ वा सन्त्येकपदान्यथव-
धारणानि तद्यथा, अन्महो वायुमश्च इति, अपएव

१६५ भवयति वायुमेव भवयतीति, एवमिहापि मिद्ध एव न

साध्य इति; अथवा पूर्वपदलोपोऽचद्रष्टव्यः, अत्यन्त-
सिद्धसिद्ध इति, तद्यथा, देवदत्तोदत्तस्युत्तमामामेति";
इति शब्दार्थतत्सम्बन्धविशेषणौभूतस्य सिद्धपदस्य नित्यवा-
चित्प्रतिपादनात्, तत्र किमुत्तमसम्बन्धोमुख्यश्चार्थाविवक्षितः

१७०. उतामुख्योऽपीति विमर्शं सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च
स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् मञ्जाः क्रोशन्तीत्यादौ
मञ्जविशेषस्य पुरुषाणां तत्सम्बन्धस्य चानित्यत्वदर्शनेन
लाघणिकार्थतत्सम्बन्धयोरतथात्वानुगुण एवेति निश्चिन्वन्ति
विपश्चितः. ननु स्यादेवं, यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थविशेषो-

१७५. पश्चित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात्, न चैवं; किन्तु
शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धिन-
रसामान्ये च लक्षणयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिवि-
शेषलाभः, तस्मात्लाघणिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति
चेन्न; अनन्तव्यक्तिषु लक्षणाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेष

१८०. एव लक्षणाकल्पने लाघवात्, किञ्च अपूर्वव्यक्तिलाभाभुरोधेन
शक्तेस्सामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीया-
या लक्षणायास्तात्पर्यविषयीभूतव्यक्तिविशेषातिरिक्तविषय-
त्वकल्पने मानाभावात्, किञ्च मुख्येऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याख्या-
कारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवा-

१८५. श्रुतिवाक्यस्यास्यैव तत्त्वं शक्यतात्. शब्दश्च व्यक्तिविशेषसामान्य-
नियताकारविशिष्टलक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहा-
नादित्वं वक्तुमशक्यम्, किञ्च सामान्यतस्त्वैवशक्त्यापि यद्-

च्छाशब्दस्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे सङ्कुचितशक्तेश्चक्षुक्तिमा-
चोपस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणाया प्रवृत्तौ तद्व्यक्तिमाचक्षैव

१८ • लक्ष्यतया तच्चानित्यत्वं सिद्धमेव नन्वपभ्रगानुकरणस्यासाधुत्व-
स्यात्, तदर्थस्यापभ्रगस्य सादित्वात्, न चेष्टापत्तिः, कुमा-
र्युक्तक इत्याद्येत्यादावपभ्रगानुकरणे साधुत्वसमर्पणादिति
चेन्न, कुमार्युक्तक इत्याद्येत्यत्र पदानुकरणाभावान्, वर्णा
एव हि तत्र क्रमेण अनुक्रियन्ते, एवञ्च भाष्ये “प्रकृतिवदनु-

१८ ५ करण भवती”त्यपगम्यानुकरणस्यापगम्यसमागम्य “अपग-
म्यसमागम्यनुक्रियमात् जातिदेम” इति पदानुकरणाङ्गी-
कारेण परिहारः प्रौढवादेनेति बोध्यम्, न चैव मति सर्वत्र
वर्णानुकरणप्रसङ्गः, बाधकपक्षेण कश्चित् पदानुकरण (कार)
त्यागमात्रेण तदभावेऽपि तत्प्रागस्य निर्मूलत्वात्, यदा

१९ • अत्र अनुक्रियमाणानुकरणयोरनादित्वमेव, भाष्यकारवचन-
प्रासाद्यात्, शब्दार्थसम्बन्धित्वस्यानुशासननिमित्तता वद-
त्येव हि भाष्यकार स्वतःकश्चादनुकरणस्य साधुत्वमाह, अतः
एवोक्तं कैचटे “अज्ञातिज्ञानुकरणस्य जातिशब्दसमिच्छन्ति,”
यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिरुक्तमेता तत्सम्बद्धमनुका-

१९ ५ र्थमनुकरण प्रत्यापयती”ति अनु “द्रव्यं हि नित्यं”मित्यादि
“हिरण्यद्वयाविटाहत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाहतिमुप-
गृह्य हृत्का विधत्ते हृत्काहतिमुपगृह्य कटका विधत्ते कट-
काहतिमुपगृह्य खलिका विधत्ते पुनरहत्तमूर्ध्वपिण्ड
पुनरपरया आहत्या पुन यदिराद्वारमूर्ध्वं कुण्डले भवति,

- २१० आकृतिरन्याधान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यत” इत्यादिना संस्थानस्थानित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादनान्तर्भेदेन तदपि नित्यत्वमनुशासननिमित्तमिति प्रतीयते, तथा च लाघणिकेऽपि इदं नित्यत्वमस्तीति कथञ्चानुशिष्यत इति चेन्न; शब्दप्रयोगस्य
- २१५ तत्प्रयोगविषयस्य चानादित्वे प्रकरणतात्पर्यात्, सदाशतभाष्ये च गुणादावुक्तनित्यत्वाभावादुक्तयुक्तेषु नैतन्नित्यत्वमनुशिष्यत्वनिमित्ततयोक्तं, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतत्त्वज्ञातविनाशित्वमेव नित्यत्वमिति न, किन्त्वन्यदपीति नित्यत्वप्रकारभेदमाचन्निर्दर्शनतयैतन्नित्यत्वमुक्तम्, अतः प्रवृत्तिनिमित्त-
- २२० विशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वमनुशिष्यत्वनिमित्तमिति. किञ्च “कं पुनः पदार्थमलैषविषयः कियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेती”ति प्रश्नो मुख्यार्थस्यैवानुशासननिमित्ततां साधयति “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध” इत्यत्रानुशासननिमित्ततयोक्तोऽर्थो यदि मुख्योऽमुख्यश्च, तदा कं पदार्थ-
- २२५ मिति व्यक्त्याकृत्योरन्यतरव्यवस्थाविषयः प्रश्नो नोपपद्यते, अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य लक्ष्यार्थत्वेनाक्षेपत्वेन वा उभयोरप्यर्थत्वात्; एवं व्यवस्थानुपपत्तेरेव “आकृतिमित्याहे”त्युत्तरवाक्यं, मतान्तरावष्टम्भेन “द्रव्य एव पदार्थ एव विद्यहोन्याय” इति वाक्यञ्च मुख्यार्थस्यैवानुशासन-
- २३० निमित्ततां साधयति; किञ्च कम्पदार्थमित्यत्र द्रव्यस्यैव पदार्थत्वान्तस्य चानित्यत्वादर्थनित्यत्वं नोपपद्यत इति हि

प्रष्टुरभिप्रायः, यदि चामुख्यार्थाऽप्यनुग्रामननिमित्तं स्यात्,
तदा द्रव्यार्थत्वेऽप्याकृतिलक्षणायास्सम्भवेनार्थनित्यलोपपत्तेः
प्रश्नोपपन्नः; अतएव द्रव्यपदार्थकत्वे अर्थनित्यतासम्भ-

२३५ वसत्वा आकृत्यर्थावलम्बेनेन “आकृतिमित्याहेति” परि-
हारश्च नोपपद्यते, एतेन मञ्चाः क्रोशन्तौत्यादौ लाक्षणि-
कार्यसम्बन्धनित्यत्वेऽपि ब्रह्माणो नित्यत्वात् तत्सम्बन्ध-
स्यापि नित्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य केवललाक्षणिकत्वेऽप्यनुगा-
मनमुपपद्यत एवेति निरस्तम्; शब्दार्थसम्बन्धविभाजको-

२४० पाध्यवच्छेदेन सम्बन्धावच्छिन्नार्थनित्यत्वस्य विवचितत्वात्,
अन्यथा, अर्थनित्यत्वमात्रविवचायां द्रव्यानित्यत्वेनार्थनित्य-
त्वशङ्कावुपपत्तेः, द्रव्यार्थत्वेऽपि आकृतिलक्षणायास्सम्भवात्;
भवति च शक्यत्वावच्छेदेनैव तत्तद्बोधाकारेण नित्यत्वम्,
लक्ष्यार्थं तु नैवम्, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूतलक्षणात्वेन

२४५ नित्यत्वानवच्छेदे (दात्) मञ्चविशेषसम्बन्धिपुरुषविशेषस्या-
नित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतयातिप्रसक्तत्वात्,
न च, प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता, अर्थमात्रस्य नित्यत्वा-
क्षेपसम्भवादिति वाच्यम्, “अथ वा किञ्च एतेन इदमनित्य-
मिदमनित्यमिति यन्नित्यं त पदार्थस्यैषविषयः कथितः”

२५० इत्युत्तरभाष्यस्वरम्यानुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वावग-
मात्, किञ्च “चयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुण-
शब्दाः क्रियाशब्दा इति, न मन्ति यदृच्छाशब्दाः” इति
पक्षे, “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः

- क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्था ” इति पक्षेऽपि ब्रह्मशब्दस्य
 ९५५ कुचाप्यनन्तर्भावान्नानुशिष्यता सम्भवः, अपि च “दृष्टेर्नोऽक्ष”
 इत्यत्रोष्णादित्वेन सञ्ज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य सञ्ज्ञायामेवानु-
 शिष्टत्वात् नैवल्ललाचणिकत्वे च सञ्ज्ञात्वाभावादनुशासनं न
 स्यादिति साधुत्वस्येति, कृत्स्नमिथ्यात्वादिति भावः व्या-
 वहारिकमर्यादया कृत्स्नव्यवस्थामभ्युपगच्छतस्तत्र व्याहतमिदं
 ९६० वचनमिथ्याह हन्तेति, शक्त्यभावात् ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्य
 तुच्छत्वमेवास्माभिरापादितं, मिथ्यात्वाङ्गीकारमात्रेण ब्रह्म-
 पदे साधुत्वस्य तुच्छत्वमप्यङ्गीकृतमिति यदि मन्यसे, तदा
 शब्दान्तरेऽपि तथैव स्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभङ्ग इति
 भावः. यदा किमथमिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचनं उत तुच्छं
 ९६५ तावच्चन इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह हन्तेति,
 इदं सर्वेषामपि शब्दानां साधारणम् न चैतदस्माभिरा-
 पाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु क्लृप्तप्रयोजकस्याभावात् तुच्छत्व-
 मेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्यापाद्यते, न चावेष्टापत्या परिहार-
 सम्भव इत्यर्थः, द्वितीयं दूषयति साध्वसाध्विति. यदा
 ९७० प्रथमशिरसो दूषणं बहिरेवोक्तप्रकारेणानुसन्धेयं, द्वितीये
 दोषमाह हन्तेत्यारभ्यवेदैरित्यन्तेन, सर्वशब्दा-
 साधुत्वमिति, साध्वसाधुविवेकोनस्यादित्यर्थः, न चावे-
 ष्टापत्तिरित्याह साध्वसाध्विति, साधुत्वप्रतिपादनार्थ-
 त्वात् व्याकरणस्य तत्तावद्ध्यर्थं स्यात्, दृष्टप्रयोजनद्वाराङ्गत्वेन
 ९७५ सम्प्रतिपन्नस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानङ्गीकारे तुल्यन्या-

यतद्याद्वापरप्रयोजनानामणमिदृी तेषामपि व्यर्थता, तथा-
न्यायेनैव माध्वमाधुविशेषकप्रमाणाप्रमाणविवेकाभावात् वेद-
स्यापि प्रमितिजननलक्षणप्रयोजनाभावात् वैषम्यमेवेति-
भावः. यद्वा माध्वमाधुविशेषकाभावे “एकग्रन्थसुष्ठु प्रयुक्त-

९८०. स्फूर्तिरेवैकामधुम् भवति, आदिताप्रिरपगम्यं प्रयुक्तमाय-
यिभोर्षा मारस्त्रतीमिष्टिप्रिर्वेत्, तेऽसुराहेऽन्यो हेऽन्य
इति तुर्वन्तः परावभ्युः, तस्माद् बाह्येण न चेच्छि-
मथै, नापभापितवे, ऐच्छोह वा एष यदपगम्य” इति
माधुगम्यविधिः प्रायश्चित्तविधिरपगम्यप्रयोगनिषेधोनि-

९८१. न्दार्पणदद्याप्रमाणमिति वेदप्रामाण्योपपादकापीरूपेयना-
देकदेशे प्रामाण्यानुपपादकत्वेऽन्यथापि तथेति श्रुत्वेदाप्रा-
माण्ये वेदस्य व्यर्थता प्रमिति जननलक्षणप्रयोजनाभावादिति
तद्वद्वानामपि वैषम्यमेवेति भावः; हेऽन्यो हेऽन्य इति
च “हेहेप्रयोगे हेहयो”रिति विहितमुत्तरं प्रकृतिभावस्य

९८२. चाकरणापददिवंशनेकर्तव्ये वाक्यदिवंशमाद्रस्यानेस्तत्वासा-
पगम्यः. दूषणान्तरमाह मुख्यार्थेति. तर्हि धूमादिव-
स्त्रिद्विविधया बोधकत्वं स्यात्. कथमबोधकत्वमित्यत्राह
लिङ्गत्व इति, व्याप्तिपदाद्यमभावादिति भावः. यद्वा,
एतानि पदानि स्मारितार्थसंशङ्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षा-

९८३. दिमत्यदकदम्बकत्वादिति वैशेषिकाद्युक्तरीत्यालिङ्गविधया
बोधकत्वं स्यादित्यत्राह लिङ्गत्व इति, अयं भावः, वा-
क्यार्थरूपसंशङ्गं तथानुमानात् सिद्धावपि न पदार्थभूत

- ब्रह्मणस्तथानुमानसम्भव, सिद्धसाधनात् ब्रह्मपदस्य वृत्त्य-
भावेन स्मारकत्वामिद्वेस्तुच बाध, अर्थाभावे तन्निवन्धना-
२०० काङ्क्षादेरभावाद्धेलसिद्धिश्चेति न चेति, अपौरुषेयत्वा-
दिति भाव वाचकत्वाभिमानादिति, वाचकत्व-
भ्रमादित्यर्थ, यस्तु साङ्केतिकत्वमपभ्रशत्व वा जानाति
तस्याचिनिकोचादिवत् सूचकस्माङ्केतिक, अपभ्रशाच्च
सूतस्माधुशब्दोबोधक इति भाव . वृत्तिविकल्पेनेति,
२०५ किम्भूतभूतशब्दोमुख्य उतापभ्रश, आद्ये ब्रह्मशब्देन किम-
पराद्धम्, अवाच्यत्ववचनविरोधस्योभयवत्तुल्य, मूलमूलित-
योर्वैपरैत्यापत्तिश्च, द्वितीयेऽनवस्येति भाव नन्विति,
ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रामुख्यत्वस्मरणत् ब्रह्मणश्चावाच्यत्वसमर्थना-
च्चेति भाव भवानेवेति, प्रमाणपथविभ्रष्ट इति भाव .
२१० किञ्चैवमिति, एव सति मुख्यवृत्तिं विनापि क्वचित्त-
त्तवणाङ्गीकार इत्यर्थ, अविशेषादिति भाव महामी-
मांसकेनेति, तत्तोऽप्युत्कटमीमांसकाभिमानेन केनचि-
दित्यर्थ तदेवोपपादयति को हीति, ब्रह्मणोमुख्यार्थत्व
सिद्धवत्तत्त्व प्रौढवादेनोपास्तभते मुख्यार्थेति, मुख्यार्थस्य
२१५ शून्यलोके प्रतीतिविषयलोकेत्येतिभाव यदा मुख्यार्था-
भावे तन्मूलवृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन बोधकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो
मुख्यत्वाभावोक्तौ प्रमाणाभावस्यैव यथैवमानात् ब्रह्मणमुच्छ्रित-
मेव समर्थित स्यादित्याह मुख्यार्थेति मुखान्तरेणेति,
शब्दान्तरेणेत्यर्थ महिमकल्पन निरस्यति अवाचेति,

- २९० “अवाच्यवादांश्च यद्वन्वदियन्तितनाहिताः” इति वचनं
 स्मार्यते, अत्र चावाच्यवादा गह्वावाक्यानि, तेन परे (रैः)
 ब्रह्मणि देवादेवावाच्यमित्यादिगह्वारूपाः प्रस्तापाः कृता
 इति ध्वनितम्. निर्निमित्तत्व इति, निमित्तं विना
 मुख्यवृत्त्ययोगादितिभावः. यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वा-
- २९५ भुवगनेऽप्यस्य तद्वदिभावात् न निर्निमित्तत्वमभव इत्याह
 न चार्यामिति. मानाभावादिति, तथा व्यवहारा-
 भावादित्यर्थः. निरुक्तिविरोधाच्चेति, अपौरुषेयत्व-
 विरोधादिति चकारस्य भावः, पुरुषसङ्केताधीनग्राह्य-
 वच्छेदाभावात्. ब्रह्मगुणलेशयोगादिति, तथा च
- २९० निमित्ततयोक्तवृत्तत्वं हणत्वे तत्र न सा इति भावः.
 अभाषीति, अतोऽसम्भवोदोष इति शेषः, प्रकृत्यादौ
 ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वाद्ब्रह्मणोऽन्यत्र सनि-
 मित्तत्वपक्षेऽसम्भव एव दोष इत्यर्थः. गौणत्वे हेतुमाह
 अनुवृत्तस्येत्यादि, वृहदादि शब्दवदिति, समस्यन्तात्
- २९५ “तत्र तस्येवे”ति वतिः, वृहत्त्वं हणत्वे वृहदादिशब्देऽपि
 ब्रह्मशब्देऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि प्रयोगमापादयत इत्यर्थः,
 आदिशब्देन वृहत्कादिशब्दपरिग्रहः. यदा तृतीयान्तात्
 “तेन तुभ्यं क्रिया चेदिति”रिति वतिः, वृहदादिशब्दो
 यथातिप्रसक्तः एवं वृहत्त्वं हणत्वं योरप्यतिप्रसक्तत्वादि-
- २९० त्यर्थः, अतिप्रसङ्गविषयनिर्देशार्थं वृहदादिशब्दवदितुम्,
 वृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते तेषु वृहत्त्वादिकमतिप्रसक्त-

मित्यर्थः . भगवच्छब्दनयादिति, आचार्यैर्हि “उत्पत्तिं
प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्तिविद्यामविद्याञ्च स
वाच्योभगवानितौ”त्यादिना अलौकिकार्यंशाच्चात्कर्तृत्वमेव

२४५ भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य समाधिपर्यन्तयोग-
काष्ठा निष्ठमैश्वर्यजलाण्डिकादिभ्यः प्रयोगाविषयेभ्यो
व्यावृत्तत्वाभावात् तदुपचारद्वारमात्रं प्रवृत्तिनिमित्त-
मित्यनुगृहीतं, तत्रायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोगाविषया-
काशादिष्वपि लोकोत्तरवृत्तस्य सत्त्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं

२५० किन्तूपचारद्वारत्वमेवेति भावः . अनुवृत्तस्येत्यादिहेतुनाम-
भाषीत्यनेनाश्वयः, एतत्सर्वमभिप्रेत्याभाषीतिभावः . अन्य-
थेति, न्यायमतिलङ्घ्यापि शक्तिकल्पने . यत्साक्षादिति,
“ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदा-
चिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं

२५५ यत्साक्षाद् ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते” इति भाष्येण साक्षा-
त्पदस्य मुख्यार्थतावगमादिति भावः . ननु “दे ब्रह्मणी”
इति प(रा)परा)रमात्मात्मनोर्ब्रह्मशब्दप्रयोगात् युगपद्-
वृत्तिदयासम्भवात् सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्य-
वृत्तिरेष्टेत्यत्राह दे ब्रह्मणी इति . “गामग्रि ब्राह्मण-

२६० श्वेवेति” “चीणी”त्यादेः पूर्वसङ्घः, आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयो-
गविषयत्वादिसा गोणवृत्त्येवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः . ननु
कथं वृत्तिदयविरोधः “सरूपाणामेकमेव एक विभक्ता”
वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतिः, तथाहि “सरूपाणां”मित्यत्र

- मरूपत्वं हि समानरूपत्वं, तत्र “समानानामित्येवास्तु किं
 २६५ रूपग्रहणे”त्याशङ्क्य “अक्रियमाणेरूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं
 शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात्, वृत्ताः वृत्ता इति, इह न स्यात्
 यत्र शब्दसुमानोनार्थः, अत्राः पादा माया इति, क्रिय-
 माणे पुनारूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात्
 वृत्तावचावितौ”त्युक्तम्, एवञ्चावचित्यत्र (गि)क्षिप्तेन (नि)-
 २७० वृत्तायांभिधानं शक्त्यन्तरेणैव वाच्यम्, यद्यत्तदपदप्रयोगविष-
 यत्वादिनालक्षणयाभिधानं स्यात्, तदा एकार्थत्वादेवैकशेष-
 स्मिद्ध इति नार्थरूपग्रहणेन, अतो न वृत्तिद्वयविरोध
 इति, मैवम्, इन्द्रियत्वविभूतकत्वप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण
 प्रवृत्तात्तदपदद्वयद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः .
 २७५ अथवा अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः, नैतावता विलम्बितावि-
 लम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः, अत एव “पितामात्रे”त्यादिकं
 प्रत्याख्यातम्, तत्र हि लाक्षणिकेनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्ते-
 नार्थद्वयबोधनमुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिनान्यथासि-
 द्धिसुक्ता प्रत्याख्यानं कृतम्, एवं भिन्नार्थविरूपैकशेषप्रत्या-
 २८० ख्यानात् भिन्नार्थरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्याप्र-
 त्याख्यानाच्च उभयशक्ते न लक्षणा, गौरवात्, शक्याशक्ययोः
 शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विलम्बिताविलम्बितवृत्तिद्वयवि-
 रोधात्, अशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवृत्तिकत्वे सति
 तथैवार्थद्वयबोधनोपपत्तौ शक्तेरपि व्यापारत्वकल्पनायां
 २८५ गौरवाच्च, शक्याशक्ययोरेकेनैवनिमित्तेन लक्षणेत्ववगम्यते .

- अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोध एव . ननु कथमप्रत्याख्यानं,
प्रत्याख्यातं हि “स्वरूपाणा”मिति सूचं, किन्तेन, न हि
रूपयद्वयमात्रं प्रत्याख्यातं, किन्तु सूत्रमेव, अतसूच स्था-
पनपक्षे व्यर्थस्य “पितामात्रे”त्यादेः प्रत्याख्यानाद्रूपयद्वयस्या-
३८० प्रत्याख्यानाच्च नोक्तार्थस्य विरोधः, प्रत्याख्यानेऽपि “अभि-
धानं पुनश्चाभाविक”मिति यप्रत्याख्यानम् तस्मिन् पक्षेऽपि
नोक्तविरोधः, यच्चावृत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यानम् “व्यर्थेषु
च सामान्यात् सिद्धम्, अत्रोत्तेरक्षः पक्षतेः पाद” इति,
तच्च शक्तिद्वयस्य समावेशसिद्धावपि विलम्बिताविलम्बित-
३८५ वृत्तिद्वयसमावेशाभावोक्तेर्न विरोधस्ति ह्यतौति . शुद्धेति
किं स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमुततद्विशिष्टमि-
ति विकल्पोऽभिप्रेतः, प्रथमकोटि विवृण्वन्नेव दूषयति
न हीति, शुद्ध इत्येतद्विवरणम् निर्विशेषतयाभि-
मत इति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतयाभिमत
४०० इत्यर्थः, प्रवृत्तिनिमित्तमपि हि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूप-
स्यैव वाच्यत्वपक्षे श्रुत्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वा-
भावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव न स्यादिति
स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यम्, तच्च नास्तीत्यर्थः, शुद्धेनिमित्त
आस्तीति शुद्धे स्वरूपे निमित्तत्वान्तर्गतमित्यर्थः, अधि-
४०५ ष्टानत्वमर्धविवर्त्तमूलत्वे एव वृहत्त्वद्वन्द्वत्वे, ते च स्वरूपान्त-
र्गते एवेति शङ्कते अधिष्ठानत्वेनेति, अधिष्ठानत्वं
भ्रमधर्मित्वम्, विवर्त्तमूलत्वं विवर्त्तोपादानत्वम्, अधिष्ठा-

नत्वेन सर्वतादात्म्यात् तदेव दृष्टत्वं, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य
भूतभौतिकरूपेणाविद्याविस्तारयिद्वत्वरूपत्वात्तदेव दृष्टत्वं-

४१० मित्यर्थः. तच्चेति तयोस्त्वरूपान्तर्गतत्वानभ्युपगमादित्यर्थः.

• अन्यथेति तयोस्त्वरूपान्तर्गतत्वं इत्यर्थः. मुक्तावपीति
स्वरूपस्यानपायादिति भावः, सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य
मुक्तावनपायात्तस्य च सर्वं विमानुपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्वं
स्यात्. सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावपि सत्त्वात्

४१५ मुक्तौ सर्वं स्यात्. ननु न प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनायं
निर्वचनम् किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनायं, गो मद्गो
गवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयग्रन्थवाच्योपलक्षक-
गोमाद्गव्यप्रतिपादकवाक्यवदिति शङ्कते उपलक्षणार्थ-
मिति. अस्तु तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनमेव, तस्य स्वरूप-

४२० पाक्षिमेव, न चैवं सद्वितीयत्व प्रसङ्गः, तस्य व्यावहारि-
कत्वादिति गूढाभिप्रेत्यशङ्कते अस्त्विति. दूययति
कथ्यन्तर्हीति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टस्वरूप-
मात्रपरत्वं न मिथ्यतैत्यर्थः. अभिप्रेत्यमुद्घाटयशङ्कते
तदपीति, प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणोपस्थापितं

४२५ सत्ययात् स्वरूपेणोपस्थाप्यत इत्यर्थः. तर्हीति साक्षणि-
कत्वमेव (त्वादिति) स्यादिति भावः. स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनि-
मित्तविशिष्टमेव भुज्जमिति द्वितीयं कल्पमनूद्य दूययति
उपहितमिति, मन्थमावृष्ट्याद्युपहितमुत्पत्त्यर्थः, एतन्मिथ्या-
भूताविद्यातत्कार्योपहितमिति विकल्पमभिप्रेत्यप्रथमं शिरो

- ४३० दूषयति श्रुतीति, द्वितीयदूषयति स्वाभिमतमिति ।
यदा शुद्धोपहितेत्यत्र किञ्चित्तन्यमात्रमुक्त्यर्थः, उतबिम्ब-
भूतमिति विकल्पोविवक्षितः, आद्यदूषयति न हीति
निर्विशेषत्वाच्चैतन्येनिमित्तमस्तीत्यर्थः, व्यावहारिकधर्मा
अपिविम्बप्रतिबिम्बयोरेवेतिभावः, सार्वज्ञ्यादेष्टेतन्यमात्रे-
- ४३५ आद्येऽधिष्ठानत्वविवर्तमूलत्वे तच्चैव स्याताम्, ते एव
दृष्टत्वंदृष्टत्वे इति, गृह्यते अधिष्ठानत्वेनेति, अधिष्ठानत्वं
विवर्तोपादानत्वञ्च विम्बस्थानीयग्रहण एवेति येषाम्मतम्
तान्प्रत्याह तच्चेति, येतु चैतन्यमात्र एवाधिष्ठानत्व
सर्वविवर्तमूलत्वे दृष्टवन्ति तान् प्रत्याह अन्यथेति,
- ४४० व्यावहारिकस्त्वेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रज-
तादिपदवाच्यत्वाभावापत्तेः, सत्ताविशेषमनपेक्ष्यधर्ममात्रस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकपीतत्वाययशङ्कादेः पीतादि-
पदवाच्यतापत्तेश्च, धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वादुर्मिषस्य पारमार्थिकतया तद्योरपि पारमार्थिकत्वे
- ४४५ ज्ञानाप्रवृत्त्यसम्भवेन ब्रह्मत्यतिरिक्तकृत्प्रवृत्तिरूपमुक्ति-
र्नस्यादित्यर्थः, नन्वस्तु व्यावहारिकमेव सार्वज्ञ्यादिकं प्रवृत्ति-
निमित्तं तस्य च ज्ञानाप्रवृत्तिसम्भवाच्च मुक्तेर्मुक्तिरिति
गूढाभिमतमिच्छाकृते अस्त्विति, दूषयति कथमिति
धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रवृत्तिनिमि-
- ४५० तस्य च मिथ्यात्वे पारमार्थिकस्वरूपगतत्वम् न स्यादिति
न स्वरूपस्य मुख्यतेत्यर्थः, अभिसन्धिमुदाटयति तदपीति

शुद्धमप्यशुद्धान्तर्भावादशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः .
तर्हीति नायं केवलशुद्धमुख्यवृत्तिपक्ष इत्यर्थः . तदपी-
त्यादिः पूर्ववदेव वार्थः . यद्वा मुक्तावपीत्यत्र सत्यत्वसाधनं

४५५ न विवक्षितम्, किन्तु सत्यत्वाभिमानमात्रम्, सम्भवति हि
यावन्मिथ्यालोक्ति सत्यत्वाभिमानः, एवञ्चोत्तरत्र न गूढा-
भिधन्विता, विम्बलोपहितम्बुध्यमिति द्वितीयं पक्षं दूष-
यति उपहितमिति . किन्तु द्विस्वस्थानीयं ब्रह्म सत्य-
प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टमुतमिथ्याभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-

४६० मिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यं दूषयति श्रुतीति, द्विती-
यन्दूषयति स्वाभिमतमिति . यद्वा स्वरूपमेव मुख्यमुता-
विद्योपहितमिति विकल्पार्थः, त्रयं द्वितीयव्याख्यानवदेव .
यदा अनुपहितम्बुध्यमुत यत्किञ्चिदुपहितमिति विकल्पार्थः .
अज्ञानादीत्यादिपदेन तत्कार्यं विवक्षितम् . अविद्याद्युप-

४६५ हितम्बुध्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरमाह तत्रचेति
तत्र अज्ञानादिदोषोपहितत्वे, ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषो-
पहितः “शुद्ध” इति तमर्थमनूद्य तत्र निर्दोषत्व पुर-
स्कारेण भगवच्छब्दनिर्वचनविरोधात्, न च ब्रह्मपदस्यै
तन्निर्वचनम्, सुएविशिष्टविषयत्वात्तस्य, भगवच्छब्दस्यापि

४७० तत्र मुख्यवायोगाच्चेति भावः . परं ब्रह्मेति न हि दोष-
वैशिष्ट्याभिधानं श्रुतिः प्रत्युतनिन्दैवेति भावः . पविच-
मिति दोषोपहितस्यापविचत्वादिति भावः . परब्रह्मेत्यत्र
ब्रह्मपदेन शुद्धं लक्ष्यत इत्याचाह निर्विशेषेति . कथञ्चि-

- दिति दोषाभावाभिधानादपि न स्तुतिः, स्वरूपमात्रपर-
 ४७५ त्वादेवेत्यर्थः. गुणाभिधानेति निर्दोषत्वमपि गुणान्त-
 र्भूतम्, किञ्च मुख्यार्थानुपपत्त्यभावाच्च सत्त्वता. ननु निर्गु-
 णत्वस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रैः प्रतिपन्नत्वात् गुणानास्मिथ्यात्वेन
 हेयत्वात् तद्वैशिष्ट्याभिधाने निन्दैवेति मुख्यार्थानुपपत्त्या
 सत्त्वतायुज्यत इति चेत्तत्राह पूर्व्वेति, चेति प्रमाणा-
 ४८० न्तरतिर्भवादन्यायोपेतस्त्वपदविरोधौ समुच्चयेते. यदा
 दोषाभावमुख्येनापि लोकवेदयोस्तुतिर्दर्शनात् “यदा ह्येवैष
 एतस्मिन्नुदरमन्तरङ्गुहते, अथ तस्य भयं भवती”त्यादि-
 भिर्भेददर्शनस्य दोषत्वावगमात् निर्गुणवाक्यैस्तद्वैधुर्यस्य
 स्वरूपेऽवगमात् भवान् ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन तादृश-
 ४८५ स्वरूपेणोपहितस्त्वाभेदबोधनादोषाभावस्याच कण्ठरवेण-
 प्रतिपादनेऽपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपेक्य-
 बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेऽपि प्रसिद्धगुणकमसाहभेदबोध-
 नेनेव स्तुत्युपपत्तेरुपहितैक्यबोधनस्य बाधेन भवानित्यस्यापि
 सत्त्वताया स्वरूपपरत्वेऽपि तस्योपहितसम्बन्धस्य शब्दादर्पादा
 ४९० प्रतीत्या मुखादिप्रतीकस्तुत्याऽवयवविस्तृतिवदष्टाकपालादि-
 स्तुत्यादादशकपालस्तुतिवस्योपहितस्तुतिमिद्रेण निर्विघ्ने-
 सत्त्वतायापि स्तुतिर्न विरुध्यत इति तत्राह पूर्व्वेति, एवमपि
 न स्तुतिमिद्धिः प्रज्ञाभेदमात्रस्य सर्व्वपेक्षमाधारणत्वादित्यपि
 भावः. यदा निर्विघ्नेस्वरूपमेवासिद्धेर्न तत्त्वत्वेत्यभिप्राये-
 ४९५ णाह पूर्व्वेति. एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावाच्च सत्त्वतेति

लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपयांलोचनया निर्विशेषलक्षणानि-
रस्ता, इदानीं लक्ष्यत्वाभिमतजिज्ञास्यस्वरूपपयांलोचनयापि
(निर्विशेष)लक्षणाभिराकरोति अपिचेति. लक्षणेति
वाक्यपरम्, प्रथमसूचस्य ब्रह्मशब्देनापीत्यर्थः, उपहितस्य

५०० ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वेजिज्ञासात्मकलक्षणादिलक्षणानाम्
तदारम्भाप्रतिपादकप्रथमसूचस्य उपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे
लक्षणाग्रयणीया. तच्चावेदकानामुपहितपरत्वाङ्गीकारे
अपमिद्धान्त इति द्योतयति तच्चावेदकेति. अतद्व्यु-
त्पन्नेनेति ब्रह्मणोन्यत्र मुख्यवृत्त्यसम्भवस्य उक्तत्वेन ब्रह्मबोध-

५०५ कस्य तच्छक्तत्वमेव वक्तव्यमितिभावः, एवञ्च प्रतिज्ञालक्षण-
गोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम्. अत्र ततोऽन्यथा-
मुख्यस्य तद्बोधकत्वं तन्मुख्यवृत्त्यैवेति नियमो विवक्षितः.
अन्यचामुख्यत्वेऽप्युपहिते मुख्येन तत्सम्बन्धादनुपहितं लक्ष्य-
तामिति शङ्कते तस्माद्विहितमिति. जिज्ञास्यत इति

५१० जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते, लक्ष्यते “जन्माद्यस्य यत” इति,
गोध्यते, उत्तरसूत्रैः. ज्ञातत्वेति ज्ञातत्वपदस्मरणपरम्,
तस्य सिद्धत्वाल्लक्षणगोधने अपि सिद्धप्राये; एवञ्च लक्षण-
गोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्रतिज्ञा-
लक्षणगोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः. विलौनविक्षापनन्याय-

५१५ माशङ्काह न चेति, जिज्ञासादौ सूचकारस्य जिज्ञास्यत्व-
प्रतिज्ञायां श्रोतुर्विचारे च न विधिरित्यर्थः. ननु शास्त्रस्य
श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वे वा “श्रोतव्यो मनन्य” इति

- विधानात्तदर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः शस्त्रं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह
 अदृष्टार्थत्वाभावादिति, तस्यापि हि श्रवणादेर्दृष्टद्वारत्वमेवे-
 ५९० यते, न तु केवलादृष्टद्वारत्वमित्यर्थः यदा अतद्व्युत्पन्ने-
 नेति, ततश्च सामान्यतोऽपि ज्ञानाभावात् तज्ज्ञानेच्छालक्षण-
 शोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः . जिज्ञास्यत इति ज्ञातुमिच्छत
 इत्येवार्थः, लक्ष्यते शोधयत इत्येतच्छ्रुत्यादिसाधारणम्,
 जिज्ञासाद्यनपेक्षाद्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापर-
 ५९५ मेव, जिज्ञासादिविषयिण्यपेक्षा प्रत्याशानवनोपपद्यत इत्यर्थः .
 विध्यभावे हेतुमाह अदृष्टार्थत्वाभावादिति, विषयवैल-
 क्षणाधीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वञ्च विवक्षितम्, येन
 विधिना . सहामेति, अनुदात्तेत आत्मनेपदविधानस्य
 षष्ठिदोऽनुदात्तेत्वेऽपि द्वित्वकरणेनानित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
 ५९० पदम्, यदा “आष्टपादे”ति विकल्पितणिषस्तुहेरेतद्रूपम्,
 स हि सहिः परस्मैपदौ . निर्विशेषलक्षकब्रह्मशब्दात्
 ज्ञातत्वमिच्छा जिज्ञासाद्यनपेक्षा स्यादित्यत्र शङ्कते निरु-
 प्याधिक इति, निरुपाधिक इत्येतत् सार्थमित्यनेन सम-
 ध्यते, ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतियोधनेन निरुपाधिक एव
 ५९५ विषये लक्षणशोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः . विषय-
 भेदमनादृत्यब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिं विकल्पयति किमिति,
 पूर्वचेति, मुख्यवृत्त्याबोधस्योत्तरशास्त्रसार्थकार्यता शास्त्रस्य
 मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्वं एव स्यात्, मुख्यवृत्तिविषयगोप-
 हित एवेति शास्त्रस्य तद्वोधनोपक्षेपत्वेनानुपहितस्या-

- ५.४० जिज्ञास्यत्वात् निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघात इत्यर्थः. अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति अपमिद्धान्तादित्याह अनुपहित इति. यदा कथं व्याघातः किञ्च प्रस्तुतमित्यत्राह सर्वस्येति, शास्त्र-
स्योपहितविषयत्वेनानुपहितस्याजिज्ञास्यत्वान्न तत्र लक्ष-
- ५.४५ एतदर्थोपयोग्येति प्रकृतानुपहितलक्षणाव्याघात इत्यर्थः. अभिधानेति, मिद्धान्तमुल्लङ्घ्यस्वरूपमात्रशङ्क्यङ्गीकारे न किञ्चित्प्रयोजनम्, न हि विशेषणस्याशक्यतामात्रेण शक्ये स्वरूपे लक्षणेपपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत-
विशिष्टशङ्क्यङ्गीकार एव विशेष्ये लक्षणा भवति, अतो न
- ५.५० निर्विशेषलक्षणा मिथ्यतीत्यर्थः. यदा ननु लक्षणशोधनादेः प्राग् ब्रह्मपदेन निरुपाधिकस्वरूपस्योक्तिं नाङ्गीकुर्मः, येना-
तद्भूतत्वेन तदुक्तयोगः, लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्ष-
णादिवैयर्थ्यञ्च स्यात्, किन्तु निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिम-
विदुषः प्रत्येव लक्षणशोधनादिकम् सर्वम् प्रवर्त्तत इत्यङ्गी-
- ५.५५ कुर्मः, ततश्च न पूर्वोक्तदोषाविति शङ्कते निरुपाधिक इति, निरुपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्तिमित्यनेनैवान्वयः, निरुपाधिके सार्थमित्येतदर्थमिदम्. किञ्च तत्र कारणं कथञ्च तदभाव इत्यत्राह मुख्यार्थेति, मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थानुपपत्तिः, आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं
- ५.६० पदम् मुख्यवृत्तिमिति निश्चयः कारणं, तत्र च मुख्यार्थ-
बाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावात्तदभाव इत्यर्थः तत

इति उपदेशादित्यर्थः . तत्सिद्धाविति उपदेशात् प्रागिति शेषः . निर्विशेषावगम इति जात इति शेषः . मुख्यार्थबाध इति, मुख्यार्थस्य दृढत्वस्य बाधितत्वेन

५६५ मिथ्यात्वात् तस्य मुमुक्षुजिज्ञासुत्वमनुपपन्नतयावगतमिति भावः . लक्ष्यार्थेति अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानं लक्ष्यविशेष-
जिज्ञासा च व्यज्यते . प्रत्यक्षेणेति स्वमतेनेदम्, परमते-
ऽनुपलब्धिनिरासस्याप्युपलक्षणम् . प्रश्नवैषम्ये परिहारमा-
शङ्कते आपातविदितार्थेति, श्रुती-दैतादैत श्रुती, ते

५७० एव विप्रतिपत्तिः विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयी . कौट-
म्भूतमिति निर्विशेषं सविशेषं वेत्यर्थः . पृच्छतीति
चेदिति, ततश्च लक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्न इति
भावः . लक्षणाभ्यामिति वाक्यपरम् . वैलक्षण्यम् अनू-
तादिव्यावृत्त्यात्मकं स्वरूपम्, तटस्थलक्षणेन सविशेषल-

५७५ कोटिः स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषलकोटिश्च सिद्धा, स्वरूप-
लक्षणस्य तेन निर्विशेषपरत्वस्याभिमानादित्यर्थः . न सन्देह-
मात्रम् प्रत्युतविपरीतनिश्चय एवेत्याह न चेति . सर्व-
कारणत्वादिप्रमिति कहेत्वादिप्रमित्यर्थः, उपादानत्ववत्
निमित्तत्वस्यापि तच्च धिक्चितत्वात् . सर्वज्ञेत्यादि कारण-

५८० त्वानुपपत्तिलक्षणन्यायमादिश्यात् सविशेषश्रुतेस्तुविशेषमेव
निर्धार्यतेत्यर्थः . दृढत्वमेवेति निर्वचनोपलक्षितशब्दा-
वगतत्वेति भावः . यद्वा न त्वदभिमतं निर्विशेषं शब्दा-
विवक्षितमिति मिथ्यति, किन्त्वश्वदभिमतं दृढत्वविशिष्ट-

- मेवेत्याह बृहत्त्वमेवेति, सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यत्वा-
 ५८५ दिकमेव निर्धार्येतेति भावः. वैषम्ये परिहारान्तरमा-
 शङ्कते नन्विति, अत्र प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वानुक्तेन पूर्वाश-
 दोष इति भावः. तल्लक्षणमिति ब्रह्मशब्दविवक्षितस्य
 लक्षणं पृच्छतीत्यर्थः. “ब्रह्माधीहि” इत्यस्य ब्रह्मशब्दविव-
 क्षितमधीहीत्यर्थ इति भावः. पूर्वमनुपहितस्य जिज्ञास्य-
 ५८० त्वमज्ञीकृत्य लक्षणगोधनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तच्च लक्षणे-
 त्युक्तम्. इदानीमनुपहितस्य जिज्ञास्यत्वमेवामिदुमतस्तत्र न
 लक्षणेत्याह तदपि नेति. यदा यदि मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम्
 ब्रह्म निर्विशेषमिति निर्धारितं स्यात् तदा तल्लिज्ञामा-
 वाक्यस्य तदानुगुणेन वर्णनीयतया ब्रह्मपदमुप्यार्यप्रश्नस्य
 ५८५ तदननुगुणत्वात् मुमुक्षुज्ञातव्यं ब्रह्मशब्दार्थः क इति लक्ष-
 णया प्रश्नसमर्थनं स्यात्, न चेत्तत् मिदुम्, अतः “अधी हि
 भगवो ब्रह्मेति” पदसमुप्यार्यस्यैव प्रश्नपरं. तथासौक्तप्रकारेण
 प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति तदपि नेति.
 तमेवं विद्वानिति, आदिशब्देन “तमेवं विदित्वा अति-
 १०० मृत्युमेतौ”त्यादिविवक्षितम्. “तमसस्तु पारे, सवांणि
 रूपानि”त्यादिभिर्विभ्रुतिः “महान्त”मित्यादिभिर्गुणः
 “आदित्यवर्ण”मिति विषयः “विचित्य” “दृष्ट्वे”ति
 व्यापारः प्रतिपाद्यते. विशिष्टेति, तत्पदेन एवमिति च
 प्रस्तुत विभ्रुत्यादिवैशिष्ट्यपरामर्शादिति भावः. महा-
 १०५ पुरुषेति “पुरुषमहान्त”मिति वाक्यार्थं उक्तः, एवमिज्ञास्य-

पर्यालोचनया निर्विग्रेषस्य जिज्ञासानर्थक्यादिभिर्जिज्ञास्य-
त्वासम्भवादुपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वेन न निर्विग्रेषलक्षणेति
अत इति, यतो लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया
मुख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्तेस्त्वन्मते मुख्यवृत्ते काप्यसम्भ-

६१० वाच्य तन्मूललक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्याभिमत-
जिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयोपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया
असम्भवः, अतः “दृष्टि दृष्टयति तस्मादुच्यते परब्रह्मेति
श्रुत्युक्तप्रकार एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्यर्थः सर्वतः सर्वस्मान्,
अनवधिकातिशयदृष्टदित्यर्थः यद्वा सर्वतः सर्वप्रकारेण,

६१५ स्वरूपतो गुणतो विभूतितथेत्यर्थः अत्र तत्त्वटीकाया-
मुक्तम् ‘यत्त्वाथर्वणिकी निरुक्तिः दृष्टत्वमप्याह, “दृष्टि
दृष्टयति तस्मादुच्यते परब्रह्मेति, पैराणिकी च प्रसिद्धिः,
‘दृष्टत्वाद् दृष्टत्वान्न तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत’ इति तद्बोधनी-
वर्दन्यायादिति न विरोधः, तेनानवधिकातिशयदृष्टत्वमेव

६२० ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके अपरेतु दृष्टत्ववद् दृष्टत्वमप्यनवधि-
कातिशयम्ब्रह्मशब्दार्थः दृष्टि दृष्टयतीति पृथगभि-
धानस्वारस्यात्, ‘दृष्टत्वाद् दृष्टत्वान्न’ इति समुच्चयस्वार-
स्यापेत्याचक्षते, वयन्तु ब्रूम विरोधाभावादुभययाप्या-
चक्ष्महे” इति अत्र दृष्टत्व दृष्टत्वान्तर्गतमेवार्थो न पृथ-

६२५ गिति प्रथमपक्षः, दृष्टत्व तदनन्तर्भूतम् दृष्टत्वस्य समु-
चितमर्थं इति द्वितीयः, दृष्टत्वान्तर्भावेनापि दृष्टत्वमर्थः,
स्वरूपेणापि, तथापि समुचितमर्थं इति तृतीयः, प्रति-

- पाद्याकारभेदाच्च पौनरुक्त्यम्, न च गोबन्धोर्बर्दन्त्यायात्
 सङ्कोचः, तस्य पदान्तरविषयत्वात्, अत उभयथाप्यर्थो दृष्ट-
 ६२० णत्वमिति भावः “वरणमृत्त” नित्युक्तमुपपादयञ्चेत्तदाद-
 मृत्तभूतम् भाष्यमाह इदं सर्वमिति, यथाश्रुत एव
 ब्रह्मशब्दार्थः, इदं सर्वमभिप्रेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यामपमर्य-
 श्रुतोमतश्चेति गम्यते, इदञ्च भाष्यं प्रकाशितमाचार्यैः,
 “प्रथमविशेषणेन स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषत्वादयमेव
 ६२५ ब्रह्मशब्दवाच्यं नान्य, न च काराग्रहनिगलित एव
 तन्मोक्षनार्थमभ्यर्थनीय, अतो मुमुक्षुपात्यपरजिज्ञासासूचक-
 ब्रह्मशब्देन पुरुषोत्तम एवार्थमाभ्यर्थात् अभिधीयत इत्यव-
 गम्यते द्वितीयविशेषणेन “यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुण-
 योगस्तु पुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपधारत” इति
 ६३० न्यायेन गुणतोऽपि दृष्टत्वे शब्दशक्तेरसङ्कोचसिद्धयतीति
 शब्दशक्तेः पुरुषोत्तम एवामिधीयत इत्यवगम्यते” इति
 अनेवन्नामकमिति, तद्विराट्प्रकारस्तु वेदान्तविजये
 प्रपञ्चितोऽस्माभिः . विशेषणद्वयेनेति “ब्रह्मपरिच्छदं सर्वतः”
 इति ब्रह्मशब्दनिश्चिः “यस्मात् वरमतीतोऽहमवरादपि
 ६४५ शोक्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रपित पुरुषोत्तमः”
 इति पुरुषोत्तमशब्दनिश्चिः एतेन पुरुषोत्तमशब्दो न
 कर्मधारयः, उक्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्, न च यथौ-
 ममाम, “न निर्धारण” इति निषेधात्, नापि भग्नमी-
 ममाम, ‘न निर्धारण’ इति निषेधादेव, न च वाच्य

६५० यस्या एवायस्येधो न सप्तम्या इति, विशेषाभावेन सप्तम्या अपि निषेधात्, अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयो रूपतोऽर्थतश्च मेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्, अतोऽत्रावयवार्थनिरुक्तेरसम्भवात् केवलरूढ एवायमश्वकर्णादिवत्, तदिदमाह “रूढ्या तु कामम् पुरुषोत्तमोऽस्ति”तीति ६५५ निरस्तम्; “यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि चोत्तम” इत्यादिनिरुक्तानुसारेण “पञ्चमीविभक्त” इति विहित-पञ्चम्याः “पञ्चमी भवेने”त्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् समासोपपत्तेः, योगविभागश्च “तादपि परस्तपर” इति भाष्यवाक्यादवगम्यते. विस्तरस्तु वेदान्तविजये द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-परावरतत्त्वयाध्याम्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीयाख्यायाम् चण्डमाहताख्यायां ब्रह्मशन्दृष्टिनिरूपण-श्राम प्रथमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने खण्डमारुते

जिज्ञासानिरूपणं नाम द्वितीयस्कन्धः ।

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणसौचित्यम् भाष्य-
क्रमस्थानुरोद्धृत्यत्वञ्चाभिप्रेत्याह अथेति . वादार्थं मग्नहाति
स्वात्मेति कर्मत्वाभावात् सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वा-
भावेन हेतुफलभावात् जिज्ञासानोपपद्यत इत्याह स्वात्मैक-
५ भाष्येति, स्वप्रकाशस्यैव स्वगत सामान्यविशेषविषयत्वेन
हेतुफलत्वे स्तामित्यत्राह स्वात्मेति . स्वयमेवात्मा स्वात्मा,
जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयो हेतु-
फलभावात् स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्
साध्यत्वासम्भवाच्च न हेतुफलभावः, किञ्च निर्विशेषत्वाच्च

१० सामान्यविशेषयोरभावेन न जिज्ञासाहेतुफलसम्भव इत्याह
निर्विशेषस्येति किमविशेषोपहितस्य जिज्ञास्यता उत
विशुद्धस्य नाद्य इत्याह दुष्यत इति, मिथ्याविषयकज्ञानस्य
निवर्त्तकत्वासम्भवेन दृश्यमाणत्वासम्भवादिति भावः द्वितीय-
नूपपति विशुद्धस्येति, विशुद्धस्य अतिविषयत्वाभावादिति

१५ भावः निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः, स्वात्मैक-
भाष्यस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा या परेष्टा, सा दुष्यतो
विशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यत इत्यन्वयः जिज्ञासामात्रं खण्डयत

- ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनम् नानिष्टमित्याग्रह्याह परेष्टेति यथा-
 लोकं ब्रह्मण्यपि तस्या दृष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रो-
 २० च्छित्तेरिति भावः. अस्मिन् वादे जिज्ञासानुपपत्तिः
 विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसन-
 (मन्या) मार्थम्, अथ च विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं
 विचारपरं, हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानुपपत्तेर्न तत्साध्यविचार-
 सश्वव इति वा तात्पर्यम्. ब्रह्मपदादेव ब्रह्मणः प्रतीतिः
 २५ विचारोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् शब्दनिर्दिष्टमिति .
 विचार्यमिति जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलकजिज्ञा-
 साविषय इत्यर्थः . विचारानुपपत्त्या तत्फलकजिज्ञासानु-
 पपत्तेः जिज्ञासापूर्वकमित्यादिना वक्ष्यमाणायाः प्रदर्शनार्थं
 विचारफलकत्वोक्तिः . व्याघातस्फोरणार्थं तदभिमतार्थान्तरा-
 ३० ण्यनुवदति अनुदितेत्यादिना, ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य वि-
 चारविषयत्व (विचार्यत्व) अनुदितानस्तमित स्वरूपैकप्रका-
 शत्वादिकं चाङ्गरित्यर्थः, चकारेण विचार्यत्वस्यानुदितानस्त-
 मित स्वरूपैकप्रकाशत्वादेय विरोधगूच्यते, विचित्रोवि-
 विधः, व्याघातश्चोत्तरचानुसन्धेय . अनुदितेत्यादिपदचतुष्टयेन
 ३५ स्वात्मैकभास्येत्यादि श्लोकगतपदचतुष्टयम् क्रमादिष्टम्,
 अनुदितानस्तमितेति स्वात्मेति प्रतिपद्यात्मत्वाच्चिप्रार्थ
 उक्तः . स्वरूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातन्दर्शयति
 यद्वातीति . सामान्यत इति इदञ्च प्रायिकाभिप्रायम्, शब्द-
 तादिना ज्ञाते गुणत्वद्रव्यनादिमामान्याकारजिज्ञासादर्शनात्,

- ४० ततश्च केनविदाकारेण ज्ञाते केनचिदाकारेणाज्ञाते जिज्ञासे-
त्येवधिवक्षितम्, अतएव वक्ष्यति विदिताविदिताकारभेदो
दुस्त्यग इति. अन्यथेति सामान्यविशेषवेदनयोरभावे,
सामान्यविशेषवेदनयोरिज्ञासाहेतु फलभावस्य श्लोकमिद्वत्त्वा-
दिति भावः. तदयोगादिति जिज्ञासायोगादित्यर्थः. तथा-
- ४५ विधवेदनदयविषयत्वाभावेऽपि वृत्तिदयविषयत्वम् सम्भवत्येवे-
त्यत्राह न चेति अन्यत्र वेदनदयविषय एव जिज्ञासादर्शनात्
वृत्तेत्यावेदनत्वादिति भावः. एवं कर्मत्वाभावे सामान्यविशेष-
वेदनयोरभावेन हेतुफलयोरभावात् जिज्ञासानुपपत्त्युक्तम्,
इदानीन्तुदृग्गत्वादिप्रसङ्गेन प्रमाणविषयत्वानुपपत्त्याविचाराम-
- ५० अत्रेन जिज्ञासानुपपत्तिमाह जिज्ञासापूर्वकमिति. दृग्-
त्वित्यनेन अनुदितानस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमित्यत्र एकपदल-
ब्धावित्तिकर्मत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः, मिथ्यात्वेत्यनेन ज्ञाननि-
वर्त्यत्वपरेण अनस्तमितपदोक्तानिवर्त्यत्वेन व्याघातः प्रकाशितः,
जडत्वित्यनेनास्वप्रकाशत्वपरेण स्वरूपप्रकाशमित्यनेन व्याघातो
- ५५ दर्शितः, आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वं गृह्यते, तेन स्वरूपैक-
प्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः. विचारानुपप-
त्तिवचे तु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः, विचारानुपपत्तौ किमा-
यातमित्यत्राह जिज्ञासापूर्वकमिति, तथा च जिज्ञासाया
अप्रसङ्गे तत्साध्यविचारो नोपपद्यत इति भावः. विचारानु-
- ६० पपत्तौ हेतुन्तरमाह तच्चेति. माभूद्ब्रह्मणो वित्तिकर्मत्वम्,
मात्रसामान्यविशेषवेदनदयविषयत्वम्, तथापि स्वरूपप्रकाश-

- स्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावात् जिज्ञासो-
पपद्यत इति पूर्वोक्तव्याघातपरिहार शङ्कते स्वरूपेति
ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वम् फलत्वञ्च, न तु सामान्यविशेषज्ञानयो-
- ६५ गौरवादित्येवकाराभिप्रायः . नेति अन्यथा यजदत्तौयसामा-
न्यज्ञानात् देवदत्तौयविशेषज्ञानफलकजिज्ञासाया विष्णुमित्रे
जननापत्तिरिति भावः . यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासा-
सामानाधिकरणनिधमो नास्ति, अहमिति स्वप्रकाशादेव नि-
त्यत्वादिजिज्ञासादर्शनात्, अथापि अहमिति प्रतीतिरन्तः-
- ७० करणाकारवृत्तिरिति यन्मतम् तदनुसारेण तदुभयेत्युक्तम्,
स्वमित्रविषयजिज्ञासाभिप्रायेण वा तदुक्तम् . हेतुफलत्वयो
स्वामान्यतो दूषणमुक्ता प्रातिस्निकन्दूषणमाह अनादेः
प्रकाशस्येत्यदिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन, किं स्वरूपप्रकाशो
निरपेक्ष एव हेतुरस्ताग(न्तु)न्तकमहकारिणमपेक्ष्येति विकल्प-
- ७५ मभिप्रेत्यप्रथमे दूषणमाह अनादेरिति अत्र जिज्ञासा यदि
निरपेक्षा अनादिप्रकाशजन्या स्यादनादिस्थित्यादित्यापादन वि-
वक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैयधिकरणम् . ननु जन्यत्वा-
नादित्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याप्यभावात् कथमापाद्यापादक भावः,
न च प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौ हि प्रवाहः,
- ८० निरपेक्षजन्यत्वे च विलम्बहेतोरभावेन एकव्यक्तुत्पत्तिकाल
एव यावद्वाक्युत्पत्तेरावधिकत्वेन प्रवाहस्येवामिद्धेः . न च नि-
रपेक्षजन्यत्ववादिनः धारावाहिकस्यैव पूर्वज्ञानस्येव उत्तरज्ञान-
मिति पूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत्,

- जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशजन्यास्यात्तर्हि
 ८५ प्रकाशसमवधानचणोत्तरचणवर्तिप्रागभावप्रतियोगिनी न स्यात्.
 यो यदनन्तरभाविनिरपेक्षयजन्यः, स तत्समवधानचणोत्तर-
 चणवर्तिप्रागभावप्रति योगी न भवतीति व्याप्तेरिति तात्प-
 र्यात्, तस्य च प्रकाशस्य अनादित्वात् तत्समवधानचणोत्तरच-
 णवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे अनादित्वं पर्यवस्यतीत्यभि-
 ८० प्रायेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् . प्रकाशो यदि जिज्ञासामास-
 यीत्वपर्याप्तधिकरणं स्यात्, स्वाधिकरणचणानूनसङ्ख्याकजिज्ञा-
 साधिकरणचणकमस्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणचणपूर्वद-
 णवर्तिन स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणचणदयवर्तिन स्यात्.
 यद्यत् सामयीत्वपर्याप्तधिकरणम् तत् स्वाधिकरणचणानूनम-
 ८५ द्याकतदधिकरणचणकम् तत्प्रागभावाधिकरणचणपूर्वचणव-
 र्तिन भवति, तत्प्रागभावाधिकरणचणदयवर्तिन भवतीति च
 व्याप्तेरिति वा तात्पर्यम् . अथ च द्वितीयादयस्तर्काः प्रति-
 शब्धकाभावकारणत्वमतेन, अनादिपदस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्,
 तथा च निरपेक्षस्य प्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव न स्यादिति
 १०० भावः, यदा प्रकाशोत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादि-
 ति विवक्षितम्, तत्कुत इत्यपेक्षायामुक्तम् अनादेरिति
 तत्तद्वामाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वमिति व्याप्तेराप्रा-
 दौ दुष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य) जन्यत्वाभावे
 अनादित्वं स्यादिति . न च जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्तये शेषवैय-
 १०४ र्थम्, अथप्राभावे तदभावात् . यदा जन्यत्वाभावे प्रयोजको

जन्यजन्यत्वाभाव तत्रानाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभाव इति भाव
यदा निरपेक्षानादिजन्यत्वोक्ति जिज्ञासाया अनादित्वे पर्य-
वस्यति, यस्मिन् काले कार्योत्पत्तिरभिमतः, तत प्रागपि
कार्यं स्यात्, कालयोर्विशेषाभावात्, एव पूर्वपूर्वकालेऽपी-

११० त्यापादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्व कारणाभावो
न वक्तुं शक्य इति अस्यापादनस्यानुद्धारादित्यर्थः एवञ्चा-
नादित्वे सिद्धे जन्यत्वमेव न सम्भवतीति तात्पर्यम्
यथादर्शनमिति जिज्ञासायास्तुमानविषयधर्मिज्ञानजन्य-
त्वस्य लोके दर्शनादिति भावः ननु यद्यपि धर्मिविषय-

११५ ज्ञानमत्र लोके दृश्यते, तथापि तस्य धर्मिविषयज्ञानत्वेन न
हेतुत्वः, किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण, लाघवात्, तथा च स्वरू-
पप्रकाश एव हेतुः, न चानादित्वप्रसक्तिः, सापेक्षस्यैव तस्य
जिज्ञासाहेतुत्वात्, अपेक्षणीयश्च सग्राह्य एवेति चेन्न, स्वरूप-
प्रकाशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन सग्राह्यस्यैवानुपपत्तेः फलत्वेदूषण-

१२० माह प्रागसिद्धस्येत्यादि, प्रागसिद्धस्योत्तरकालमन्वये
तुच्छत्व, मन्वे कार्यत्वमिति भावः प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्ध-
त्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह प्राक्सिद्धस्येत्यादिना,
अनादिपदम् प्राक्सिद्धपरम् यदा स्वरूपप्रकाशस्य फलत्वे
दूषणान्तरमाह फलत्व इति, अनादित्वभङ्गाद्येत्यन्वयः,

१२५ एतेनानुदितपदसूचितव्याघातो दर्शितः एवमस्वरूपप्रका-
शस्यैव हेतुफलभावाद्यभावे अन्यव्यतिरेकाभ्याञ्जिज्ञासास-
मानाधिकरणयोः सामान्यविशेषज्ञानयोर्हेतुत्व फलत्व चेति

स्थितम्; तत्र शङ्कते उपहितरूपेणेति अविद्योपहितरूपेण, वेदनद्वयेति सुसुदूपाख्यत्वेन सामान्यवेदनम्, जगत्का-

१३० रणत्वादिना विशेषवेदनम् . नेति निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्व-
भङ्गापत्तेरिति भावः . अभ्युपगमेऽपीति फलशानुपहित-
विषयत्वावश्यकत्वात् सामान्यविशेषवेदनयोस्तुमानविषयत्व-
नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्तव्यम्, धर्मवैयर्थ्या-
च्चेष्ट समानविषयत्वाद्धेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः .

१३५ भ्रान्तिश्चासंपाद्यत्वादिति, तत्त्वज्ञानसाध्यत्वान्नोच्येति भावः .
परीचकाः-विचारशास्त्राधिकारिणः . प्राथमिकभ्रान्तिः प्रपञ्च-
भ्रमः . प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति निरर्थकायामवैधुर्यात् अधि-
कभ्रान्त्यसंपादनाच्चेति भावः . स्वरूपेति प्रमात्वबुद्ध्या
विचारप्रवृत्तावपि विचारदशायामेव कृत्स्नमिथ्यात्वस्य शिचि-

१४० तत्वेन तत्र प्रमात्वबुद्धिनिवृत्तेः तदुत्पादनार्थं मनननि-
दिध्यामनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . यदा त्वनाते
नित्याभित्यवस्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वज्ञा-
नस्य जातत्वात् श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . स्वरूप-
स्यैव फलत्वे प्राक्भिद्वस्य फलत्वाद्योगादिति यद्दूषणमुक्त-

१४५ नत्रपरिहारं शङ्कते नित्येति, ज्ञानस्य भिद्वत्वेऽपि तद्रूपा-
वच्छिन्नस्याभिद्वत्वाज्जिज्ञासासम्भाव्येति भावः . प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेन धर्मस्यैवेच्छा सा च न जिज्ञासा, समाधी तु तादृ-
शज्ञानस्याभिद्वत्वात् जिज्ञासेत्यभिप्रेत्याह नेति, सत्यत्वेति
(धर्म) सत्यत्वे अद्वैतहानिः, मिथ्यात्वे तदर्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-

- १५० नुपपत्तिः, न हि मिथ्यावस्त्वसहमानो मुमुक्षु(र्मिथ्योत्पादनाय)मिथ्यात्वसंपादनाय प्रवर्तते . न च वैशद्यादेरविद्यानिवर्तकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तिः, तस्य जडत्वेनानिवर्तकत्वात्, ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति हि युष्माकमुद्घोषः . तन्मात्रविषयकज्ञानमेव निवर्तकम् न तु धर्म इति चेत्तर्हि तस्य ज्ञानस्यानादित्वादनादिनिवृत्त्यापत्तिः . स्वमात्रमात्रिज्ञानम् पूर्ववत्त्वेव सर्वमात्रित्वादिति चेत्, हन्तकिमिदानीन्तादृशज्ञानमुत्पद्यते, स्वमात्रमात्रित्वमुत्पद्यत इति चेत्; तर्हि तदेवाविद्यानिवर्तकमिति पर्यवसितम् . ननु स्वमात्रमात्रित्वमविद्यानिवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्, शुक्लादिज्ञानस्याधिष्ठानातिरिक्तविषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमात्रविषयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वे वाच्ये प्रकृते चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यानादित्वेनाप्यास एव न स्यात् . ननु तत्त्वसाक्षात्कारमात्रं न निवर्तकम्, तौरस्यवृक्षादावूर्ध्वायत्वसाक्षात्कारे विद्यमानेऽपि जले अ-
- १६० धोऽयत्वभ्रमात्, तथाचारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमिति चेन्न, तत्रोर्ध्वायत्वतत्त्वज्ञानानिवर्त्यत्वाद्धोऽयत्वभ्रमस्योपाधिनिवृत्त्यैव तस्मिन्निवृत्तेः, अन्यथा पूर्वमूर्ध्वायत्वमात्रसाक्षात्कारमभावेन तदनन्तरमधोऽयत्वभ्रमाभावप्रसङ्गात्, विज्ञेयादर्शनश्रमस्यैव तत्त्वज्ञाननिव-
- १७० र्त्तत्वात् . किञ्चारोप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमात्रं निवर्तकतावच्छेदकम्, उत्तारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षा-

- त्कारत्वम्, नाद्यः, इदमिति धर्मिज्ञानानन्तरम् रजत-
भ्रमानुदयप्रसङ्गात्, द्वितीये किमधिष्ठानतत्त्वज्ञानम्, किम-
धिष्ठानस्वरूपमेव उत आरोप्यविरोधाकारः, नाद्यः, उक्त-
- १७५ दोषादेव, न द्वितीयः, निर्धर्मके ब्रह्मणि विरोधाकारा-
भावात्, ननु स्वरूपमेव ब्रह्मणि विरोधाकार इति चेत्;
किं विरोधितम् वैयधिकरणम्, तदभावरूपत्वं वा; नाद्यः
ब्रह्मणो निरधिकरणत्वेनाविरोधितापत्तेः; न द्वितीयः,
शुक्तित्वादेरविरोधितापत्तेः. ननु तत्राप्यधिष्ठानस्वरूपारो-
- १८० ष्याभाव एव विरोधीति चेत्, तर्हिदन्त्वेनाधिष्ठानज्ञाने सति
अध्यासाभावप्रसङ्गात्. किञ्च स्वमात्रसाक्षिणं हीतरासाक्षिणे
सति स्वसाक्षित्वम्, तथा चेतरेषामभाममानतया प्रपञ्च एव
न स्यात्, प्रतिभासममानसत्ताकत्वान्निश्चापदार्ढ्यस्य. ननु
युगपदेव सर्वमुक्तेस्तद्विशयायाम् प्रपञ्चाभाव इष्ट इति चेन्न;
- १८५ इतराविषयत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तद्ज्ञानावश्यकतया इतरा-
विषयत्वस्यैव व्याघातात्, इतराविषयत्वोत्पत्तिकाल एवा-
विद्यादेर्निवृत्ततया विचारमाध्यज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च.
वैशद्यपक्षे दूषणान्तरमाह अतिरिक्तेति, अत्रातिरिक्तपदं
ज्ञातातिरिक्तपरम्, ब्रह्मणस्त्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षस्य च
- १९० तत्त्वमानाकारत्वस्य च साध्यतायोगादिति भावः. स एवेति
स्वरूपधर्मविकल्प एवेत्यर्थः. स्वरूपपक्षे, किं कालविशेषे
ज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्तता, उतांगभेदेनेति विकल्पम-
भिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह नित्येति. द्वितीये दूषणमाह

निरंश इति . धर्मपक्षे दोषमाह निर्विशेष इति मिथ्या-

१८५ भूतविशेषपक्षस्तु “फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातादि”त्यनेन
निरस्त इति भावः . एवमिषता ग्रन्थेनानुदितानस्तमितस्त-
रूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितव्याघातो दर्शितः . अथ स्वमा-
त्रसाक्षितस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि जिज्ञासा नोपपद्यत
इत्युपपादयन्नशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितं व्याघातन्दर्श-

१०० यति कथञ्चेत्यादिना, जिज्ञासाद्यौद किमित्याकारा
वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्नयोग्यविष-
याभवतीत्यर्थः . सर्वञ्चेति प्रश्नद्वयविषयेऽपीत्यर्थः विदि-
ताविदिताकारभेदाभावेऽपि इदं किमित्यादिप्रश्नोऽस्त्वित्य-
त्राह ह्यतस्तेति, ह्यतस्त्वावगतौ ज्ञातव्यांशाभावेन नैष्क-

१०५ ह्याप्रश्नो नोपपद्यते, ह्यतस्त्वावगतौ हेतुभावेन धर्मिर्निर्दे-
शोऽनुपपन्नः . तदयोगादिति इदं किमित्यादिप्रश्नस्यायो-
गात् . एवं ह्यतस्त्वावगत्यनवगत्यो नैष्कान्यनिर्हेतुकत्वप्रसङ्गेन
इदं किमित्यादिप्रश्नस्यले विदिताविदिताकारभेदे आव-
शिक्के तादृशप्रश्नप्रयोजकजिज्ञासाया अपि तथैवत्यात् स्वमा-

११० त्रसाक्षितस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि न तन्मात्रेण जिज्ञा-
सोपपत्तिरिति स्थितम् . जिज्ञासामसमर्थनार्थं मतव्यमाह
नवीन, सत्त्वविशिष्टज्ञान हेतुः, अण्डविषयज्ञान फलम्,
तद्विषयेच्छा जिज्ञासेत्येकम्, प्रतिबद्धः प्रथमोत्पन्नोऽद्वैतसा-
क्षात्कार एव हेतुः, अप्रतिबद्धज्ञानं फलम्, तद्विच्छा

११५ जिज्ञासेत्यपरम्, प्राथमिकज्ञानमनवधारणत्वात् अविधाया

- अनिवर्तकन्तदेव च हेतुः, अवधारणरूपश्चरमसाक्षात्कारः
 फलं, तदिच्छैव जिज्ञासेतिचापरम् ; तचाद्यमुत्तरचनिरसि-
 यते, इतरन्मतदयमनेन निरस्यते, तथा हि वेदान्तवाक्या-
 दद्वैतसाक्षात्कार एव प्रथममुत्पद्यते, तच्चापातरूपम्, आ-
 १२० पातलं च प्रतिबद्धफलत्वम्, प्रतिबन्धस्थानादिप्रवृत्तदृढतर-
 भेदवासनाभ्य एव, ताश्च श्रवणमननादिभिः क्षीयन्ते, ततो
 वाक्यादुत्पन्नात्मसाक्षात्कारादविद्या निवर्तते, अतोऽप्रतिब-
 द्धापरोक्षज्ञानेच्छा संभवति, सैव जिज्ञासेति चकृतम् तत्ता-
 वदनुपपन्नम् ; विदिताविदिताकारभेदाभावात् प्रश्रानु-
 १२५ पपत्तेस्तत्रयोजकजिज्ञासानुपपत्तेः, ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रश्न-
 प्रयोजकत्वञ्च “अधीक्षिभगवो ब्रह्म, किं भगवन्तः परमं
 वदन्ति, सोऽहमन्तविदेवास्मिनात्मविद्भूमानं भगवोविजि-
 ज्ञामे” इत्यादिभिरवगम्यते, ननु अद्वैतस्य प्रथमतो दर्शने-
 ऽपि द्वैतवाक्यदर्शनात्सन्देहे सति जिज्ञासोपपद्यत इति चेन्न ;
 १३० द्वैतवाक्यदर्शनेऽपि धर्मनिश्चयस्य निष्प्रत्यूहत्वात् अद्वैतान-
 न्दत्वादेष्ट तदभिन्नत्वात् सन्देहो नोपपद्यते, न चाद्वैतादेर्नि-
 श्चयेऽप्यद्वैतत्वादिप्रकारकनिश्चयाभावात् सन्देहोपपत्तिः, तस्य
 विचारानन्तरमप्यभावेन सन्देहानिवृत्तिप्रसङ्गात्, निष्प्रका-
 रकज्ञानस्यैव विचारजन्यत्वाङ्गीकारात्, नचाप्रतिषद्धेन वि-
 १३५ चारानन्तरमाविज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरेव संशयनिवृत्तिरिति
 वाच्यम्, संशयविरोधिज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, संशय-
 निवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत् एव तया निश्चयलोकोः, न च

निश्चये सत्यपि प्राथमिकज्ञानेन प्रतिबन्धादज्ञानानिवृत्तेः

संशयसम्भव इति वाच्यम् ; अज्ञानानिवृत्तावपि शैत्या-

१४० तुमित्याशङ्क्यौतलभ्रमदशायां शैत्यसंशयनिवृत्तिदर्शनात् .

विपरीतभ्रमरूपनिश्चयेनापि संशयनिवृत्तिदर्शनाच्च . न चा-

द्वैतं स्वरूपाद्विचमेवेति तत्कोटिकसंशयोपपत्तिः, तस्य

द्वैतकोश्यन्तर्भावेन कोश्यन्तरत्वानुपपत्तेः, किञ्च सत्यत्वे अद्वै-

तज्ञानिः, मिथ्यात्वे प्रतियोगिममानसत्ताकस्य प्रतियोगिकाले

१४१ प्रतियोग्याश्रये ब्रह्मण्यसम्भवः, किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारण-

त्वादिद्वैतनिश्चयादेव न द्वैतकोटिकसन्देहः, न च पार-

मार्थिकद्वितीयवत्त्वादिना सन्देहः, कोश्यप्रसिद्धेः, प्रपञ्चे

सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासाया इदं

किमित्यादिप्रश्नस्य च ब्रह्मण्युपपत्तिः, (तस्य) ब्रह्मविषयक-

१५० सन्देहाभावात् ; तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम् कथञ्च जिज्ञासे-

त्यादि . किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ

कुतस्तसन्देहः . ननु भेदवामनयाप्रतिबन्धाच्च प्राथमिकसा-

क्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न, ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे

हि ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो मानम्, ततश्च वेदा-

१५५ न्तवाक्यात् ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्त-

मित्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धा-

सम्भवात् . प्राथमिकब्रह्मज्ञानमरचात्मधारनिवृत्तेरदर्शनेन

तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्तिराश्रयणीयेति चेत्,

त्यज तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वम् . यच्च तत्त्वज्ञानस्य

- २६० प्रतिबन्धात् अज्ञानानिवर्तकत्वे निदर्शनं “विशेषदर्शनम् प्रति-
बन्धाच्च प्रतिबिम्बभ्रमम् निवर्तयती”ति तच्च, तत्र विशेषद-
र्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात्, ननु विशेषदर्शनविषयविरुद्ध-
विषयभ्रमत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकम्, विशेषदर्शनजन्यभ्रम-
त्वापेक्षया लघुत्वात्, विरोधस्य नियमघटितत्वेऽपि अन्यत-
२६५ स्यामन्यथासिद्धादिद्वत्वादिघटितत्वेन ततोऽपि शुद्धत्वादिति
चेन्न, चन्द्रप्रादेशिकत्वदूरस्थपर्वतान्तरपरिमाणादिभ्रमे व्यभि-
चारात्, तद्भ्रमस्य सोपाधिकत्वाभावेनोपाधिर्ह्यप्रतिबन्ध-
काभावात्, नन्ववच्छेदकलाघवानुसारेण तच्चापि दूर-
(स्थ)त्वादेः प्रतिबन्धकत्वं कस्यत इति चेत्तच्च; विशेषदर्शन-
२७० मन्तरेणोपाधिनिवृत्त्या व्यामङ्गादिना वानिवृत्तिस्तत्रैव व्यभि-
चारेण तस्य तदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात्, न सोपाधि-
निवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वेन विशेषणञ्च व्यभिचार इति वाच्यम्,
उपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रति-
बन्धककल्पनावैयर्थ्यात्, किञ्चोपाधिनिवृत्तौत्यादिना उपा-
२७५ धिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वव्यामङ्गानिवर्त्यत्वादिकं हि विवक्षितम्,
तत्र सोपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्याने विशेषदर्शनजन्यत्वमेव
निवेद्यतां लाघवात्, उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधि-
निवृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्प्रकृतया निवृत्ति-
प्रतियोगित्वाभाव(नि)प्रवेगेन गौरवात्, किञ्चैवं विशेषदर्श-
२८० नविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य
इति स्थापयम्, ननु च पक्षद्वयेऽपि व्यामङ्गादितत्तदनेका-

- निवर्त्यत्वविशेषणे गौरवात् विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्य-
निवर्त्यत्वमेव विशेषणम्, ततश्च पूर्वाक्तलाघवं स्थितमेव . न
चैवमपि प्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यम् सोपाधिकभ्रमस्योपाधिनि-
१८५ वृत्तिनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम्; यच्च विशेषदर्शनसमकालो-
त्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्या भ्रमनिवृत्तिः, तच्च विशेषदर्शनासम-
वहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमत्वस्य सत्त्वेनोपाधिकाकालीनविशेषदर्श-
नादनिवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकल्पनात् . न च विशेषदर्शनस्य
विद्यमानस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वे विप्रतिपत्तेरुद्भूतसमवहित-
१८० सामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयान्नप्रतिबन्धकल्पनेति वाच्यम्, वि-
शेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान(समवहित)का-
लीनत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न; विशेषदर्शनकालीनवि-
शेषदर्शनजभ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्य-
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षया लघुत्वेनावच्छेद-
१८५ कत्वात् . ननु तर्हि विशेषदर्शनकालीनविशेषदर्शनविषयवि-
रुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तु लाघवादिति चेन्न; विमे-
षदर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनं विनापि
उपाधिनिवृत्त्यैव निवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यामवच्छेद-
कत्वात्, तदर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषदर्शना-
२०० समानकालीनसामग्र्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषणे गौरवात्,
किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वे सं-
योगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रमस्य तदवच्छे-
देन संयोगवत्त्वस्याप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शनविषय-

मूलादिगतधर्मविरोधित्वाभावात् भ्रमविषयसंयोगाभावस्य .

२०५ आमघटेरक्तभ्रमस्य च रक्तत्वाभावनिरूपितकालिकव्याप्ति-
मादाय यदामत्वादिविशेषदर्शनं तेनानिवर्त्यत्वापत्तिः, विशेष-
दर्शनविषयामत्वादिविरोधित्वाभावाद् भ्रमविषयरक्तत्वस्य,
पाकानन्तरं तत्रैव रक्तत्वोत्पत्तिः; विशेषादर्शनजन्यत्वन्तु तत्रा-
प्यस्तीति नास्मन्मते दोषः . न च विशेषदर्शनविषयेण सहे-

२१० कस्मिन् काले एकावच्छेदेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वमे-
वावच्छेदकमिति दोषद्वयनिस्तारः; एतद्वृत्तत्वादेर्मूलाव-
च्छेदेन संयोगव्याप्यत्वग्रहेत(त्त)दर्शनस्य मूलावच्छेदेन संयो-
गाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्र चैकावच्छेदेन सहानवस्थायि-
त्वस्याप्यभावात्; घटत्वस्य च द्वाविशेषे रक्तत्वाभावव्याप्यत्व-

२१५ ग्रहे तद्दर्शनस्य तद्दृश्याम् रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्र
चैककाले सहानवस्थायित्वस्याप्यभावात् . किञ्च तन्मते
स्फटिकत्वादिविशेषदर्शनेन लौहित्यभ्रमस्य प्रतिबिम्बस्य
इव निवर्त्यत्वं वाच्यम्, तत्र च परम्परासंबन्धेन लौहित्यस्य
स्फटिके सत्त्वात् विरोधाभावाच्च निवर्तकता स्यात्; ननुपा-

२२० धिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वादिना न विशेष्यते, किन्तु विशेषदर्श-
नाद्यवहितपूर्ववृत्तवर्तित्वेन, अतो न गौरवम् . यद्युक्तं
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वं इत्यादि
तदपि न, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन गृह्यमाणव्या-
पकस्य विवक्षितत्वात्, एतद्वृत्तत्वस्य संयोगविशेषो व्यापकः .

२२५ यदपि किञ्च तन्मते इत्यादि, तदपि न; भ्रमविषयसंबन्धेन

- विरोधितस्य विवक्षितत्वात्, भ्रमविषयसाक्षात्संबन्धेन लौ-
हित्यस्यापि स्फटिकत्वादिविरुद्धत्वादिति चेत्, उच्यते;
यच्च सोपाधिकभ्रमद्वितीयचणोत्पन्नोपाधिनिवृत्तिमात्रेण
द्वितीयचणे भ्रमनिवृत्तिः, तत्तत्र एव विशेषदर्शनञ्चोत्प-
३२० द्यते, तद्वन्मे उक्त निवर्त्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्
तदर्थं विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वं वक्तव्यम्;
उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारस-
मयसंबन्धः, अथवहितत्वञ्च विशेषदर्शनानधिकरणक्षण-
नन्तरित्वम्, पूर्वचणस्य प्रागभावावच्छिन्नक्षणः, व्यापकत्वञ्च
३२५ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तथा च विशेषदर्शनक्षणाव्य-
वहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष(दर्शनविषय) व्यापकेन
सदैकस्मिन्काले एकावच्छेदेन भ्रमविषयसंबन्धेन सहानव-
स्थायिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शन-
३४० जन्यभ्रमत्वस्यैव लाघुत्वेनावच्छेदकत्वात् . किञ्च विशेषदर्शनं
विनायुपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छे-
देनोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेव भ्रमा-
निवृत्त्युपपत्तौ न तच्च प्रतिबन्धककल्पना . न च व्यास-
ङ्गादिनापि सोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्युक्तिर्भावात्, व्यासङ्गाद्यज-
३४५ न्यत्वेन विशेषणात् . किञ्च विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धभ्रमनि-
वर्तकत्वे श्रेयानुमितेरपि शङ्खपीतत्वभ्रमनिवर्तकत्वापत्तिः,
न च तत्तस्मिन्निवृत्त्यदर्शनादेवानिवर्तकत्वं, लाघवादिभि-

- यदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वेन निवर्त्यत्वकल्पनात्, तदनुसारेण प्रतिविम्बस्य सद्वाचापि विशेषमात्रात्कारत्वापेक्ष-
- ३५० या विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पने स्थापनात्, तदनुसारेण प्रतिबन्धककल्पनोपपत्तेः. न चेष्टापत्तिः, प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं शाब्दापरोक्षान्वीकारविरोधात्, न चापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानासंभवाच्छाब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वाङ्गीकारः, अपरोक्षेऽपि वङ्गी मियाधयिषयानुमिति दर्शनात्. विस्तरस्तु शब्दजन्या-
- ३५५ परोक्षभङ्गे द्रष्टव्यः. तस्माद्विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वमेवावच्छेदकम्. ननु मूलावच्छेदेन संयोगभ्रमे अद्यावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्वमनिवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न, स्थाभावजन्यभ्रमं प्रति विशेषदर्शनस्य निवर्तकत्वात्. न च विशेषादर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशेषादर्शनहेतुदोषा-
- ३६० णामेव भ्रमहेतुत्वादिति वाच्यम्, विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वावशम्भावात्; प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावमते च विशेषादर्शनप्रयोज्यत्वम् विवक्षितम्. यत्तु विशेषादर्शनं न कारणं, स्ववृत्तिविशेषदर्शनस्यासार्वजिकत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्यल्लेऽसम्भवात्, परकीय-
- ३६५ विशेषदर्शनाभावस्यातिप्रसक्तत्वादिति, तन्न, मियाधयिषाविरहावच्छिन्नमिद्व्यभावस्यानुमिताविवाप्रामाण्यशङ्काशून्यविशेषदर्शनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात्, अप्रामाण्यशङ्काक्रान्तविशेषदर्शने सत्यपि भ्रमानिवृत्तेः. अथ वा विशेषदर्शनप्रतिबन्धकदोषजन्यत्वमेवावच्छेदकमस्तु. ननु प्रति-

- ३७० बन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वात्मकतया कारण-
त्वस्य चानन्यथाधिष्ठादिघटितत्वेन गौरवम्, विशेषदर्शन-
विषयेत्यादिमदुक्तावच्छेदकानुलम्बितेति चेन्न, प्रकृते कारण-
त्वस्य नियतपूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, कार्यानुत्पादव्याप्यत्वं
वा प्रतिबन्धकत्वमत्र विवक्षितम्, तथा च उपाधिनिवृत्त्याद्य-
३७५ निवर्त्यत्वादिविशिष्टलदुक्तावच्छेदकापेक्षया लाघवादिदमेवा-
वच्छेदकमसु . वस्तुतस्तु पूर्वभ्रमोविशेषदर्शनेन विरोधि-
गुणतया निवृत्त इति न तत्र प्रतिबन्धः, अतो विशेष-
दर्शनस्योत्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुपाधेशोक्तेजकत्वमिति पर्यव-
सितम्, तथा च नेद प्रकृतार्थनिदर्शनम् . यदप्युक्तं परेषा-
३८० मयात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्निरूपाधिकभ्रम एव, उपाध्य-
न्तराभावात्, तथा च यदि तत्त्वज्ञान प्रतिबन्धान्न भ्रम-
न्निवर्तयतीति गोच्येत, तदा कथं परेषां शास्त्रारम्भस्यात् .
न चेश्वरसाक्षात्काराभावात्तत्र भ्रमो न निवर्तते, न तु
प्रतिबन्धादिति वाच्यम्, ईश्वरसाक्षात्कारस्य भिन्नविषयस्य
३८५ साक्षात्तदनिवर्तकत्वात्, जीवसाक्षात्कारस्त्विदानीमपि
विद्यत एव, ईश्वरसाक्षात्कारस्याभिन्न विषयस्य साक्षादप्य-
लौकिकस्य इदानीमपि सत्त्वात्, लौकिकस्य पश्चादप्यभावात् ;
तस्मात्तत्रात्मज्ञानेन चित्प्रतिबद्ध सन्न भ्रमन्निवर्तयतीति
वक्तव्यमित्यस्मन्मतेऽपि तत्तथेति . अत्र ब्रूमः, स्वात्मतत्त्व-
३९० साक्षात्कारो मिथ्याज्ञानप्रागभावासंश्लेषमिथ्याज्ञाननि-
वृत्तिहेतुः, ईश्वरसाक्षात्कार आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा

- मिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपयोगीत्येकस्मृतम् ; अदृष्टद्वारात्मतत्त्वमा-
 चात्कारस्य सहकारौत्थपरम् ; मतद्वयेऽपीदानीं विशेष-
 दर्शनस्य सत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्या-
 ३८५ ज्ञानध्वंगत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वमाचात्का-
 रत्वावच्छिन्नस्य कारणलोपगमेन तादृशमाचात्कारस्य अव-
 णादिमाध्यस्य ततः प्रागभिद्धेः साचात् परस्परया वा
 मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः प्रयोजकीभूतस्येश्वरमाचात्कारस्याभा-
 वाच्च तादृशमिथ्याज्ञानानिवृत्त्युपपत्तौ नात्र प्रतिबन्ध-
 ४०० कापेक्षा. न चेश्वरमाचात्कारोऽलौकिक इदानीमस्मिन्,
 लौकिकः पद्यादपि नास्तीति वाच्यम् ; अवणादि पर्व-
 क्रमोत्पन्नयोगजधर्मजन्यमाचात्कारस्य तद्वेतुत्वात्. रदा-
 नीच्च तदभावात्. किञ्च भेदवामनायाः कथमविद्या
 निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं. मानाभावात् ; प्रहरपर्यन्तं रज-
 ४०५ तवामनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिदर्श-
 नात् कथं च अणुणादीनाम् भेदवामनानिरामकत्वं, मा-
 नाभावात्. रजतज्ञानानन्तरं यज्जतरशुक्तिज्ञानमन्ताने
 मद्यपि शुक्तिमंस्कारानुदोधदभाषाम् तद्रजतमिति भ्रम-
 रूपस्य निदर्शनेन ध्यानमन्तानस्य विपरीतमंस्कारमिवर्तक-
 ४१० ताभिद्धेः. किञ्च किञ्चिद्विध्यामनस्यादृष्टद्वारा भेदवामनानि
 रामकृतमुत आहत्य. नाद्य. विचतुरस्यमिति मन्तानेनैव
 मत्प्रसिद्धौ यज्जकालध्यानवेद्यं प्रमत्तात्. अपमिद्धाज्ञान .
 न द्वितीयः. प्रागस्मिन् सतिप्यकस्यैव तद्विपरीतवामनानि-

- रामे उत्तरवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् . न चैक्यक्तेरेकवासनानिवर्तक-
 ४१५ त्वमेवेति वाच्यम् , तथा सत्यनादिभ्रमवासनानामानन्देन
 कदाप्यनिवृत्त्यापत्तेः . किञ्च प्रतिबन्धनिरामार्थत्वे किम्मानम् ;
 अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमिति चेन्न , द्रष्टव्य
 इति दर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतिः किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं
 श्रवणस्य न प्राप्तम् , नापि दैनवाक्यविचारादिसाधनान्तर-
 ४२० स्तेति नियमविधिर्न स्थात् . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञान फलमित्यत्र
 किं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टम् फलत्वेन विवक्षितम् , उत
 प्रतिबन्धकाभावकालीनत्वमवच्छेदकमिति , नाद्यः , सविश्लेष-
 णे हीति विशेषणमात्रपर्यवमानात् , न द्वितीय , प्रतिबन्ध-
 काभावकालीनत्वस्य प्रतिबन्धकाभावमामयी महिषैवोप-
 ४२५ पत्तौ सामर्थ्यन्तरानपेक्षणात् , तथा च प्रतिबन्धकाभावोद्दे-
 शेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पना प्रसङ्ग इति , यच्च तृती-
 यक्षतम् , यद्यपि प्रथम निर्विशेषवृद्धमात्रात्कारशब्दास्त्रि-
 व्यञ्जः , तथापि मोऽनवधारण एव , अग्रे मशयदर्शनात् .
 नन्वेककोटिकज्ञानमात्रनिश्चय एवेति न मशयस्यादिति
 ४३० चेन्न , न तावन्निश्चयत्व जाति , चातुषत्वादिना साङ्ख्यात् ,
 त्वन्यते जातेरप्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञानाग्रे तदभाव-
 प्रसङ्गाच्च , धर्मिज्ञानाग्रे तदभावप्रसङ्गादेव न मशयान्यज्ञा-
 नत्वम् , अत एव न संग्रयत्वाभाववत्वम् , धर्मिज्ञानस्य मशया-
 भिन्नत्वेन तदभावात् ; नापि धर्म्यग्रे तदभाव , ज्ञाने अंगा-
 ४३५ भावात् ; न च धर्मिविषयित्वावच्छेदेन तदस्तिता . ज्ञानमन-

पस्य विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयामभवात्
अन्यथा सशयेऽप्येकैककोट्यग्रे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वल-
क्षण सशयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः , न च स्व प्रकारीभव-
द्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभिन्नत्व सशयत्वम् तच्च तत्राप्यस्तीति

४४० वाच्यम्, सशयाभिन्नधर्म्यज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात्, न च
तद्विरुद्धप्रकारकज्ञानत्वे सतीति विशेषणान्नाति प्रसङ्ग
इति वाच्यम्, समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्या-
प्यावश्यकत्वे एक विशेष्यकत्वे सति स्व प्रकारीभवद्वर्मवि-
रुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकार-

४४५ त्वापेक्षया लाघवेन स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशि-
ष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव सशयग्रहार्थत्वात् ननु .
स्वप्रकारकोटिकसशयान्वत्तन्निश्चयत्वम्, तच्च कोट्यग्रे नास्ति,
धर्म्यशेत्वस्तीति स निश्चय इति तच्च परमते इदन्त्वस्य
केवलान्वयितया तत्प्रकारकसशयाप्रसिद्धे तस्माद्यज्ज्ञान

४५० यत्सशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चय, इतरन्तु
न तथेत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणम्
किञ्चित्तु तर्कादिकारणमहिम्नातदन्तिरिक्तविषयमपि
निश्चय इत्यनवद्यम् नन्वेवमपि न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञा-
साभवितुमर्हति सशयविरोधिज्ञान हीयते तच्च सशय-

४५५ समानप्रकारकम्, निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च सशया-
निवृत्ते निर्विशेषब्रह्मणि तदभावात् न च कल्पित
प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्, तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तद-

विषयत्वादिति चेन्नैवम्, ज्ञानं हि समानविषयतयावधारणात्मकं संशयं निवर्तयति, न तु समानप्रकारकतया,

४६० अन्यविषयात्तददर्शनात् समानविषयत्वमप्यपेक्षितं चण्यमिति चेत्, संशयादपि प्रसङ्गः, निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्, तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः स्यादवात् निर्विकल्पकन्तु नास्त्येव, अनवधारणत्वादपि न तन्निवर्तकम्. इदमिति ज्ञानन्तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वाच्च तत्सं-

४६५ शयन्निवर्तयति, अन्यथा अयं घट इति ज्ञानात्तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वमवेति संशयो न निवर्तते, तस्मिन् घटत्वव्यतिरिक्तप्रकाराभावात्; अनभ्यासदशायाम् जले संशयोऽपि न स्यात्, किञ्चैवममेयवानिति ज्ञानात्तदभिमत निश्चयात् घटलप्रकारकसंशयनिवृत्त्यापत्तिः, तत्र सा-

४७० मान्यधर्मप्रकारकत्वम् प्रतिबन्धकञ्चेदिदमिति ज्ञानेऽपि तथा भविष्यतीति. तदप्यनेन निरस्तं, विदिताविदिताकारभेदाभावात्, न हि केनचिदाकारेण धर्मनिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानस्येयमाणत्वाभावे च इदं किमित्यादि प्रश्नहेतुं जिज्ञासामग्नवः. न च ब्रह्म केनचिदाकारेण

४७५ निश्चितम्. किञ्च नित्यानित्यवस्तु विवेकं साधयन्त्यायोप-
रहितवाक्येनैव नित्यानन्दवस्त्वधारणमवोच, आमतु-
थ्यादा ब्रह्मलोकं कर्म कार्यम्, “कर्मणा पित्रलोको विद्यया
देवलोक” इति श्रुतेः, विद्याया(चो)क्तोपासना, सा च
विहिततया कर्त्तव्यपरतन्त्रा क्रियैव, कार्यं सर्वमनित्यमेष,

- ४८० घटादिवत्, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एव मेवा-
 मुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेश्च; आत्मा च
 नित्योमोक्षवादिभिस्सर्वैरभ्युपेयः, स च परमप्रेमास्पद-
 त्वात् “एषोऽस्य परम आनन्द” इति श्रुतेरानन्द इति,
 तेन हि श्रवणादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वं कथनं
 ४८५ विरुध्यते. अथ नित्यानन्दाद्यंशवधारणत्वाङ्गीकारेऽपि
 तेनाभेदादौतांगानवधारणं न विरुध्यत इति चेत्, हन्त
 किं ब्रह्मणस्यावयवत्वमवयवमङ्गातात्मकत्वं स(ध)कर्मकत्वं वा-
 ङ्गीकरोषि, येनैवं ब्रूयाः. अपि च नित्यानन्दात्मकत्वं
 किञ्चीवस्य उत ब्रह्मणः; नाद्यः, तदभेदस्यासाध्यत्वात्
 ४८० अपुरुषार्थत्वात्तदगमनेतरवैराग्याभिद्धिं प्रमत्तात्, “ब्रह्मवेद
 ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यैव पुरुषार्थत्वं श्रुतेश्च, द्वितीये
 जीव ब्रह्मणोरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव, तच्चाभेदज्ञानमज्ञत्व-
 सर्वज्ञत्वादि भेदज्ञाने जायति नोपपद्यत इति तन्मिथ्यात्व-
 ज्ञानमपि तदानीमावश्यकमेव. ननु विद्यत एवाभेदज्ञान-
 मिथ्यात्वज्ञानञ्च, तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेन्न, ततो
 ४८५ सुमुक्तानुपपत्तेः. अनवधारणादपि सुमुक्ताभवत्येवेति चेत्,
 तर्हि नित्यानन्दत्वादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु, तथै-
 वेत्यत इति चेत्, तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य न्याय-
 साच्चिद्योक्तिविरोधः; न च न्यायसाध्यस्यापि ज्ञानस्य
 संग्रहनिवर्तकस्यानवधारणत्वं वक्तुं शक्यम्. किञ्च यथानन्द-
 ५०० त्वादौ न्यायावतारः, तथा अभेदमिथ्यात्वयोरपि श्रवणात्

- प्रागेव त्वत्कुमतिकल्पितदुर्न्यायावतारस्फुलभ इति तद-
वधारणञ्च स्यादेव . किञ्चास्मिन् पक्षे मननानन्तरभावि-
ज्ञानस्यैव संग्रहविरोधितयावधारणत्वात्तत एवाविधानिष्ट-
- ५०५ तौ किन्निदिधामनेन; अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रति-
बन्धककल्पननिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्, कल्प-
ननिवृत्तेर्ज्ञानात्पूर्वमेव भावात्, नचात्रापि पक्षे जातेऽप्य-
वधारणेऽविधानिष्टत्वन्यत्पक्षेऽप्यप्रतिबन्धकभेदवासनानिरास-
कत्वेनोपयोगो वक्तु शक्य, तथात्वे प्राथमिकज्ञानस्याव-
- ५१० धारणत्वेऽपि मननानन्तरमिव प्रतिबन्धादज्ञानानिष्टत्त्युपप-
त्त्यातदनवधारणत्वकल्पन वैयर्थ्यात्, न चानवधारणत्वकल्प-
नञ्च प्राथमिकज्ञानादविधानिष्टत्वाभावात्, किन्त्वनभ्यासद-
शायाञ्जलादिज्ञानस्थल इवोत्तरकालसंग्रहोपपत्तय इति
वाच्यम्, तच्च तथात्वेऽप्यचाहितमन्देहोपपत्तेरनवधारण-
- ५१५ त्वाकल्पनात्, वाक्यान्तरात्ममाणान्तरादभेददर्शनस्य तदा-
धायकत्वात्, भेददर्शनाभावे च संग्रहस्यैवामिहे, जलादि-
ज्ञानस्थलेऽप्यचाहितमन्देह इति वक्ष्यते . न चाहितमन्देहस्यै-
वापह्नवशक्य, अप्रयोजकत्वमन्दिग्धोपाध्यादीनां संग्रहा-
धायकत्वात्, निश्चये सत्यपि तस्य दोष अन्यत्वादिग्रह्यार्थं
- ५२० संग्रहस्यानुभवमिदृशत्वाच्च किञ्चैककोटिकज्ञानस्य निश्चयत्वा-
दनवधारणत्वमनुपपन्नम् . अत्र यदुक्तं न तावच्चिन्त्यत्वं
जातिरित्यादिना संग्रहनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्तातिरि-
क्तस्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वाकारतद्विह-

द्वयवैशिष्ट्यात्तद्वादिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य सग-

५.२५ यत्तस्य च वक्तुमशक्यत्वात् प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभाव-
स्यानवधारणत्वात्तक सगयत्तस्य चोपपत्तिरिति तत्र, नि-
श्चयत्तस्य जातित्वे बाधकाभावात् न च चातुषत्वादिना
माङ्ग्यं, कलादिध्यायतारत्वादिवदुपपत्ते नन्वेव निश्चय-
पदन्नानार्थं स्यात्, तारपदस्य तु न नानार्थता, मजातीय

५.३० मावात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनाम्
प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति चेन्न दृष्टत्वात्, अत्राप्येककोटिक-
त्वाद्यभिव्यङ्ग्यजातित्वादित्वादृशधर्मान्तरमभवाच्च न च मग-
येधर्म्ये निश्चयत्वाभाव प्रसङ्गः, जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावा-
दिति वाच्यम्, निश्चयत्तस्य तच्च मत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-

५.३५ भावात् न हि मगयत्तसामानाधिकरणमावाद्याप्यवृत्ति-
त्वम्, किन्तु स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यात् ननु कोऽयमे-
मगयत्तान्तदग्ने निश्चयत्वाभावात् स्वात्यन्ताभावसामाना-
धिकरणं स्यादिति चेन्न, मगयत्तनिश्चयत्वयोर्द्रव्यत्व घटत्व
वदेववृत्तेरिष्टत्वात्, मयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेन

५.४० वृत्त्यनङ्गीकारात् यद्येव धर्म्ये निश्चय इति व्यवहारो न
स्यात्, किञ्च मगयानन्तरं मगयो न स्यात्, पूर्वमगयस्यैव
तन्निश्चयत्वादिति चेन्न धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिव्यङ्ग्य
(निश्चयत्व)जातिमत्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात् ननु धर्मि-
तावच्छेदकविषयत्वं न निश्चयत्वाभिव्यञ्जकम्, एक कोटि-

५.४५ कत्व ह्यभिव्यञ्जकमुक्तम्, तच्चैकमात्र कोटिकत्वमेव, अन्यथा

- एक शब्दवैयर्थ्यात्, तथा च संग्रये तदभावात् कथं तदभिव्यक्तिरिति चेन्न, एकमात्रकोटिकत्वं हि किञ्चिदप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं, तथाच संग्रयस्यापि धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् निश्च-
- ५.५० यत्नाभिव्यक्तिसुभवत्येव . यदा धर्मितावच्छेदकैव कोटिरेव विषयतया सम्बन्धाभिव्यञ्जिका, इतरनैरपेक्ष्येणाभिव्यञ्जकत्वमेकशब्देन विवक्षितम्, ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यङ्गत्वान्तनिश्चयत्वव्यवहारः, संग्रयत्वं च रूपप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यङ्गनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः, स च यत्र-
- ५.५५ कारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यङ्गसात्त्वंग्रय इति व्यवहारः . यदा निश्चयत्वं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मि (तत्) सम्बन्धितावच्छेदकम्, संग्रयत्वन्तु विरुद्धकोटिसम्बन्धितावच्छेदकं, तेन यत्सम्बन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं, तन्निश्चयत्वव्यवहारः, यत्सम्बन्धितावच्छेदकं संग्रयत्वम्, तत्संग्रयत्वव्यवहारः,
- ५.६० तथाच न संग्रयानन्तरं संग्रयातुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि, तन्निश्चयस्यैव तत्संग्रयनिवर्तकत्वात्, संग्रयान्यत्वनिश्चयत्वमित्यत्रापि न किञ्चिदाधकम्, न च धर्म्ये निश्चयत्वाभावप्रसङ्गः, तथैव वृत्तादावप्यौपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरित्यादिनावच्छेदकभेदादवच्छिन्नभेदाङ्गीकारात्, तद्वदेव धर्मिविषयत्वाव-
- ५.६५ च्छेदेन संग्रयान्यत्वोपपत्तेः . संग्रयताभावत्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि न दोषः, ज्ञानेनशाभावेनांग्रभेदेन वृत्तसम्भवेऽपि धर्मिविषयत्वाद्यवच्छेदेन संग्रयतत्तदभावोपपत्तेः; न च

विषयलस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मदयामभावादवच्छेदा-
सम्भव , घटादेराकाशमन्वन्मन्त्रिणाकाशावच्छेदकत्ववदि-

५ ७० ययस्यैव ज्ञानमन्वन्मन्त्रिनोज्ञानेऽवच्छेदकलोपपत्ते धर्मवच्छिन्न

एव मगयत्वात्यन्ताभावसम्भवात् यद्येवमवच्छेदकभेदेन

वृत्तिरिष्यते, तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनक्षणमगयत्वाभाव

एकैककोट्यग्रेऽपि स्यादिति चेन्न, स्वप्रकारौभवद्वर्मविरुद्ध-

प्रकारकज्ञानाभिन्नज्ञानस्यैव मगयत्वात् न च ममूहाल-

५ ७४ म्वनेऽतिव्याप्ति , एकविशेष्यकत्वेन विशेषणात् नन्वेवमपि

धर्मग्रेऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्व-

मपि वाच्यम्, तथाचैकविशेष्यकत्वे मति स्वप्रकारौभवद्वर्म-

विरुद्धप्रकारवज्ञानाभेदे मति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया

स्वाघवात् स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगा-

५ ८० हिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वमेव मगयत्वमिति चेन्न, तदपेक्षया

एकविशेष्यकत्वे मति स्वप्रकारौभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा-

नाभिन्नत्वस्यैव लघुत्वात्, उभयत्र ज्ञानपर्यन्तान्तुन्यम्, अवि-

रोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वात्मकत्वे अनिवर्तकत्वात्मकत्वे च

तदपेक्षया भेदाभावमात्र लघु भवत्येव ननु तत्र धर्मग्रेऽति

५ ८५ व्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्व विशेषणन्देयमित्युक्त-

मिति चेन्न, स्वग्रन्थे हि न ज्ञानपर , किन्त्वभिन्नपर , ततश्च

न धर्मग्रेऽतिव्याप्ति किञ्च त्वयापि धर्मग्रेऽतिव्याप्तिवार-

णार्थं विशेषणन्देयमेव, तस्य (स्वप्र)स्वाकारौभूतकिञ्चित्

कोटितद्विरुद्धकोट्यन्तरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वात् .

५८ • यदि च तत्र धर्मिज्ञानस्य सशयाभिन्नत्वादनतिप्रसङ्गं पश्यसि,
कुतस्तर्हि तस्मिन्लक्षणे तच्चतुर्निमीलयसि, न हि कश्चि-
ल्लक्षणे मन्मतानुसारः कार्यः कश्चित्प्रतानुसार इति
कश्चिदिधिमधीषे . यदा स्वाभिन्नज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारक-
त्वमेव लक्षणमस्त्विति न कश्चिदोषः . किञ्च स्वविषयेस्वा-

५८ ५ कारेत्यत्र स्वग्रन्थद्वयं ज्ञानपरं तद्विरोधिपरं वा, पूर्वस्वप-
दमविरोधिपरमुत्तरं स्वपदं ज्ञानपरमिति वा, नाद्य,
स्याणुत्वादिसशयाविरोधिन्यद्य घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्ते,
न च तस्यापि तादृशघटत्वादिसशयविरोधित्वाच्च तत्राति-
व्याप्तिरिति वाच्यम्, अयं क्षणिको वा क्षणिकविशेषग्रह-

६० • वान्नेति सशयेऽव्याप्तेः, न च स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वय-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदग्रे तदग्रे सशयत्वमिति
वाच्यम्, केवलावधिप्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वा-
द्यग्रे संशयत्वापातात्, तत्कोटिकसशयाभावादन्यकोटिक-
संशयस्यैव विरोधित्वात्, कथञ्चित्तत्कोटिकसंशयोपपादने

६० ५ च स्वप्रकारकोटिकसशयान्यत्वलक्षणस्याप्रसिद्धादूपणानुपपत्तेः,
यत्प्रकारकसशयः कदापि नास्ति तादृशेत्यत्र विनष्टादि-
व्यक्तिविशेषनिष्ठधर्मविशेषप्रकारकनिश्चयेऽतिव्याप्तेः . अत एव
न द्वितीयः, नापि द्वितीयः, प्रमेयमिदञ्चलमित्यनवधार-
णात्मकत्वदभिमतराग्रे प्रमेयाग्रेऽतिव्याप्तेः, व्यक्तिविशेष-

६१ • निष्ठयद्वर्मप्रकारकद्विकोटिकसंशयः कदापि नास्ति, तद्वर्म-
प्रकारकत्वदभिमतेऽकोटिकसशयेऽव्याप्तेः, तस्यानवधारण-

त्वञ्च तद्रोत्या उत्तरकाल प्रामाण्यमगपादवगम्यते किञ्च
पर्वतोवज्जिमानित्यत्र स्वविषये वज्जो स्वप्रकारौभूतवज्जि-
तद्विरुद्धवज्जभावप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात्सगत्यापत्तिः ,

६१ ५ तदनन्तर वज्जिर्वज्जिमान्नवेति मग्यदर्शनात् ननु तस्य
पर्वते वज्जिमग्यविरोधित्वात् स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञान-
विरोधित्वस्य सत्त्वान्न तदभाव इति चेन्नर्हि अथ क्षणिको
वा क्षणिकविशेषगुणवान्नेति सन्देहेऽप्याग्निः, तस्य विशेष-
गुण(ण)क्षणिकत्वमग्यविरोधित्वात्, ननु यदग्रे स्वाकारत-

६२० द्विरुद्धाकारद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्व, तदग्रे
मग्यत्व, तेन विशेषगुणग्रे क्षणिकत्वमग्यविरोधित्वान्न
मग्यत्वम्, आत्मादिधर्मिणि च मग्यत्वमिति चेत्, एव-
न्तर्हि पर्वतो वज्जिमानिति ज्ञानस्य वज्जग्रे वज्जि मग्य-
त्वापत्तिः, तत्र वज्जिप्रकारकमग्याविरोधित्वात् स्वाकार-

६२५ विशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि-
त्वंतदग्रे मग्यत्वमिति चेन्न, एव सति निर्विशेषब्रह्मसा-
क्षात्कारस्य निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तलक्षणस्य
तत्रासम्भवात् किञ्च द्वितीयपक्षे आकार कि प्रकारो
विवक्षितः, उत घटाकारवृत्तिरित्यादितद्वीति सिद्धज्ञाना-

६३० कारो वा, नाद्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारे तद्विरुद्धे, नान्यः, स्ववि-
षये स्वाकारावगाहनस्याभावात् वस्तुनस्तु वस्तुतो विरुद्ध-
प्रकारकत्वविवक्षायासविरोधभानदशाया स्वाणु पुरुषश्चेति
निश्चयस्यापि मग्यत्वापत्तेः भावमानविरोधाश्रयप्रकारकत्वे

- विवक्षणीये असम्भव एव स्यात्, विरोधे भासमाने एकवधर्म-
 ६३५ द्यवैगिध्यावगाहिज्ञानायोगात्, अन्यथासंग्रयसामग्रीत एव
 परस्परविरुद्धस्याणुत्वपुरुषत्वत्रानिति प्रतीत्यापत्तेः. किञ्चा-
 नुमित्युपनीतश्चैत्यविषयकस्य गृह्यपीतत्वज्ञानस्य श्वेतशङ्खः
 पीतइत्याकारकस्य विरोधविषयकस्यपि संग्रयत्वप्रसङ्गात्.
 तर्हि किं कुर्मः, किञ्चिद्विरुद्धविषयं किञ्चिद्विरुद्ध-
 ६४० विषयमनुभूयत इति चेत्, विरुद्धविषयत्वतदयोग्यलोपपाद-
 कम् इच्छुचीरादिमाधुर्यवदनुभवसाक्षिकोविषयीकरणविशेष
 एव वैलक्षण्यमित्यङ्गीकुरु, ततश्च विषयीकरणविशेषावेव
 संग्रयत्वनिश्चयत्वे. किञ्च एक कोटिकज्ञाने संग्रयत्वानुभवः
 कस्यापि नास्त्येव, प्रत्युतैककोटिकज्ञानानन्तरं द्विकोटिक-
 ६४५ संग्रयोत्पत्तिपर्यन्तमम निश्चयो जात इत्येव व्यवहरति,
 द्विकोटिकसंग्रयोत्पत्त्यनन्तरम् एतावन्तं कालमेतच्चिन्त्य एव
 मम स्थितः, इदानीं सन्देहो जात इति च, ततश्च प्रमाण-
 बलमिद्वसंग्रयनिश्चयविभागानुरोधेन जातिरूपाधिस्वरूपं
 वा लक्षणमेष्टव्यम्, न तु स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्य-
 ६५० निर्णयः, अतिप्रसङ्गादिति. यदा स्वप्रकारकोटिकसंग्रयान्वय-
 मेव निश्चयलक्षणमस्तु, यदुक्त परमते इदन्त्वस्य केवलाश्व-
 यिनया तत्प्रकारकसंग्रयाप्रमिद्धेरिति, तत्र, इदन्त्वस्य तत्त-
 श्रुक्तिपर्यवसिततया नानात्वेन केवलाश्वयित्वाभावात्, केव-
 लान्वयित्वव्यवहारस्येदंशब्दप्रयोगविषयत्वविषयः. ननु इदं
 ६५५ प्रमेयं स्याणुः पुरुषो वेति संग्रयः प्रमेयत्वांगे निश्चयो न

- ७०० ग्रकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकसङ्घ-
र्मिकश्च संग्रहः, चन्द्रः प्रकटप्रकाशो न वेत्यादि संग्रहाभावस्तु
प्रकटप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात्, (अन्यथा प्रादेशपरिमितश्चन्द्र
इत्यादिलक्षणमुखेन चन्द्रस्वरूपवधारणेऽपि प्रकटप्रकाशो न
वेत्यादिसंग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गात्.) ननु स्वरूपमात्रगोचर-
- ७०५ स्यापि चरमसाक्षात्कारस्य एक कोटिकसंग्रहविरोधित्वम-
स्तीति चेत्, द्विकोटिकसंग्रहाविरोधितया तस्यापि प्राय-
मिकापातप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापि संग्रहस्य तेना-
विरोधात्. किञ्च अयं घट इत्यादिनिश्चये घटोरक्तः
रूपो वेत्यादिसंग्रहानिवर्तकत्वादव्याप्तिः. यत्किञ्चित्संग्रह-
- ७१० निवर्तकत्वे तु स्याणुर्वा पुरुषो वेति संग्रहेऽपि पुरुषत्वस्याणु-
त्वयोः परस्परविरोधभावात् स्याणुत्वं पुरुषवृत्ति न वा
पुरुषत्वसमानाधिकरणं न वेत्यादिस्याणुत्वसंग्रहनिवर्तकत्वाद-
व्याप्तिः; न चेष्टापत्तिः, संग्रहनिश्चयविभागानुपपत्तेः;
यच्चैककोटिकज्ञानस्य संग्रहत्वसमर्थनार्थमुक्तम् अनभ्यासद-
- ७१५ शापञ्चलज्ञानानन्तरमिदञ्चलज्ञानवेतिसंग्रहदर्शनात्तत्संग्रह-
कोटिनिश्चितं, निश्चिते संग्रहायोगादिति, तदपि न,
ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यमन्देशादर्थसन्देशोपपत्तेः. यदि तस्या-
र्थसन्देशपर्यवसानं ब्रूये, तर्हि दोषजन्यत्वतदभावमन्देशादर्थ-
सन्देशोऽस्ति. यदा प्रामाण्यतदभावकोटिकसंग्रहोऽस्ति, तदा-
- ७२० नीञ्चले जलत्वाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात्, विगे-
यवृत्ति(व्यावृत्त्य) प्रकारकतदभावमन्देशाद्वा संग्रहोऽस्ति.

- यद्वा तद्वति तत्प्रकारक तदभाववति तत्प्रकारक वेत्येव
 प्रामाण्याप्रामाण्यसमयोऽस्तु न च तद्वत्त्वस्य यद्वात्तत्त्वग्रया-
 सम्भव, इदञ्चलमिति निश्चये इदन्वावच्छेदेन इदं जल-
 ७१५ ज्वेतिसमयो मा भूत्, ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसमयेकोवि-
 रोध, अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वान्नद्वत्त्वग्रहे कथन्त-
 दभाववत्त्वग्रह इति चेन्न, इदन्वावच्छेदेन तद्वत्त्वग्रहात्तद-
 वच्छेदेन तदभाववत्त्वाद्यद्वादिरोधाभावात्, यदवच्छेदेन
 यत्र यद्यहं तदवच्छेदेनैव तत्र तदभावग्रहीविरुध्यते,
 ७२० न तु तत्र तदभावग्रहमात्र, तथा सति शुक्लीरजतन्न
 भवतीति शुक्तित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावग्रहे इदं रजत-
 मिति धर्माभावप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यसमयाधीनार्थ-
 सम्यक्स्य सार्वलौकिकत्वात् स्वयन्तदुपपादनासामर्थ्यमात्रेण
 तदपङ्क्तवस्त्वाकौशलाविकरणमेव किञ्च फलाभावाच्चि-
 ७२५ ज्ञासानोपपद्यते, न चाद्वैतसाक्षात्कार एव फल, तस्य सम्य-
 यानिवर्तकत्वेनेत्यमाणत्वासिद्धे, समानप्रकारकत्वेनैव निश्च-
 यस्य निवर्तकत्वात् ननूक्तं ज्ञान समानविषयतया सम्य-
 निवर्तक, न तु समानप्रकारकतया, अन्यविषयात्तददर्शनात्
 समानविषयत्वमप्यपेक्षणीयमिति चेत्, सम्ययादपि प्रसङ्गः,
 ७३० निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनि-
 वर्तकं साधवादिति नैव, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, सम्यगनिष्ट-
 च्यतुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति हि त्वयोक्तम्, इद-
 मिति ज्ञानानन्तरमयं घटो न वेति सम्ययाभावापत्तेयं

- ननुक्तं घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयत्वाभावात् समानविषयत्वाभा-
 ७४५ येन न तत् संशयनिवर्तयतीति, तत् किं चावसंशय-
 विषयविषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तर्ह्यसम्भव एव, स्याणुत्वा-
 दिनियमस्य पुरुषत्वविषयत्वाभावात्, तस्मात् संशयधर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंशयकोटिविरुद्धप्रकारक-
 ज्ञानं संशयनिवर्तकम्. अत्र यदुक्तम् एवं सत्यं घट इति
 ७५० ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वञ्चेति संशयो न
 निवर्तत, तस्मिन् घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति, तत्र,
 दृष्टापत्तेः, अयं घट इति निश्चये सत्यपि संस्थानवादिभि-
 स्तत्र तत्संशयस्य ज्ञातिवादिभिस्तत्र तत्संशयस्याङ्गीका-
 रात्. किञ्च समानविषयावधारणस्य निवर्तकत्वेऽपि तत्र
 ७५५ संशयो न निवर्तत, घटत्वत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविष-
 यत्वाभावात्. किञ्च अयं घट इति ज्ञानस्य घटत्वविषय-
 संशयनिवर्तकत्वे एकस्मिन् घटे घटत्वेन ज्ञाते घटान्तरे
 अयं घटो न वेति संशयो न स्यात्. यदुक्तं समानप्रकार-
 कज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निरुद्धे घटे घटत्वसामान्यप्रत्यास-
 ७६० त्तिज्ञानेन घटान्तरेऽपि संशयो निवर्ततेति, तत्र, तत्रापि
 घटो रूपीति वाक्याद् घटत्वावच्छेदेन रूपसंभर्गे ज्ञाते
 अयं घटो न वेति संशयो न स्यात्, समानविषयकत्वात्,
 यदि च तस्यावधारणत्वं, तदा घटरूपी नवेत्यपि सन्देह
 प्रसङ्गात्, यदि च घटत्ववैशिष्ट्याग्नेऽनवधारणत्वं, तदा घटत्वं
 ७६५ रूपसमानाधिकरणञ्चेति सन्देह प्रसङ्गः, अयं घट इत्य-

निश्चयादयं घट इति सन्देहो भवतीति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्यासत्तिस्थलेऽपि तथैव भावय . अयञ्च परिहारीऽस्मन्मत एव सम्भवति, न तु त्वन्मते, तथा समानविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्य च तत्रापि सत्त्वात् .

७७ . यदुक्तं समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिरिति, तच्च, कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . न चैवं सति इदमिति ज्ञानात् संशयनिवृत्तिस्त्यादिति तदुक्तं भज्येत, धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्ध-

७७ ५ कत्वसम्भवादिति वाच्यम्, इदञ्चस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात्, न चैवं स्थाणावयं स्तनिष्ठधर्मवानिति ज्ञानादपि निवृत्त्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावादिति वाच्यम्, अन्यतरकोव्यसाधारणत्वेनानिर्धारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात्, न चैवं प्रमेयस्थाणुत्वानवयमिति ज्ञानात्

७८ . संशयनिवृत्त्यभावापत्तिः, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . यदा कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्ममात्रप्रकारकं समानप्रकारकसमानविषयावधारणं निवर्तकमसु, निवर्तकानुपपत्तौ च विमरारोद्गृह्य इति . किं कथमित्यवेति, सामान्याकारस्याप्रतीतेरिति भावः .

७८ ५ ननु जिज्ञासामात्रं स्रष्टव्यतो ब्रह्मजिज्ञासास्रष्टनमित्येवेति ब्रह्ममनुष्य परिहरति यः पुनरिति . ज्ञातेति, किं ज्ञाताग्ने जिज्ञासा सताज्ञाताग्ने; आग्ने वैषम्ये, द्वितीये

- ८१० स्वरूपादन्यत्वोक्तेरिति भाव एतेनाद्यत्रबौनमतन्निरस्त,
तथा हि आपातप्रतीतिरेव धर्मिज्ञान, सा च विचारात्
प्रागेव साङ्गाध्ययनेन विदितपदार्थसङ्गतिकादाक्यादेवोत्पद्यते,
सा च ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डवि-
षयाज्ञान न निवर्तयति, तन्निवर्तकस्याखण्डविषयमेव नि-
- ८१५ प्रकारक ज्ञान, तस्य चानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा सम्भवत्येव, सैव
जिज्ञासेति हि तस्मत, तदनुपपन्न, सत्त्वप्रकारकज्ञानस्या-
पातत्वं हि अविद्यानिवृत्त्यवर्हेत्, तच्च भिन्नविषयत्वात् भ्रम-
त्वाच्चेत्यभिमत, तच्चनोपपद्यते, स्वरूपोच्छित्ते, श्रुतिबाध-
प्रसङ्गाच्च किञ्च तदेव ज्ञान ब्रह्मविषय तदज्ञाननिवर्तक
- ८२० स्यात्, न चाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यत्वात्
सत्त्वविशिष्टज्ञानन्ननिवर्तकमिति वाच्य, सत्त्वविशिष्टविषय-
स्याप्यज्ञानसमानविषयत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः, न च
भ्रान्तित्वादनिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य
द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात् न चाधिकविषयत्वादनिवर्तकता,
- ८२५ शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेऽपि शुक्लज्ञाननिवर्त-
कत्वात्, न च विशिष्टविषयत्वादखण्डाज्ञानसमानविषय-
त्वाभावः, जिज्ञासाया अपि समानविषयधर्मिज्ञानसाध्यत्वेन
सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्डजिज्ञासाजनकत्वोपवर्णनविरोधात्,
नचाज्ञानमखण्डत्वविषय, सत्त्वविशिष्टज्ञानन्तु न तथेति न
- ८३० तन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वे-
नाज्ञानाविषयत्वात्, स्वरूपत्वे सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वाव-

यन्भावात्, न चाखण्डत्वप्रकारकज्ञानमेव तत्प्रकारकाज्ञान-
निवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभ-
ङ्गात्. स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति

८३५. अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वान्न
सिद्धान्तभङ्ग इति चेन्न, अखण्डत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि
सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदितपदार्थसङ्गतिकस्य विचारात्प्रागेवो-
त्पत्तेः, न च वाक्यदथादिबुद्धानेककोट्युपस्थितौ मानससंश-
याज्जिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्यप्राथमिका-

८४०. खण्डत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तौ कुतस्तुंशयः, कुतस्त-
राज्जिज्ञासेति. वैफल्यमिति, इत्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन
प्रपञ्च भ्रमानिवर्तकत्वादिति भावः. कथं वैफल्यं कल्पित-
विषयकज्ञानस्यैव कलत्वादित्याशङ्क्य एवं सति वैदिकत्वभूमि-
काकचुकप्रच्छन्नमौद्धत्यमेवाविष्कृतं स्यादित्याह न हीति,

८४५. वेदान्तवाक्यानां मिथ्यावस्तुविषयतयाऽतत्त्वावेदकत्वाङ्गीका-
रादिति भावः. तस्य च विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं
व्यावहारिकत्वं च न सम्भवतीत्यभिप्रायेणोक्तमसदित्यादि.
गूढाभिधन्विशब्दते कल्पितेत्यादि, कल्पिताकारः प्रपञ्चः,
मिथ्यावस्तुनो मिथ्यात्वेन बोधने च न वेदाप्रामाण्यमिति

८५०. तुमर्थः. अयमाकार इति, प्रपञ्च इत्यर्थः, प्रपञ्च-
स्तुत्यो मिथ्यावेति शब्देऽन्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः.
ततः किमिति, शब्दाद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्या-
त्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्वदर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्व-

- ज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैकल्यादिति
 ८५५ भावः. श्रुतीति, “तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
 त्पाणिः, प्रोवाच तान्तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्. तद्विज्ञासस्व”
 इत्याद्याश्रुतयः, “ब्रह्मजिज्ञास, जन्माद्यस्य यत” इत्या-
 दीनि सूत्राणि. श्रुति सूत्रयोर्यथाकथञ्चित्प्रमिथ्यात्ववि-
 पयत्वेन नयने च स्वारस्य भङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तं स्वरसेति.
 ८६० ब्रह्मात्मैक्यमिति, आत्मैक्यविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता
 आरभ्यन्त इति त्वयैवोक्तेरिति भावः. अभिसन्धिसुहाटश्च-
 ष्कङ्कते कल्पितमेवेति, तद्धीः—ब्रह्मात्मैक्यधीः, भेदाभाव-
 ष्याभेदत्वादिति भावः. तद्विवादेति, तेनेत्यर्थः, तस्मिन्नि-
 तिशेषः. अथ वा, तद्विति, तस्मिन् तेनेति शेषः, तस्मिन्नित्य-
 ८६५ स्य ऐक्यांश इत्यर्थः. यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यं
 . स्यात् स्याद्विवादविलयः, न च तथा भ्रमः, किन्तु भेद-
 मिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्र च माध्य-
 मिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेऽपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्या-
 त्वाङ्गीकारेण तदैक्यानङ्गीकारात् तेन विवादो युज्यत
 ८७० इत्याशङ्क्याह यच्चेति. तदपीति, कल्पिताकारशून्यत्वमि-
 त्यर्थः. सामान्येति, धर्मिज्ञानेन विषयौहृतमित्यर्थः.
 बहिष्कृत्येति, धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः. मिथ्यात्व इति,
 आकारशून्यत्वमाकाराभावः, आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाका-
 राभावाभावः, सचाकार एव वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः
 ८७५ कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारस्य सत्यता

स्यादित्यर्थं तच्च हेतुमाह साहित्येति सङ्घर्ष-विरोध,
गोत्वाद्यत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति
सङ्घर्षेत्युक्तम्, सङ्घर्षजत्वरूपाधिकत्वं, गोत्वाद्यत्वयो परस्पर-
राभावव्याप्यत्वादिरोध, भावाभावयोस्तु स्तुत इति भाव

८८०. ननु स्वतोविरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु अन्य-
तराभावे इतरसत्त्वनियमः कुत इत्यत्राह परस्परविरोध
इति, अत्र परस्परविरोधपदेन परस्परराभावात्मकत्वं विव-
क्षितं, ययोस्त्वाभाविकोविरोध तयोरन्यतरसत्त्ववैकल्यम्,
अन्यथा घटाभावोनास्तौत्युक्ते घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात्,

८८५. “द्वौ भजौ प्रकृतमर्थं सूचयत” इति तान्त्रिकव्यवहार-
योऽस्मिन्नेति भावः दूषणान्तरमाह यदीति. कल्पिता
कारराहित्यनिवृत्तिरिति, कल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन
तदितरकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेर्भुङ्क्तेर्भुङ्क्तिरिति
भावः यदिकल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरिति पाठः,

८८६. तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भं विशेषणं, तन्नि-
वृत्ति-रूपप्रपञ्च निवृत्तिः कल्पिताकारराहित्यात्मिका
तन्निवृत्तिः कथं स्यात्, रूपप्रपञ्च निवृत्तिरपि कल्पिता-
कारराहित्यविशेषः, अतस्त्वापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पि-
तत्वादेव स्वप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतम्, अतः

८८७. रूपप्रपञ्चनिवृत्तिरूपमेव कथं स्यादित्यर्थं ननु कल्पिता-
कारराहित्यस्य मित्यासेऽपि न तन्निवृत्तेर्मित्यात्वं, “विभेद-
जनकेज्ञान” इत्यादिना मोक्षदृष्ट्यां भ्रमाभावावगमादिति

- चेत्तर्हि कश्चित्ताकारराहित्यमपि श्रुतत्वाच्चमिथ्या, यदि च
 राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञास्यत्वानुपपत्ते तद्वहिर्भावे
 ८०० च सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे तर्हि प्रपञ्चनिवृ
 त्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्ते तद्वहिर्भावे वाच्ये
 सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्
 कथमिमिथ्यात्वनिवृत्तेरिति चेत्, असाध्यत्वाद्वैतज्ञानिप्रसङ्गाभ्यां
 कथं सत्यत्वं, तर्हि किं कुर्म इति चेत्, श्रूयतामयमुपदेश,
 ८०५ परस्परव्याहतवैदिकमाध्यमिकमतदयाशां विहायान्तर-
 स्मिन्नेव दृग्भोभव सत-सङ्गण एवमग्रेष विशेष शून्य-
 मित्यनेन सूचितव्याघातोद्दिष्टं इदानीमनाद्यविद्यान्ध-
 कारितमित्यनेन सूचितव्याघात प्रदर्श्यते तत्राविद्याश्रयत्वं
 तदावृत्तत्वं च विवक्षितं, तत्राश्रयत्वसूचितोव्याघातइदानीं
 ८१० प्रदर्श्यते किमशुद्धं ब्रह्मजिज्ञास्यमुत शुद्धमिति विकल्पाद्य
 दूषयति किञ्चेति तथा प्रकाशस्येति अशुद्धिविशिष्ट
 प्रकाशस्येत्यर्थ, अत्रचाशुद्धिरेव वेदितव्याकार इति विवचि
 तम् पूर्वच उपहिते उपधानातिरिक्तधर्मविशेष इति भेद
 प्रागेवेति अविद्याविशिष्टप्रतीतेरनादित्वादिति भाव
 ८१५ कथञ्चेति, अशुद्धेर्मिथ्यात्वादिति भाव दामदर्वीकर
 दामाधिष्ठानकदर्वीकर भ्रान्त्यन्तरेति, निवर्तकभ्रमस्या-
 निवृत्तेरिति भाव आत्यन्तिकत्वाभिद्धेरिति, निवृत्तेरिति
 शेष तन्निवर्तक तत्त्वज्ञानात्तरमस्त्वित्यत्राह तद्विलाप-
 नेति सत्यमिथ्यात्वविकल्पबोभाटिनेत्यर्थ अहेतुकेति,

८२० आदिशब्देन प्रतियोगिमात्रहेतुकविनाशादिविवक्षितः,
अविद्याविशिष्टज्ञानस्याविरोधान्न निवर्तकतेत्यपि बोध्यम्,
नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शयितुं द्वितीयद्वय-
माशङ्कते शुद्धन्तर्हीति, जिज्ञासोर्वेदितव्यमित्यनुपपद्यते,
दूषयति जिज्ञास्यमपीति, अशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य

८२५ ज्ञानविषयत्वमभवेऽपि फलाभावाज्जिज्ञासानुपपद्यत इत्यु-
क्तम्, शुद्धस्य तु ज्ञानविषयत्वस्यैवायोग्यत्वात् जिज्ञास्य-
त्वानुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अपीति, ननु शुद्धं भक्षा
जिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्येयमाणज्ञानविषयत्वं नाभिमतम्,
किन्तु यथाग्राखायां चन्द्रमन्वन्माभावेऽपि तत्तन्मन्वन्भ्रमाच्छा-

८३० खायां चन्द्रमा इत्यत्र ग्राखा चन्द्रस्योपलक्षणं, तथा विशुद्ध-
जिज्ञास्यमित्यत्राप्येयमाणं ज्ञानमुपलक्षणमेवेति शङ्कते
शास्त्रेति, कथमिति, दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं, यथा
दृष्टान्ते ग्राखालक्षणेऽपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेण नोप-
लक्ष्यत्वं, तथादार्ष्टान्तिकेऽप्येयमाणज्ञानलक्षणेऽपलक्षणाधीन-

८३५ ज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः, तत्रप्रयुक्तदोषः
अशुद्धत्वजडतादिः, सोऽपीति, सः—उपलक्षणाधीनः,
सत्यमिथ्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोप-
लक्ष्यत्वसंभवादिति भावः, उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्य
भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धता

८४० वाच्येत्यनवस्थास्यादिति स्वयमेव स्ववेद्यताया भ्रम इत्युक्तम्,
विल्लीनमिति, स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यत्व-

रूपवेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वाद्योगेन स्ववेद्यत्वाभावे
उपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेदान्त-
वाक्यानामुपलक्षणौभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति

८४५ कथञ्चिदप्यावेदकत्वाभावात्, आवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य
भ्रमत्वाच्च न तत्त्वावेदकत्वं संभवतीत्यर्थः, भ्रान्तिसिद्धप्राति-
भासिकस्त्रविषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभ-
वेनोपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानविषयत्वस्यैव प्रातिभासिकस्य वक्तुं
शक्यतया उपलक्षणपूर्वावलम्बननैष्कल्यमित्याह उपलक्षणेति.

८५० स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यनन्तरमसत्यश्चेति यदि पाठः
तदा ज्ञाया तत्स्वरूपस्यार्गानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्य केनापि
मिथ्यार्थनासंस्पर्शादिति भावः, भ्रान्तिरसत्यश्चेत्यस्यत्वसत्यत्वे-
ऽपि भ्रान्तित्वाद्दोष इत्यर्थः. यद्वा स्वसमानसत्ताकं यश्चान्नं
तद्विषयत्वमेव जडत्वादिप्रयोजकमित्यसत्यश्चेत्यस्य भावः.

८५५ स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यचोत्तरं विलीनमित्यादि, असत्य-
श्चेत्यचोत्तरमुपलक्षणेति. किमर्थेति, शुद्धातिरेकेणाविद्या-
निवृत्तेरभावादिति भावः. नन्वस्य ब्रह्माभेदार्थाजिज्ञासा
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यापि फलतया प्रति-
पादनादिति तच्चाह अन्तत इति, अभेदस्य नित्यसिद्ध-

८६० तथा साध्यत्वायोगात्तत्साध्यतोक्तिरपि शुद्धावेव पर्यस्यति,
सापि चेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेति भावः. तदध्यवसायेनेति,
शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिमिद्वर्थेन भवितव्यमित्यर्थः.
आरोपिताशुद्धीति, नित्यशुद्धाध्यवसायश्चेति शेषः,

नित्यशुद्धाध्यवसायेषति प्रतीयमानकर्तृ(क)त्वादिरूपाशुद्धेर्मि-
८६५ व्यालज्ञानेन साधनानुष्ठानेन तद्विरुद्धेष्वाफल्यमिति भावः .

नित्यशुद्धेः परमार्थत्वादारोपिताशुद्धासह न विरोध इति
सदृष्टान्तं शङ्कते उपरक्त इति . ब्रह्मण्येवेति, “तदिदं
विविधकुतर्ककल्पाकल्पित”मिति भाष्येण तथावगमादिति
भावः . शुक्तिरजतादौ पराभिमतस्मिथ्यात्मभ्युपगम्य अवि-

८७० शेषात्परोक्षस्थलेऽपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् .
भ्रमाद्याधारतयेति, अशुद्धिं प्रसञ्जयाम इत्यनुषङ्गः,
आदिशब्देन तत्कार्यसुखदुःखशोकमोहादिः . अस्मादभिमता-
शुद्धाध्यवसायेनायसदृष्टान्त इत्याह न तथेति . स्वात्मनोति,
इदञ्च ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वादृक् . वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न

८७५ तात्पर्यं, किन्तु आरोपाध्यवसाये, अन्यविषयारोपस्यापि
दोषत्वात्, अथास्य स्वविषयत्वाद्वागम्य च प्रकृतत्वाद्वाग-
म्यस्यतौत्युक्तम्, अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् . एवं भ्रमरूपा-
शुद्धभावात् दृष्टान्तवैषम्यमुक्तम्, इदानीन्तदङ्गीकृत्यापि
वैषम्यमाह नचतत्कलंके इति, अन्यकर्तृक इति दृष्टान्तायै .

८८० भ्रान्तिरूपाशुद्धिरित्यपि न शैत्यास्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं,
तर्हितददेवप्रकृतेऽपि शुद्धशुद्धोरविरोध एवास्त्वित्यचाह
इहत्विति . स्वदोषेणेति, अविषयेत्यर्थः, इयमप्येकाऽशुद्धि-
रित्यभिप्रायेण स्वदोषेणत्युक्तं, यद्यप्यविद्यास्तिकलौहित्य-
वदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयाम इति

८८५ शोक्तं, तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमिति भावः, भ्रमाध्यव-

तत्त्वजीवेश्वररूपाभ्याम्, किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण
स्वयमेवेत्युक्त, भ्रान्त्यादीत्यादिशब्देनाविद्या गृह्यते
विचारनैष्कल्यमिति, सत्त्वाभावेऽसत्त्वनियमादमतयनि-
वृत्त्ययोगादिति विवक्षितम् तन्निवर्तनमिति, भ्रमसत्त्व-

८८ • गोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थ . अनवस्थेति, तत्त्वत्त्वभ्रमस्य
मिथ्यात्वे पुनर्निरसनौयाभावाच्चैष्कल्यम्, तत्त्वत्त्वभ्रान्तिर-
णमत्येव सतीव भातीति चेदनवस्थेत्यर्थं यदा आरो-
पिताशुद्धीति भावप्रधानो निर्देश, आरोपविषयत्वमिति
यावत् आरोपेति, आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः

८८ ५ उपरक्ते-रक्तिमारोपविषये आरोप्यदोषत्वेनेति, दोषा-
रोपविषयत्वेनेत्यर्थ . स्वरूपेणेति, शुद्धेरस्वरूपगतत्वाच्च
विरोध इति भावः तस्य-ब्रह्मण, तद्भावे जीवेश्वर
भावः जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्तरा-
भावाच्च ब्रह्म स्वयमेव कल्पयतीति वक्तव्यम्, ततश्च

१००० ब्रह्मणो भ्रान्तिरनिवार्येति भावः ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वा-
त्तत्रापि भ्रमोऽनुपपन्न इत्याह कथमिति जीवेश्वर-
भावौचानुपपन्नावित्याह कथमेति, सर्वज्ञ-ईश्वर, अज्ञो-
जीव . उत्तरचेति, शुद्धिर्निर्वाणित्यावेति विवक्ष्ये
द्वितीयकल्प इत्यर्थ . नाद्य इत्यत्र वेदाग्योपदेशवैयर्थ्यं

१००५ हेतु, तच्च हेतुस्तिवर्गेति . हेतुन्तरमाह बन्धमो-
क्षयोरिति व्युत्क्रमतेति, शुद्धेर्विनाशे समारोप्यानात्
शुद्धिकाले च विरोधेन समाराधनभावादिति भावः .

अतिरेकेचेति, सत्यत्वे अद्वैतहानि, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यता,
नहि मिथ्यावस्त्वसहमानो मुमुक्षुर्मिथ्योत्पादनायै

१०१० श्रवणादौ प्रवर्तत इति भावः . ननु अनित्यशुद्धियोगिनो-
नित्यशुद्धियोगिनश्च जिज्ञास्यतायाः सिद्धान्ते समर्पणात्क-
थमय विकल्पशोभते, तत्राह यद्यपीति, आश्रयभेदा-
च्छुद्धशुद्धोर्न विरोधः, साध्यत्वेनाभिमत शुद्धेस्वरूपादन्य-
त्वाच्च साध्यत्वविरोधः, सत्यत्वाच्च मिथ्यात्वप्रयुक्तजिज्ञास्यत्व-

१०१५ विरोधः अग्रेयविशेषशून्यत्वानाद्यविशान्वकारितत्वाभ्यां
जिज्ञास्यत्वस्य व्याघात प्रकारान्तरेण दर्शयति उदारे-
त्यादिना प्राची-वैदिकी भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्य-
तेत्यत्राह स्वरक्षण इति तत्त्वतस्त्वार्वक्ष्याभावेऽपि कल्पित-
सार्वक्ष्यात्फलप्रदानोपयोगिभृताराधनाराधकतदिष्टपरि-

१०२० ज्ञानसम्भवात् तदभावेऽपि ध्यानादेः पुण्यतीर्थस्थानादि-
वददृष्टार्थत्वसम्भवाच्च कथं ब्रह्मणो न जिज्ञास्यत्वमिति
शङ्कते कल्पितेति, सार्वक्ष्यादीत्यादि शब्देन फलप्रदा-
नोपयोगिदयादिगुणान्तरं गृह्यते सर्वैरिति, तथाच
तत्र न व्यावहारिक सार्वक्ष्यमिति भावः अविशेषा-

१०२५ दिति, कैश्चित् ब्रह्मण एवानभ्युपगमादिति भावः .
महत्त्वं किं प्रामाणिकत्वम् उत्प्राचुर्यम्, नाद्यदित्याह
सर्वेयामिति, सर्वे सर्वत्र भ्रान्ता इति ह्यियुष्माभिरिष्यते,
सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्, ततश्च युज्यमाने कस्यापितत्त्व-
दर्शित्वलक्षणमहत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः, आदिशब्देन

- १०३० तत्तार्थापदेशितं गृह्यते, तदतिरिक्तं न प्रामाणिकत्वं,
भ्रान्तस्यापिप्रामाणिकत्वे शुक्तौ रजतभ्रमवतोऽपि प्रामा-
णिकत्वापत्तेरिति भावः, न द्वितीय इत्याह प्राचुर्य-
स्येति, यदीति, यथा तीर्थादिसेव्येश्वरः प्रसाद्यः, तथा
यदीश्वरसेवयान्यः प्रसाद्यस्यात् स्यात्तीर्थादितुल्यतेत्यर्थः.
- १०३५ क्रियेति, अयङ्कर्ममौभासावृत्तिकारान्तरपक्षः, विनष्ट-
मपि कर्म कालान्तरे फलञ्जनयतीति सूत्रभावः, अव्यवहि-
तोत्तरकाले यथा कार्योत्पादकत्वं केषाञ्चित्सूत्रभाव इति
तेषामाशयः, शक्तिरिति भट्टपक्षः, अपूर्वमिति गुरोः,
नैगम इति, “स एवैनधूतिङ्गमयति, स एनम्योतः
१०४० प्रीणाति, दृष्टापूर्तं वड्ढाजातञ्जायमानं विश्वंविभर्ति
भुवनस्यनाभिः, तदेवाग्निस्तदायुस्तत्सूर्यस्तदुचन्द्रमाः, स वा
एषमहानज आत्मानादोवसुदान” इत्यादि श्रुतिभिः
“लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्, अहं
हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे”त्यादि स्मृतिभिः
१०४५ “फलमत उपपत्ते”रित्यादिसूत्रैः “फलमंबिभक्त्या
कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति समीतोऽलंकृताये”त्यादि-
द्रुमि(वि)डभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रद-
त्वावगमादिति भावः, भास्करादिमतेऽपि जिज्ञासानुप-
पत्तिमाह उक्तेति, भेदाभेदादित्वेनानैकान्तिकत्ववादि-
१०५० त्वात् जैनगन्धितं, मद्गणसर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि
सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाच्चिज्ञासा न

संभवति, ब्रह्मणोनित्यशुद्धत्वे तदभिन्नस्यापि जीवस्य
नित्यमुक्तत्वाच्चदर्शं जिज्ञासा न संभवति, जीवाशुद्ध्या
तदभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वात् “स्वरचणेऽप्यग्रक्रमे”ति-

१०५५ न्यायाज्जिज्ञास्यता न संभवतीत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः.

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाग्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्र-
सादलभ्यमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
ग्रन्थदूषणीयाख्यायां चण्डमाहताख्यायां जिज्ञासानिरूपणं नाम
द्वितीयस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते

शास्त्रभेदभङ्गो नाम तृतीयस्कन्धः ।

चय्यन्ता इति, भौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्व-
ज्ञोच्यते; एकार्थत्वलक्षणसम्बन्धविवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादक-
विरोधाभावोऽपि दर्शितः. भौहार्द समधिष्ठिताः पङ्कजना-
मुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयो-
५. र्त्वावन्धो व्यज्यते. एवमैक्यहेतुमाह चय्यन्ता इति, उत्तरभाग-
त्वात्पूर्वभागैक्यं युक्तमिति भावः. अनेन व्याख्येयक्यात्
व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितम्, मुक्तिमित्यनेन विरुद्ध-
फलत्वाच्चैकशास्त्रमित्येतत्परिहृतम्. अनन्तग्रन्थेन वस्त्वपरि-
च्छेदमुखेनान्त्यामिवाभिधानात् सर्वकर्मणान्तदाराधनात्मक-
१. तथा उपासनाङ्गत्वसंभवसूच्यते. एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना
विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्येकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्रं प्रतिज्ञायन्
तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेपि एकैकदेशव्याचिष्ट्यामया प्रवृत्तयो-
रेकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसादयस्य तथैवकरणाच्चैकग्रन्थ
युक्तमित्याशङ्क्यविचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विध्यधीनत्व-

- १५ पक्षे तद्विधिवत्तात्मान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येव बुद्धिस्त्यज्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि हस्तस्यपि स्वाध्यायस्याधी-
तत्वादुक्तरीत्येव बुद्धिस्त्यज्यते, अतः हस्तगोचरविचारः
प्रथमकर्तव्यतया प्रतिपन्नः, न तु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः
उत्तरभागविचारः कर्तव्य इत्येवं रूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते,
- २० अतो विचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिह्वया प्र(युक्तं)वृत्तं
विचारशास्त्रं प्राथमिकस्वारमिकबुद्धिमत्पुरुषस्य मामान्येन
वेदार्थविचारोद्देशेन प्रवृत्तमिति वक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तर-
सौमामयोरेकशास्त्रस्यमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्य हस्तविष-
यत्वं साधयति स्थितन्तावदित्यादिना, अध्ययनस्य हस्त-
- २५ विषयत्वं विचारस्य हस्तविषयतासाधनार्थम्. नन्वाध्ययनस्य
हस्तस्वाध्यायविषयता न युक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ “वेदानां
किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण” इत्येकदेशाध्ययनप्रतीतिः, अत एव न
तद्विधिधीनविचारोऽपि हस्तविषयः, परविधिप्रयुक्तौ च
हस्तवेदाध्यापनासम्भवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मा-
- ३० चविषयतासम्भवाच्च किञ्चिदध्यापनमात्रेणावार्थकमिद्वेः न
तत्प्रयुक्तमध्ययनं हस्तविषयमित्यत्राह अध्ययनविधिनाध्या-
पनविधिना वेति, स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य हस्तविषय-
त्वात् हस्तस्वाध्यायअध्ययनमिद्विः, “वेदानां”मित्यस्य संज्ञापर-
त्वात् न सङ्कोचकत्वम्; अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽप्यध्यापन-
- ३५ विधिना अध्ययनविधिमिद्वस्य हस्तनियमविधेःप्रयुक्तस्य हस्त-
विषयस्येवाध्ययनस्य स्वाङ्गभूतोपनयनदारतया स्वीकारादध्या-

- पनविधिः कृत्स्नस्वाध्यायध्ययनं प्रयुक्त इति न तन्मुखेनाप्य-
 ध्ययनमङ्कोचावकाश इति भावः. तयोः — विधिरागयोः.
 नन्विति, अध्ययनविधिर्यदार्थज्ञानपर्यन्तः तदा तत्प्रयुक्त-
- ४ • विचारस्मृत्वेवमिधिति, रागप्रयुक्तौ तु विचारः तत्त्वाध्यनिर्णयो
 वा नखतः पुरुषार्थः, अपि तु पुरुषार्थमाधनतया, अतो
 यस्य यत्पुरुषार्थरागसम्भवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छा
 स्यादिति विचारस्मृत्कोचमर्हतीति भावः. चिद्वर्गापव-
 र्गयोः परस्परविरोधादेकस्मिन्मयचरागसम्भवमाशङ्क्याह क्रमे-
- ४ १ येति, उभयभावनाः—कर्मवृद्धोभयभावनाः चतुर्मुखादयः.
 यस्य त्विति, यद्यपि सर्वे सर्वपुरुषार्थरागयोग्याः, तथापि
 तत्तत्कर्मानुरोधात् कश्चिद्विचारेवेच्छाजायते, अत एतदीय-
 प्राथमिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसायास्त्वं प्रवर्त्त-
 तेति भावः. यस्येति, द्विवर्गः—अर्थकामौ, वेदोदितेषु-वेदप्रति-
- ५ • पन्नमाधनकेषु, तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः
 प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः. तुल्यमिति, उभयाहानु-
 सारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकतपुरुषानुसारेणैव सम्भवादुभया-
 हानुसारेण मीमांसाया. सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेति
 भावः. एवञ्चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवात्तदर्थं कृत्स्नवेदा-
- ५ ५ यंजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता,
 इदानीं कृत्स्नवेदार्थंजिज्ञासायां हेतुन्तरमाह तिष्ठत्विति,
 रागात्कर्ममात्रे विचारमङ्कोच इति पक्षे दूषणं सूचयन्नेव कर्म-
 मात्रे विचारमङ्कोचप्रकारान्तरेणामङ्गपरिहरति कर्ममात्र

- इति, कबन्धमीमांसकस्त्विति तुग्रब्देन रागात्सङ्कोचयन्
 ६० प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्त इति सूचयति. शङ्काचेत्यम्, न
 ब्रह्मणो विचारस्तुंभवति, मिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां
 परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशक्तेः, तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविष-
 यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् उपासनविधिगोपले
 चार्थवादत्वेन स्वार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्र प्रामाण्या-
 ६५ भावादिति. राहुमीमांसकैरिति, ऐकशाख्यसमर्थनार्थमप्र-
 यतमानैरपीति भावः. प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना.
 अप्राप्त इति, अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे इत्येतत्पूर्वेण सम्बध्यते,
 अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वा-
 प्राप्तनिरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिश्रवणादौ
 ७० प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः. उपायानुष्ठानेति,
 रात्रिभक्तविध्यपेक्षितफलरूपप्रतिष्ठादिवदुपासनविध्यपेक्षित ब्र-
 ह्मरूपविषयबाधोऽपि न युज्यत इत्यर्थः, वयमण्येऽमेव प्रति-
 ब्रूम इति भावः, इति—प्रतिवक्तव्य इत्यन्वयः. यदा राहुमी-
 मांसकैरिति, अतस्तेर्नयं शङ्काकार्येति भावः. कबन्धमीमां-
 ७५ सकैरेव तथाशङ्कायां भवद्भिः कथं प्रत्युच्यत इत्याशङ्कायां
 प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना अयोगाच्चेतीत्यन्तेन.
 स्वत इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिशयपुरु-
 षार्थस्य स्वेनापि लभ्यं योग्यत्वेनानुमंक्षितस्य श्रवणस्योतिश्च
 युज्यत एवेति न प्रयोजनाभावः. ननु यदि श्रवणादेव
 ८० प्रीत्यर्थं ब्रह्मबोधनं तदा बालोपच्छन्दनादिवाक्यवदप्यर्थ-

- त्वेऽपि प्रीतिसम्भवाच्च तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, अतः
 प्रामाण्यलाभार्थमुपासनानुष्ठानशेषतया कार्यं प्रामाण्यं
 वाच्यम्, तथाचारोपितेनाप्युपासनसिद्धेर्न ब्रह्मणि वेदा-
 न्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह अर्थज्ञानस्येति, स्वातन्त्र्यमुपाया-
- ८५ नुष्ठानमनपेक्ष्यप्रयोजनपर्यवसानम्, तदुपयोगीति, तच्छ-
 ब्देन स्वातन्त्र्योपायानुष्ठाने विवचिते, अयम्भावः, बाला-
 द्युपच्छन्दनादावप्यर्थतयात्वज्ञानादेव प्रीतिः, न चात्रापि
 तादृशभ्रमादेव प्रीतिः, बाधकाभावेनौत्सर्गिकं प्रामाण्य-
 त्यागयोगात्, वाक्यान्तरेण तत्प्राप्त्युपायविधानाच्च, उपा-
- ८० यानुष्ठानशेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षितफलसमर्पकतया प्रामा-
 ण्यम्, स्वर्गाद्यर्थवादवत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं,
 बाधेनुत्वादिवद्व बाधकाभावात्, “तस्मिन्त्यदन्त”रिति
 सिद्धवदनुवादात्, “ततो भान्तत्त्वतो ज्ञात्वा”, “विदुः
 छण्यं ब्राह्मणास्तत्त्वतोये” इत्यादिना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्ष-
- ८५ हेतुत्वश्रवणाच्च, स्वातन्त्र्यपक्षे तन्निष्ठापूर्वकतत्साधनप्रवृत्त्या-
 दिमुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानान्द्रष्टव्यम्, अत्र च स्वातन्त्र्य-
 पक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तन्निष्ठोः
 “चित्रयायजेत पशुकाम” इत्यादिना तत्साधनविधानवत्
 ब्रह्मपरवाक्ये ब्रह्मस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तन्निष्ठोत्पा-
- १०० सनादिविधानमित्येकः प्रकारः, अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः,
 यदा “तथांश्चि सर्वाणि च यददन्तौ”ति सर्वंश्च तपस्यम्द-
 विवचितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “तत्त्वौपनिषद्”-

मिति च तथावगमात् सर्वजगत्कारणत्वमर्थान्तर्यामित्व-
सर्वशेषित्वसर्वफलप्रदत्वसर्वकर्मारोध्यत्वमकलविद्याप्रसाद्यत्वमु-

१०५. ऋषाण्यन्तरिति शयानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद्यम्,
अचायेतादृश ब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यव-
सानेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपमर्जनतया प्रसक्तोपाया-
नुष्ठानेनापि पुरुषार्थपर्यवसानमित्यपरः प्रकारः, अत्र च
न वाक्यभेदः. उपायानुष्ठानं ज्ञेयत्वे तु उपायविध्यपेक्षितं-
११०. विषयफलार्पकतया उपमर्जनतया ब्रह्मप्रतिपादनम्, अत्रापि
न वाक्यभेद इति. प्रसङ्गात्कर्ममौमांसकैकदेशिनापि नेयं
शङ्काकार्थेत्याह कर्मशेषेति. अन्यत इति, शास्त्रैक-
देशादन्यत इत्यर्थः. तेनैवेति, अतस्माच्चिरासोऽपि नास्मा-
कमेव भर इति भावः. अस्त्विति, तथा च चतुर्थेऽपि
११५. पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोऽसङ्गत इति भावः.
तत्सहकारितीति, व्युत्पत्त्यादिक विवक्षितम्. तच्चापीति,
कर्मभाग इव ब्रह्मभागेऽपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिमिद्धेरित्यर्थः.
तत्रैवेति चक्षन्तभागे, तथा च ब्रह्मणिविचारं सङ्कोचयतः
तवाभिमतं ब्रह्ममीमांसापि न स्यादित्यपि हृदयम्. न
१२०. सायमित्यप्रसङ्ग इत्याह तथात्वेवेति—अन्यत्रापि संप्रमारे.
तत्सिद्धावपीति, व्युत्पत्त्यादिसहकारिमिद्धावपीत्यर्थः, तथा
च सत्यवत्यनुपहाय ब्रह्मविचारार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तिर्मुक्ता,
यद्यप्यनेऽप्यनुपाङ्गा, तथापि दुर्वासनादाद्यात् ज्ञेयाच्चित्क-
र्मण्येव जिज्ञासा, तदभावात् “स्थितेरविन्द” इति न्यायम्

- १९५ केषाञ्चिद्विद्वद्भ्यो जिज्ञासेति, नैकस्योभयजिज्ञासासम्भव इति न सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः . त्वयापीति, सत्यथवर्त्यनुग्रहेऽपि कर्माधिकार्यनुग्रहाय कर्म-
मौमांसापि कार्येति भावः . तथापीति, सत्यथत्वस्वीका-
रेपि विविदिषार्थकर्मणामेव सत्यथत्वम्, तानि च यज्ञा-
१२० दिकर्माणि प्रसिद्धयज्ञादिभ्योभिन्नानि, मासाग्निहोत्रवत्, तद्विषयविचारश्च विविदिषार्थत्वाद्विहितैव, तथा च, तद्वि-
चारः सत्यथत्वेन स्वीकृतकर्मविचारः शारीरकप्रेषत्वात्तच्चैव क्रियते, जैमिनीय(कर्म)विचारश्च प्रसिद्धकर्मविषयः, तेषा-
ञ्चाप्यत्वात्तद्विचारोऽपि तथेति न तेनैकशास्त्रमित्यर्थः .
१२५ कर्मस्वरूपेति, विविदिषार्थकर्मणामन्येषाञ्च मासाग्निहोत्र-
नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु, नित्यकाम्यज्योतिष्टोमवद्विनि-
योगपृथक्त्वमात्रं वास्तु, सर्वथापि कर्मस्वरूपविचाराभावे-
ऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थविनियोगो न युक्तः, वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, अतोऽवगम्यतेऽचितः कर्मविचार इति तेनैक-
१३० शास्त्रमित्यर्थः . भवद्विर्विविदिषार्थत्वानङ्गीकारात् भवत्पक्षे
कथन्तच्छेषतथैकशास्त्रमित्यत्राह वेदनेति, विविदिषार्थत्वे
हि कर्ममौमांसाकयस्त्रिद्विद्वज्जिज्ञासोपयोगिनी, वेदनार्थत्वे
त्वङ्गविषयत्वात् अङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिधेति भावः .
भवान्तरीयेति, तथा च तत्र ब्रह्ममात्रेविचारमङ्गीकृत्य-
१३५ भवतीति भावः, मृदितकषायस्येत्यनेन “कषायेकर्मभिः
पक्व” इति सूत्रानुसारात् प्रतिबन्धकषापानोदनेनकर्मणां

- विविदिषार्थत्वं यज्ञादिवाक्येविवक्षितमिति सूचितम् .
 जातीति, जन्मान्तरसुकृतविशेषाज्जातिस्मरणधर्मरूपादिकं
 यथा सिध्यति, तथा ज्ञानमपि येषां सिद्धम् “स्वयमागतवि-
 १ ५० ज्ञाना” इत्यादिप्रमाणानुसारात्तान् प्रत्यनुपयोगात् ब्रह्ममी-
 मांसापि व्यर्थेनानारम्भस्यादित्यर्थः. तदर्क्षस्य-ब्रह्मजिज्ञासोः.
 उभयार्हस्येति, ह्यस्तुवेदार्थजिज्ञासोः ह्यस्तुविचारारम्भः.
 कर्मविचारापेक्षानियमाभावो नैकशास्त्र्यभञ्जकः, तथा सति
 जन्मान्तरौयसुकृतवशादेदप्रामाण्ये सुदृढविश्वासपुरुषस्य प्रमा-
 १ ५५ णलक्षणस्यानपेक्षितत्वात्तस्यापुनरलक्षणेरेकशास्त्र्यं न स्या-
 दिति भावः. ननु उभयार्हमतिह्यस्तुविचारारम्भोऽयमिति
 कुतः, एकैकार्हमत्येकैकारम्भ इति कुतो नस्यादित्यत्र न-
 हीति, विचारोद्दिविधिप्रयुक्तोवास्यात् रागप्रयुक्तोवा स्यात्
 तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानकामाधिकारकल्पपक्षे विचारस्याध्य-
 १ ६० यनविधिनाचेपादिविधिप्रयुक्तता, स चाध्ययनविधिः ह्यस्तुवार्थ-
 ज्ञानकामाधिकारकः, तत्तदाक्षार्थज्ञानकामनायास्तत्तदा-
 क्क्षाध्ययनाधिकारत्वे ह्यस्तुव्याध्ययननियमानुपपत्तेः, तथा च
 तद्विधिमूलविचारोपि तादृशाधिकारिविषयक एव; अतो
 नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः, तस्यानधिकारिणं
 १ ६५ प्रत्यप्रवर्तकत्वात्; रागप्रयुक्तिपक्षेपि माद्व्याध्ययनविधेः ह्यस्तु-
 गोचरतया तदधीनापातप्रतीत्युत्थापितरागोपि ह्यस्तुवार्थ-
 ज्ञानगोचरार्थयुक्तदिविध्यधीनस्तदुपायविचाररागः ह्यस्तुवार्थ-
 ज्ञानकाममत्येवप्रवर्तकः, विधिवदेव तस्यानधिकारिणमत्य-

- प्रवर्तकत्वात्, अत्र च फलरागोऽधिकारस्थानीयः, तथा
 १७० सोपायरागस्त्वस्मिन्नधिकारिस्थानीयम्लार्थिनमेव प्रवर्त-
 यति विधिवदित्यर्थः. न हीति, अशकनीयार्थविधायकत्वं
 यथा वेदस्य न सम्भवति, तथाऽनधिकारिप्रवर्तकत्वमपि
 विधिरागयोर्नसम्भवतीत्यर्थः. एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्मा-
 मात्रविचारसङ्कोचमुपविशेयभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया
 १७५ कृत्स्नविचारारम्भस्तुमर्थितः, वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे
 विविदिषार्थत्वे वा ब्रह्मात्रे विचारसङ्कोचः कापि पुरुषे न
 सम्भवतीत्याह यदा चेति. यद्यपि वेदनार्थत्वे तदुपचयार्थ-
 ङ्गमापेक्षा, विविदिषार्थत्वे तु कथम्, उत्पन्नायास्तस्या-
 स्त्वयमेवानुवृत्तेः विविदिषायामुपचयामिद्वेष्टेत्यत्राह न
 १८० चेति, हेत्वभावादिति भावः. निश्चये प्रतिबन्धमङ्गावा-
 दपि न निश्चयसम्भव इति हेत्वन्तरोपन्यासपूर्वकनिश्चया-
 शक्यतामुपसंहरन् तत्फलितकर्मणां सङ्गाद्यत्वमाह प्राक्त-
 नैरिति, प्रतिबन्धशङ्कयेत्यनन्तरमुक्तनिश्चयाभावेनेति
 शेषः, सङ्गाद्यत्वादिति पञ्चम्या विचारोऽवशम्भावीत्यद्याह त-
 १८५ पदेनान्वयः. कस्यचिदुक्तनिश्चयसम्भवेऽपि कर्मापेक्षामुपपाद-
 यति न चेति, ततश्चनविचारसङ्कोच इति भावः.
 आत्मनिर्णायमादेरभावान्तदभिमाननियन्त्रण एव विधि,
 स चाभिमानोविविदिषायाः प्रागेव नित्यानित्यविवेक-
 यत्नाच्चिदृश इति तन्निबन्धनविधिरपि तदानींचिदृश
 १९० इति जन्मान्तरकर्मफलभिद्वयं विविदिषय तदर्थकर्म-

विचारापेक्षाया अभावात् ब्रह्ममात्रे विचारमङ्कोच इत्या-
शयेन शङ्कते वर्णाश्रमेति. तद्विमस्येति, तत्स्वरूपा-
ध्यायस्येत्यर्थः. किं वा देहात्मेति, वर्णाश्रमशब्देन तद्वि-
शिष्टो देहः अभिमानशब्देन तादात्म्याभिमानश्च विवक्षितं

१८५. शङ्कते इति भावः. पिण्डस्यैवेति, अभिमानशब्देन
अर्थाध्यासः, तस्य च वर्णाश्रमशब्देन देहपरेण कर्मधारयो
विवक्षितं शङ्क इति भावः. असिद्धेरिति, मोक्षदशाया-
मेव तदध्यासनिवृत्तेरिति भावः. तत्सम्बन्धस्येति,
देहसम्बन्धस्याप्रातिभासिकत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिक-

२००. भ्रमत्वासिद्धेस्तस्य मोक्षात् प्रागनिवृत्तेरित्यर्थः. यावतेति,
श्रवणविधिरपि चैवर्णिकाद्यधिकारिकः, तथाचानिवृत्ताभि-
मानेषु कर्मविचारस्तुम्भवति, ब्रह्मविचारस्तु नित्यानित्य-
विवेकाधिकारकत्वाच्चित्तविमानस्यैवेति च कुचापि न
स्यादिति भावः. एवं विचारमङ्कोचाभावात्तत्तद् वेदार्थ-

२०५. निर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्त्यौचित्यात् ऐकशास्त्यमिति
स्थितम्, तत्र विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्परकाङ्क्षाविर-
हात्कर्मैकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्यमिति चोदयति नन्विति,
यद्यपि विद्यायाङ्गमणसुपयोग उक्तः तथापि विचारयोः
परस्परसुपयोगानुक्तेराकाङ्क्षाविरहान्नैकशास्त्यमित्याक्षेपो

२१०. युक्तः. न्यायेत्यादि, उपयोग इत्यनुपपन्नः. बाह्येति,
बाह्यहेतु समुत्थाप्रामाण्यप्रथमपादेनिराक्रियते, आन्तरचेतु-
समुत्थाप्रामाण्यन्यपाद्याम्. कृत्स्नेति, पूर्वोत्तरभाग-

- विचारात्मके ह्यत्र शास्त्रे उपयुक्तम्. भेदेति, “सर्ववेदान्त-
प्रत्ययंचोदनाद्यविशेषा” दित्यत्र तावत् “एकं वा संयोग-
११५ रूपचोदनाख्याऽविशेषा” दिति शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
व्युत्पादनमुपजीव्यते, नचेदमेव तद्व्युत्पादनमिति वाच्यम्,
चोदनाद्यविशेषादित्यादिशब्दस्य संयोगरूपचोदनाख्या-
ऽविशेषादिति पाठपेक्षत्वात्, एकमिति साध्यानिर्देशश्च
तद्व्यायोपजीवनेन तत्साध्यत्वाभादेव. तथा “गुणस्यापूर्वसंयोगे
१२० वाक्ययोस्तुमत्वा”दित्यधिकरणव्युत्पादिनोगुणभेदः “नवा
प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिव”दिति च्छान्दोग्य-
सहदारण्यकोद्गीथविधयोर्भेदार्थमुपजीव्यते, तथा “नाना
शब्दादिभेदा”दित्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभिः भेदव्युत्पाद-
नोपजीवनमादिशब्दात्पतीयते. तार्तीय्या इति, “श्रुत्या
१२५ दिवलीयस्त्वाच्च नबाधः” “लिङ्गभूयस्त्वान्तद्विवलीय-
स्तदपी”त्यादिना तार्तीयन्यायानामेवोपजीवनमिति गम्यते.
प्रयुक्तियेति, “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी”त्यधिकरणेन
विद्याव्रतज्ञानमाङ्गलनिर्णये कृते चातुर्थन्यायेन प्रयुक्तिमिथ-
तौत्तर्यः. गतिचिन्तायामिति, “वायुमध्यादविशेष-
१३० विशेषाभा”-मित्यधिकरणे पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते,
तथा हि, कौपीतकिनः “स एतन्देवयानमन्यानमापद्याग्नि-
लोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक”मित्यग्नि-
लोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते, वाजसनेयिनस्तु “यदा

२६५ वैपुरुषोऽस्मान्नोक्तानैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र
विजिहीर्षते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स
आदित्यमागच्छती”त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते, तत्र कौ-
पीतकिनाम्पाठक्रमेणामिलोकशब्दोक्तादर्चिषः परत्वेन वायुः
प्राप्तः, उक्तवाजसनेयश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्वलीयसा तद्वाधेना-

२४० दित्यात्पूर्वं वायुर्नि(विश्र)वेश्यते, संवत्सरस्तुष्टान्दोग्गे
मामात्परं श्रूयते, “तेऽर्चिषमभि सम्भवन्ति अर्चिषो-
ऽहरञ्च आपूर्यमाणपचमापूर्यमाण पचाद्यान् षडुदङ्केति
मामांस्तान् मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्र-
ममञ्चन्द्रमसो विद्युतन्तत्पुरुषोऽमानवस्तु एनान् ब्रह्मणमयती”-

२४५ ति, वाजसनेयके तु “अर्चिषोऽह”रित्यादिमासान्मभटित्वा
“मासेभ्यो देवल्लोकन्देवल्लोकादादित्य”मिति मासात्परतो
देवल्लोक श्रूयते, तत्र द्वयोःश्रुतित्वेऽप्यधिककाशानाशूनका-
लोत्तरत्वेन अहःपचादिषु दर्शनादर्शकमेण संवत्सरस्य मासा-
त्परतो निवेशस्तिथ्यति, तथाचार्थस्य क्रमनियामकत्वं श्रौत-

२५० क्रमस्य पाठक्रमाद्वलीयस्त्वञ्च पञ्चमसिद्धमुपजीव्याद्वादित्ययो-
रन्तरालेवायुदेवल्लोकशब्दार्थनिवेशं सिद्धुङ्गत्वा “वायुमब्दा”-
दित्यधिकरणे वायुदेवल्लोकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वपूर्वपक्षौल्यै-
कार्यम्प्रमाध्यते, एवम् “तटितोऽधिवरुणस्तुमन्वा”दित्यधि-
करणे पि पाञ्चमिकन्याय उपजीयते, तत्र चवरुणस्य कौपीत-

२५५ किपाठक्रमादादित्यात्पूर्वत्वे प्राप्ते भेषोदरवर्तित्वलक्षणविद्युत्स-
म्बन्धादर्याद्विद्युत ऊर्ध्वंनिवेश उक्तः, अर्थक्रमस्य वलीयस्त्वञ्च

पञ्चमसिद्धन्तचोपजीव्यम्. कर्तेति, “फलार्थत्वात्तु कर्म
समर्थाधिकारं स्या”दित्यधिकरणे समर्थानामेवाधिकारो-
नान्येषां शक्याङ्गमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्याच्च

२६० विधुरादीनान्देवादीनाञ्च किं सामर्थ्यमस्ति तत्रनेत्यादि-
चिन्तया अधिकारिविशेषनिर्णयः क्रियते, नैष्ठिकादि-
भट्टानाञ्च पातित्यस्मरणेन वैदिककर्ममात्राधिकारिणाम-
सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारश्च प्रतिपाद्यते, एवं स्वर्ग-
कामाधिकरणेन फलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामा-

२६५ नान्देवादीनामप्यधिकारोस्ति न वेति चिन्त्यत इत्यर्थः.
अतिदेशादयश्चेति, “अन्तस्तद्धर्मोपदेशा”दित्यत्रभाष्ये
“अन्तरादित्येऽन्तरवर्णितयः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्यः
परमात्मैव कुतस्तद्धर्मोपदेशात् जीवेऽप्यसम्भवंस्तदतिरिक्त-
स्यैव परमात्मनोऽधर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः “स एष सर्वभ्यः

२७० पाप्मभ्य” इत्यादिनोपदिश्यते” इत्युक्तम्, अनन्तरं हिर-
ण्यवत्पुण्डरीकावत्वादिविशिष्टाप्राकृतदिव्यविग्रहयोगश्च
परमात्मनः प्रमाद्य “अतः परस्यैव ब्रह्माण एवंरूपरूप-
वत्त्वादयमपितस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलादयधिकरण-
आदित्यादि जीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे”त्युपमंशतम्, तच्च

२७५ अविपुरुषेऽपहत पाप्मत्वविलक्षण विग्रहयोरतिदेशतः प्राप्ति-
मुपजीव्यः तच्च विग्रहप्राप्तिः “तदेवरूपं यदमुयरूपम्”
इत्यतिदेशात्, अत्र रूपशब्दस्य वर्णपरत्वविग्रहपरत्वं संशये
“एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृति”रिति सूत्रोक्तन्यायेन

- विषयस्यातिदेश इति निर्णयः, तथा हि, वैश्वदेवे “शावा-
 २८० इधिय एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं वारुणप्रघासे
 “काथ एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं साकमेधे “एत-
 द्वाघ्न एककपाल” इति, तत्र किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य
 ब्राह्मणमतिदिशते, किं वा वारुणप्रघासिकस्येति संशये
 वारुणप्रघासिकेऽल्पग्राह्यतं वैश्वदेविके बज्र, अतो भूयोधर्म-
 २८५ लाभात् वैश्वदेविकस्यातिदेश इत्युक्तम्, अत्रापि रूपशब्देन
 वर्णविशेषाभिधानेऽप्यातिदेशादिग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृत-
 पुण्डरीकाक्षलक्षिरण्यश्रुत्वादि परामर्शाद्भूयो धर्मलाभा-
 दित्यल्लक्षणविग्रहातिदेश इति निर्णयः. यद्यपि तत्राय-
 मूर्ध्वपक्षः, अव्यवहितत्वादेतच्छब्देन वारुणप्रघासिकस्याति-
 २९० देश इति सिद्धान्तितम्, तथाप्यत्र तादृशबाधकाभावात्
 तत्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः. अपहतपाप्मत्वमपि “यन्नाम
 तन्नामे”त्यतिदेशप्राप्तनामबलात्, उदित्येतन्नामज्ञाति-
 दिशते, तस्य च “तद्योदिति नाम स एष सर्वभ्यः पाप्मभ्य
 उदित” इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमित्तङ्कुप्तम्, तथाच
 २९५ तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्य गुणविशेषलाभाच्च
 तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्त्रीकारादपहतपाप्मत्वलाभः, यथा माम-
 मग्निहोत्रञ्जुहोतीत्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो-
 रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशेषादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते “एक-
 स्थलभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्यस्याप्यभिधेय-
 ३०० त्वमनेकार्थत्वदोषत” इत्येकचेव मुख्यत्वमुक्तम्, तथाचाप्य-

नेकार्थत्वपरिहारायतदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्ध्यति .
अतिदेशदय इत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः, अय-
न्भावः “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वव”दित्यत्र यज्ञादीनां
विद्याङ्गत्वमतीयते, यज्ञानाद्याग्नेयसौर्यादीनामङ्गत्वं साङ्गा-

२०५ नामेव, अतो यज्ञाङ्गभूतस्य “अग्निसुवसुवरगन्धे”त्यादि-
मन्त्रस्य स्मार्गरूपफलप्रकाशकस्य विचार्य यज्ञाङ्गत्वं “मग्न-
विद्यां विद्यामगन्धे”त्यूहसापेक्षम्, अतस्त्वाङ्गस्य यज्ञस्य
विचार्यत्वनिरूपणमूहसापेक्षम्, ऊहस्यनावसिकन्यायाधीनः,
तत्र हि “फलदेवतयोश्चे”त्यधिकरणे सौर्यादिश्रुतिदेशतः

२१० प्राप्तस्य “अग्निसुव”रिति मन्त्रस्य “अग्निसुवसुवरगन्धे”मिति
सौर्यफलप्रकाशकपदप्रत्येपेणोह उक्तः . तथा “हानौ तूपायन-
शब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्त”मित्यत्र शाखा-
न्तराह्नातोपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वकुशादिदृष्टान्तेनो-
पपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोश्चिन्तने विकल्पा-

२१५ पादकवाक्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “तदुक्त”मिति सूचखण्डे
दाशमिकपर्युदासाधिकरणं सम्प्रति प्रदर्शनेन तत्राय उप-
जीव्यते, तत्र हि “नार्षेयं दृणीते” इति महायिद्वयशा-
स्त्रातम् “यज्ञेषु (यजतिषु) येयजामहङ्करोति नानूयाजेष्वि”-
त्यनारभ्याधीतञ्च वाक्यमधिकृत्य विचार्यते, किं वरण्ये-

२२० यजामह्वाभ्यामप्रतिषेधस्य विकल्पः, उत तयोर्निवृत्तिरिति,
तत्र प्रतिषेधे नञोमुख्यार्थत्वलाभात् पर्युदासेकात्थायनमते
समासप्रसङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथा च विकल्प इति “प्रतिषेधः

- प्रतिदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्त प्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्या”-
 दिति सूत्रेण पूर्वपक्षङ्गत्वा सिद्धान्तितम् “अपि तु वाक्य-
 ३९५ शेषस्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधौ नानेकदेशस्या”दिति
 सूत्रेण, तस्यार्थः, एकवाक्यत्वस्याभावात्मान्येऽपि समास-
 विकल्पस्य पाणिनिस्मरणादष्टदोषदुष्टविकल्पस्यान्याय्यत्वाच्च
 पर्युदासः, तथा च वरणयेयजामहयोर्निवृत्तिरिति .
 तथा “न स्थानतोषी”त्यधिकरणे “दर्शयति चायो अपि
 ३९० स्मर्यते” इत्यादि सूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति गुणमित्युक्तिः
 पदाहवनीयन्यायेन विशेष निषेधस्य विहितविशेषेतर-
 विषयत्वमभिप्रेत्य ; स च न्यायोदाश्रमिकः . तथा
 अहीन सत्रयोर्लक्षणतो भेदे तदुपजीवनेन “द्वादशाहव-
 दुभयविधत्वादरायण” इत्युक्तम् . एवम् “पूर्वविकल्पः
 ३९५ मकरणाख्यात्क्रियामानभव”दिति विश्रामयमनश्चितादीनां
 विश्रामयकत्वज्ञत्वसाधनार्थेऽधिकरणे पूर्वपक्षे विश्रामयस्यापि
 क्रियामयकत्वज्ञत्वे मानसपक्षो निदर्शितः , तस्य च द्वादशा-
 हराज्ञत्वान्दाश्रमिके “मानसमहरन्तर स्याद्द्वादशाह (स्याद्दे-
 व्यपदेशा”दित्यधिकरणे सिद्धमुपजीयते . एवन्तत्त्वन्यायो
 ३९० “विहितत्वाच्चाश्रमकमांषी”त्यत्रोपजीयते, तत्र हि कर्म-
 णामत्यमाज्ञत्वविद्याज्ञत्वसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाध-
 नस्य तन्त्रेणानुष्ठानफलमित्युक्तम् पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभय-
 गोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये च सशत्करणन्तन्त्रम्, तच्चैकादशे
 स्थापितम् . विद्यार्थकर्मणैव प्रसङ्गाश्रित्यसिद्धिरित्याचार्य-

२४५ मेघनादारिसूरयः, तेषामेतद्विचारस्य प्रसङ्गः फलम् . उप-
योगान्तरमाह विद्येति, विद्याङ्गभूतेत्यनेनाङ्गाङ्गिविचार-
त्वाद्द्वर्गपूर्णमासप्रयाजादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवर्ज-
नीयमिति सूचितम्, अनेन शारीरकतृतीयाध्यायेनैक्य-
मुक्तमभवति, न हीत्यादिना “मर्वापेक्षा चे”त्यनेन ऐक्य-

२५० मुक्तमभवति . उपयोगान्तरमाह यज्ञादीति . अस्तु तर्हि
ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ
“स्थितेऽरविन्द” इति न्यायावतारादित्यत्र चोद्ये यद्युक्त-
हेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवा-
भावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथञ्चित्तदुपपादने च शास्त्रैक्यं सिध्ये-

२५५ दित्यनिष्ठापादनेन सङ्कोचकत्वासम्भवेन परिहार उक्तः,
इदानीमतिशयितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंगन्धूषयितुमनुव-
दति यच्चातिशयितेति, हेत्वंगानुवादे तात्पर्यम् . ननु
पूर्वापरेति, ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः क्षयिष्यत्वमेवेति
भावः . किन्तेनेति, वास्तव वैषम्येणेत्यर्थः . ननु साक्षात्का-

२६० रस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च अवशादिजन्यत्वाङ्गीर्मांसा-
पेवेत्यत्राह तत एवेति, स्वतोऽपरोक्षविषये त्वन्मते अवि-
चारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा
विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः . अत इति, एक-
यन्यत्वपर्यन्तमैकशास्त्र्यमिह साध्यम्, तस्यैव क्रमहेतुत्वान्,

२६५ तत्रैकव्याख्येयव्याख्यानात्मत्वं हेतुः . एकव्याख्यानात्मत्वेऽपि
तदंशव्याचिख्यामयैव प्रवृत्तौ नोभयोरेकपन्थत्वमित्यत्रोक्तम्

२३. एकस्यैवेति, आत्मनेत्यनन्तरप्रवृत्तमिति शेषः, पूर्वोक्त-
मौल्या साधनिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्तियु-
क्तेति भावः. एकव्याख्येयव्याख्यानमात्मना प्रवृत्तमित्यत्र
२३०. “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रस्वारस्यमभिप्रेतम्, तत्र
ह्यत्रशब्दः कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यपरतया सर्वसम्मतः, अत-
श्शब्दोऽपि कृत्स्नवेदाध्ययननिवृत्तिर्हेतुत्वपरतया, अत इद-
मप्यद्वयं मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यतां हेतु पूर्व-
वृत्तोपन्यासमुखेन साधयत् विंगतिलक्षणासामान्येन वेदा-
२३५. यंविगदीकरणे विकीर्षामूलतां तन्निबन्धनमैकव्यञ्ज्य-
स्पष्टमाचष्टे. तथैतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतु अपि
अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अनवकाशावकाशौ प्रवर्तका-
भाव तत्सद्भावौ वा साधारणेन मीमांसामावस्थानारम्भ-
णीयत्वारम्भणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्यासामान्येन वे-
२४०. दार्थविगदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्वं तन्निबन्धनमै-
कव्यञ्ज्य स्पष्टमाचष्टाते, न चैवं सति विंगतिलक्षणी
जैमिनिनैव कर्तव्येति वाच्यम्, तत्कर्तव्यतां समर्थितवतैव
तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकलकर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्,
नन्वव्यवहितस्वकृत्यारम्भसमयमार्थमिदं सूत्रमित्यवधानात्
२४५. अवगम्यते, अन्यथैतत्सूत्रानन्तरप्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अत एवोक्तम् “यदा हि धर्मजिज्ञासा
कर्तव्येत्युक्ता शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं
शास्त्रन्वर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवगम्यते” इति. अत एव

- तसूचस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वज्ञतव्यमिति चेदु-
 ३८० च्यते, धर्मजिज्ञासामूचस्य मौमांसामात्रसाधारणन्तावत्सि-
 द्धम्, अधीतसाङ्गमगिरस्कस्त्राध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञा-
 सोदयात् तदनुजिष्ठयया शास्त्रमपेक्षता अविवक्षितार्थ-
 त्वादिनानारम्भणीयत्वमाशङ्क्य विवक्षितार्थत्वादिभिरारम्भ-
 णीयत्वमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासु पुरुषानुग्रहार्थत्वञ्च
 ३८५ शास्त्रस्याथातश्शब्दाभ्यामवगम्यते, एवञ्च शास्त्रप्रवृत्तिनि-
 मित्तजिज्ञासामाधारण्यात् साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसम-
 र्थनार्थस्य साधारणविषयत्वौचित्यात् अथातश्शब्दबलात्पू-
 र्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च अस्य (शास्त्रस्य) सूचस्य विग-
 तिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धम्, तच्च यदि प्रतिज्ञासाधारणे
 ४०० सर्वज्ञैमिनिनैव कर्तव्यम्, न च तथा क्रियत इति विचि-
 किम्वा जायेत, तदा गृहशिक्षाभ्यां सामान्यचिकीर्षामूल-
 मेकमेव कार्यम्परस्परमन्त्राया प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्व-
 र्यत इति समाधानमुचितम् . ननु धर्मशब्दे विशमाने
 कथं सूचस्य वेदान्तसाधारण्यम्, धर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वात्,
 ४०५ न च धर्मशब्दलक्षणादोषः, उक्तयुक्तिभिः वाक्यतात्पर्यं
 निश्चिते तदनुसारेण लक्षणाया ज्यायस्त्वात्, तदुक्तम्पूर्वतन्त्रे,
 “अभ्युदये कालापराधादिज्या चोदनास्याद्यथा पञ्चशरावे”
 “यस्य हविर्निहस्पृशताच्चन्द्रमा अभ्युदेति चेधा तण्डुला-
 न्विभजेद्ये मध्यमास्थुस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाञ्च-
 ४१० कुर्याद्ये सविष्टानानिन्द्राय प्रदात्रे दधगंश्च हं येऽणिष्ठा-

स्तान्विष्णवे गिपिविष्टाय शृते चरु"मिति, तत्र संग्रयः
किङ्कमान्तरमिदमुतप्रकान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्यो-
ऽपनयो देवतान्तरसयोगश्चोद्यत इति, तत्राग्नेर्देवतायास्त-
हुणस्य दाहत्वस्य च विधौ वाक्यभेदान्तदिशिष्टकिङ्कमान्तरं

४१५ विधीयते, एवम्याप्तदधियोगोद्देशेन स्यविष्ठानाञ्चरुत्वस्य
दध्नोऽधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदाहत्वस्य तहुणस्य
च विधौ वाक्यभेदान्तदिशिष्टकिङ्कमान्तरं विधीयते, एवं
गिपिविष्टविष्णुदेवताकशृताधिकरणकाणिष्ठचरुहविष्ककिङ्कमां-
न्तरं विधीयत इति पूर्वः पक्षः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्तदेव

४२० कर्म, न च वाक्यभेदः, अपरित्यक्तयागान्वयानामेव सता-
न्दधिस्यविष्ठादीनान्देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानात्, देवता-
यास्तहुणस्य च विधानादपि न वाक्यभेदः, दाहत्वादि-
विशिष्टाग्न्यादेरेकस्यैव सम्प्रदानकारकस्य विधानात्, त्रिधा
तण्डुलानिति तु देवतान्तरमयोगविधानार्थम्पूर्वदेवताभ्यो-

४२५ ऽपनयो विधीयते, तत्र च दधिशृतयोरपि देवतान्तर-
संयोजनार्थन्तण्डुलशब्देन तण्डुलादि प्रकृतहविर्मात्रं लक्ष्यते,
तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविनियोगलभ्यस्यात्र विधि-
वैयर्थ्यात्, तदेवन्न कर्मान्तरम्, एवन्देवतान्तरेण संयोज्य-
माण हविषाम्पूर्वदेवतापनयविधिपरं "त्रिधा तण्डुलान्वि-

४३० भजे"दिति वाक्यमिति निश्चिते दध्यादिसाधारणार्थन्त-
ण्डुलशब्दो हविर्मात्रोपलक्षणमित्युक्तम्, अथवा उपामन-
रूपधर्मप्रतिपादनात् काच कथन्ता, उपामनस्य शाब्द-

- प्राधान्येऽपि ब्रह्मण आर्थप्राधान्यत्र हीयते, ब्रह्मण एव
 शाब्दप्राधान्येऽपि न शङ्कावकाशः, धर्मशब्दो भगवत्प्रीतौ
 ४३५ मुख्यः, कर्मव्यापारो हि धर्मशब्दार्थः, स च प्रसाद एव .
 अथवाच सूत्रे धर्मपदमलौकिकश्रेयस्साधनत्वङ्गुणनिमित्तौ-
 क्यं प्रवर्तते, अत एव . “द्रव्यक्रियागुणादीनान्धर्मत्वं स्थाप-
 यिष्यत ।” इत्युक्तम्, अतो यागादीनाम्ब्रह्मणश्च प्रीतिद्वार-
 कश्रेयस्साधनताया अलौकिक्याविद्यमानत्वाद्भर्मशब्द इह
 ४४० यागादिब्रह्मसाधारणः . एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यैः,
 “अलौकिकश्रेयस्साधनन्धर्मः, तदनुयायिप्रतिपाद्य”मित्या-
 दि, अत्रत्यधर्मशब्देन कर्मब्रह्मरूपद्वयं साक्षात्परम्परया वा
 श्रेय उपयोगमात्रादिवचितमिति भावः . अथवा अलौ-
 किकश्रेयस्साधनताया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ब्रह्मण
 ४४५ एव तत्साधनत्वात् प्रसादस्य च व्यापारमात्रत्वात्तादृशश्रेयः
 कर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य मुख्यार्थः,
 “ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति
 महात्मानङ्गुणन्धर्मं सनातनम् ॥” इत्युक्तेः . तस्य च साध्य-
 त्वमसादरूपव्यापारविशिष्टविशेषेण, तस्माद्भर्मजिज्ञासेत्यस्य
 ४५० ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः . एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यैः “अ-
 यातो धर्मजिज्ञासा” “इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा”
 इत्यादि . ननु तर्हि कथम्ब्रह्ममीमांसायाद्भर्ममीमांसाया
 अवकाशः, अथाप्यनुगृहीतम् “कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसा-
 द्वितीयलक्षणचतुर्थपादे सङ्गत” इति, अत्रत्य ब्रह्ममीमांसा-

- ४५.५ शब्दः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रविवक्षितब्रह्म-
मौमांसापरः, अतस्तृतीयलक्षण इत्युक्तिमभावः, द्वतीय-
लक्षणचतुर्थयादे “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इत्यत्र
कर्मणामुपासनाङ्गत्वप्रतिपादनात् तत्र सङ्गततया कर्मनिरु-
पणं युज्यत इति . यद्येवन्तर्हि तत्रैतद्विचार्यम्, अत्राप्यनु-
४६० गृहीतम् “ब्रह्मविचारान्तर्भावोऽपि पृथक्करणमुपपद्यते, यथा
नियद्धान्तर्गतयोश्चलजात्योराज्ञिकभेदेन पृथगुक्तिः, यथाच
नियद्धान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्तिः, पृथक्कर-
णञ्च ब्रह्मण्यप्रतिपाद्यत्वात्, तत्र च पूर्वभावितमुपजीव्यो
पजीवकभावादिवक्ष्यमाणहेतुनिबन्धनम्” इति, “अथातो
४६५ धर्मजिज्ञासा” इति सपरिकरब्रह्मजिज्ञासाम्प्रतिज्ञाय चैव-
र्गिक मुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतया च विचारा-
वान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचाराधिकार-
हेतुतया नियतपृथग्भावपूर्वभावद्वर्मविचारं सर्वानुपहार्य-
मयमतः पृथक्निर्वर्त्य अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धे व्युत्पत्त्य-
४७० भावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थञ्च “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारमुनः प्रतिज्ञाय तद्विचारः
प्रवर्त्यते मुनिद्वया भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः . वेदार्थजि-
ज्ञासेति वा ब्रह्मजिज्ञासेति वा वक्तव्ये धर्मजिज्ञासे-
त्युक्तिः श्रेयस्साधनत्वप्रतिपादनेन मौमांसाया रागप्राप्ति-
४७५ सूचनमुखेन प्रवर्तकाभावादनारम्भ इति पूर्वपक्षनिराकर-
णाय रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् आरम्भ इति साङ्ख्यान्तसूचनार्था .

- एतेन शास्त्रैक्ये आदौ साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमित्ये-
तन्निराकृतम्, प्रतिज्ञायास्सामान्यविषयत्वेपपादनात्, यदि
सामान्यविषयत्वन्तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यम्,
४८० मैवम्, तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्थानेन तदर्धमधिकरणानार-
म्भात्, सूक्तार्थार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञा चार्थसिद्ध्या,
पक्षान्तरेऽपि सार्थसिद्धेयैव, न्यायपरत्वात्सूत्रस्य, तथाविधसूत्रा-
करणञ्च न्यायनिबन्धनात्मके शास्त्रे तादृशस्य निवेशायो-
गात्, “शब्दबोधत्वशङ्कापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा
४८५ कृते”ति वाक्येनाचार्यैरयमर्थस्तूचितः, अत एव वेदान्ता-
चार्यैः “तस्य निमित्तपरीष्टिः” इति सूत्रव्याख्याने “इद-
मपि सूत्रञ्च केवलप्रतिज्ञापरम्, अपि तु प्रमाणमात्रस्या-
परीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिषेधार्थम्” इत्यनुमृहीतम्, अर्वा-
चीनव्याख्याद्वभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वमस्य
४९० सूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परन्तु धर्मस्यैव कृत्स्नवेदार्थत्वं वेदान्त-
भागस्य तच्छेषत्वञ्च तैरुक्तम्, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थ-
द्वयम् भागद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेव विशेषः, वेदार्थ-
मात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विवादः, किञ्चैवं यदि विशेष-
प्रतिज्ञा, तदा ह्यनपेक्षितविधानापेक्षितपरित्यागयोः प्रसङ्गः,
४९५ सामान्यप्रतिज्ञा ह्यविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षि-
तार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञा तु पूर्वभाग-
विषये नापेक्षिता, ब्रह्मभाग इव कर्मभागासाधारणपूर्वपक्ष-
स्यानुदयात्, अत एव पूर्वतन्त्रे “पानव्यापञ्च तद”दित्य-

धिकरणे “यस्मिन्मवाभौ स्यात्प्रशामाकश्चरुनिर्वपे” इति

- ५०० विहितेष्टिः किं लौकिके वैदिके वमने सर्वत्रोत वैदिक
एवेति विग्रहे अविशेषात्सर्वत्रेति प्राप्ते मन्थगजरूपयन्त-
भक्षणस्य विहितत्वाद्वमने तद्वैशुष्यात् तत्समाधानमपेक्षितम्,
लौकिकन्तु भक्षणं वमनार्थमेवेति न तत्रापेक्षेत्यपेक्षितत्वा-
द्वैदिक एवेष्टिविधिरित्युक्तम् . तथा “पत्नीसंयाजान्तत्वं
५०५ सर्वेषामविशेषात्,” (इत्यत्र) “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
मन्तिष्ठन्त” इति द्वादशशब्दे श्रूयते . किमिदमङ्गामविशेषेण,
उत उत्तमवर्जमिति विग्रहे, अविशेषप्रवृत्तविधेस्तुद्धोचा-
योगात्सर्वेषामपत्नीसंयाजान्तत्वमिति पूर्वपक्षे, द्वादशया-
गानां सहकर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् पूर्वमहः कस्मिंश्चित्प-
५१० दार्थ्येऽवस्थाप्यापरस्परमणौयत्वात्कस्मिन्पदार्थे अवस्थापन-
मित्यपेक्षायाम्पत्नीसंयाजान्तेऽवस्थापनमित्युच्यते, उत्तमस्य तु
न्यपेक्षा, इतरयागसाहित्यस्य कचिदवस्थापनाभावेऽपि
सिद्धेः, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जमपत्नीसंया-
जान्ततेति व्यवस्थापितम्, अतोऽपेक्षितत्वात्साधारणप्रति-
५१५ जैवोचिता . ननु किञ्चित्प्रयोजनसिद्ध्यर्थन्तदर्थिनमत्यर्थं
विशेषप्रतिपादनार्थमवर्तमानम् अर्थप्रयोजनाधिकार्युद्दे-
शौक्ये एकम्, तद्भेदाद्विभक्तं स्यात्, यथा न्यायशास्त्रशब्द-
शास्त्रे प्रत्येकमर्थ्याद्देशाद्यभेदादभिधे, तद्भेदाच्च परस्परं भिन्ने,
इह च कर्मब्रह्मलक्षणार्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
५२० तदर्थिरूपधिकारिभेदाच्च तदुद्देशा अपि भिन्ना एवेति

- कथं शास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूद्यपरिहरति, एतेनेति, अर्थो-
द्देशो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनमप्या कार्यमिति
प्रवर्तमान एक एव, प्रयोजनोद्देशोऽपि प्रयोजनमिद्वयार्थ-
मिति प्रवर्तमान एक एव, अधिकार्युद्देशोऽपि पुरुषार्था-
५२५ र्थिनमतीति प्रवर्तमान एक एव, पुरुषार्थमिद्वयार्थान्तर्दर्थिन-
मिति वेदार्थप्रतिपादनद्वयार्थमितीच्छया मीमांसाशास्त्र-
प्रणयनादिति परिहाराभिप्रायः . ननूकरूपेणैकोऽप्यवान्त-
रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदात् शास्त्रभेद-
स्यादित्यत्राह अवान्तरेति . न चैवमिति, सामा-
५३० न्यक्रोडौकारमात्रेणैकत्वे वेदार्थानुबन्धित्वालौकिकायांनु-
बन्धित्वादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्छन्दश्चिन्ताप्रभृतौना-
मेकविद्यास्थानत्वमेव स्यादित्यर्थः . उपकारेति, उक्तरीत्या
सामान्यतः क्रोडौकारसम्भवेऽपि न तयोद्देशेन शास्त्र-
प्रवृत्तिः, किन्तु वर्णश्चिन्ताद्युपकारविशेषोद्देशेन चिन्तादेः
५३५ प्रवृत्तिः, अतस्तेषामभेद एव, मीमांसाशास्त्रस्य वेदार्थविशदौ-
करणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमिति भावः . अदूरेति,
स च तत्त्वनिर्णय प्राधान्यात् . नन्विह वेदार्थविशदौकर-
णादेकविद्यास्थानत्वे सूतेरपीतिहासपुराणाभ्यां सहैक-
विद्यास्थानत्वप्रसङ्गः, तत्त्वाचारविशदौकरणरूपावान्तरभेद-
५४० विविचयां कर्मब्रह्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्या-
स्थानभेदप्रसङ्ग इत्यत्राह न चेति, तत्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकोप-
कारविशेषमालोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिन्नतत्त-

अमन्त्रभिप्रायविद्विमंहरिभिः मीमांसेत्येकविद्यास्थानत्वेन
कीर्तनान्मीमांसाया एकोद्देशेन प्रवृत्तिरवगम्यत इति भावः .

५४५ अन्यथेति, फलकरणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थेन सत्यत्व-
तात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेऽपि करणेतिकर्तव्यतारूप-
प्रमाणतर्कयुत्पादनार्थेन सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्वाधात्
इत्यर्थः . सगुणेति, तथापि सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे-
नार्थविरोधादित्यर्थः . देवताकाण्डश्चेति, तथाच कर्म-

५५० काण्डे देवतानिराकरणमभव इति भावः . अत एवेति,
देवताकाण्डेनैकग्राह्यादित्यर्थः . यदि प्राशस्यमात्रपरम्
तर्हि पूर्वपक्षप्रतिषेधो न स्यात्, प्राशस्यपरत्वञ्चामभवि,
न्यायनिवन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्राह किमसौलौकिकेति, अत्रा-
रुद्धवादेन परप्रतिषेधमिद्विः, न्यायनिवन्धनत्वेऽपि प्ररो-

५५५ चनालक्षणप्रयोजनसाध्यात् प्राशस्यपरत्वोक्तिरिति भावः .
अश्रुतेति, फलप्रदत्वाभिमतानामिन्द्रादिदेवतानामलक्षणे-
ऽनन्तरमर्गे तत्फलवाप्तिर्न स्यात्, अकृताभागमद्य स्यादिति
बुद्ध्या कर्मण्यश्रद्धा स्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु अनादिनि-
धनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणान्तेनैव

५६० तत्फलदाननिश्चयरात्राश्रद्धेति भावः . इदञ्चार्वाचीनोक्तसू-
त्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् . वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरण-
प्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तत्तटीकायां वेदान्ता-
चार्यैरेव, "देवतोद्देशेन देयद्रव्यन्देवता न प्रयोजयेत्, कुतः,
कृष्यादिवत्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्ते-

- ५६५ स्तत्राह “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वा”-
दिति, वा शब्दशङ्कानिवर्तकः, हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं
स्वाराधने (प्रवर्त्तयेत्,) प्रयोजयेत्, कुतः भोजनस्य तदर्थ-
त्वात्, भोजनस्य-हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात्तच्छेष-
त्वात्, सम्प्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्यतत्सम-
५७० पणे प्रयुक्ते . क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्रूतापि हि देवता ।
तत्तन्मन्त्रादिषामर्थ्यादार्थप्राधान्यशालिनी ॥ अतो यथा
विद्यहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणम्-
युक्ते, तथा देवतापीति . (अर्थपत्याच्च) . ‘अर्थवत्ताच्च’ .
अर्थते प्राप्यत इत्यर्थो विभूतिः, अर्थत इति वा, अतस्त-
५७५ दभावादनाराध्या अनौप्सितत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनी-
यम्, परा खलु देवता सर्वस्येष्टे, तन्नियुक्ता चापरा यथा-
धिकारन्तत्तदिभूतीनाम् . तथापि निरपेक्षा देवता न कुत-
श्चिप्रीयेत, न कश्चिद्वीणाति, अतः कथमप्रयोजिकेत्यत्राह,
“ततश्च तेन सम्बन्धः”, ततो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या
५८० दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया
एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धः (स्त्युपचा-
रादिभिरेव) सिद्ध इति पूर्वः पक्षः . राद्धान्तस्तु “अपि वा
शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्”, अत्र अपि वेति सार्धा-
ङ्गीकारम्परपक्षव्यावर्तनम्, यद्यपि देवताया विद्यह हविरा-
५८५ दाग युगपत्कर्मसन्निधि प्रीति फलप्रदानरूपविद्यहादिपञ्च-
कन्दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया सम्प्रदानस्य प्राधान्यं यजेथ

- देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोम्स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः, तथापि कर्त्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपद्वर्म स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थतया चो-
- ५८० दितत्वात्प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्यारोहेण पुरुषस्यवर्तयति, इत्यत्र देवतादि क्रियागोचरभूतम् . ननु फलप्रदाया देव-
ताया आराधनेन प्रधानत्वमनुशोभयामहे अत्राह,
“गुणत्वेन देवतागुतिः”, इविष्णुदानमिति गुणीभूतां हि देवतामनुष्ठणुमः, मन्त्रार्थवादोपस्थापितन्देवताप्रौतिरूप-
- ५८५ मपूर्वम् चोदितस्य चण्डिकस्य कालान्तरभाविकलदारतयो-
पादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवता फल-
कामप्रवर्तकशब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयो-
जिकेति . अतिथेस्तर्हि कथमप्रयोजकत्वम्, इत्यमित्याह,
“अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्”, अतिथ्यप्रत्य-
- ६०० तिथेः प्रधानत्वमाप्तम्, अन्यथा हि तदर्थं कर्मणि प्रयो-
जकाभावान्तदभावस्यात् . तत्प्रययां(प्रयुक्ति)विधिरेव तत्र प्रयोजक इति चेत्, तत्र प्रत्याह, “तस्य प्रतिविधानत्वात्”,
अतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना ,
क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहृता तु देवता । सन्निधत्ते तदिष्टार्थं
- ६०५ न ततस्तत्प्रयुक्ता ॥ अतिथिस्तु स्वयम्प्रा(प्य)प्तः स्वाभीष्टञ्च प्रयोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्प्रययार्थचोदना ॥ अतः
प्रत्ययप्रत्ययत्वेकादृतिप्रतिप्राधान्योक्तिः” इति . ननु, किमर्थं-
मचारोहेण चित्तसङ्गोभः क्रियते, यावता परमात्मसम-

- र्थनादेव प्ररोचनासिद्धिरित्यत्र सहसा चेति, निर्धा-
- ६१० रितकर्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति भावः . अन्वा-
रुद्धवादत्वे हेतुमाह एवं सतीति, न चैकरस्यासिद्धिः
परस्परैवेति वाच्यम्, “सध्वादिष्वसम्भवादनधिकारश्चै-
मिनिः” इत्यादावैकरस्य प्रतीतेस्तत्परित्यागायोगादिति
भावः . ननु “विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदु-
६१५ पाख्यत्वात्” इत्यधिकरणे “इन्द्रमेकादशकपास्तविर्वये”-
दिति विहिते विहृतियागे द्रव्यत आग्नेयसाम्याद्देवता-
तस्मात्त्राययागसाम्याच्च कस्य धर्मा याच्या इति विचारे
द्रव्यसाम्यस्य बलीयस्त्वात्तेन प्रकृतिनियम इति समर्पितम्,
तत्र प्राबल्यदौर्बल्ये सत्त्वामत्तनिबन्धने एवेति विरोध इत्य-
६२० चाह द्रव्यदेवतयोरिति, देवतायाः स्वरूपन्देवतात्वज्ञा-
प्रत्यक्षम्, द्रव्यस्य तु हविर्ब्रह्म एवाप्रत्यक्ष इति प्रतीति
शैश्वर्यविलम्बाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये इति भावः . ननु
धर्मिणः प्रत्यक्षगम्यत्वद्वयप्राबल्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यं शौघ-
प्रतीयते तद्गम्यतिदेशः कार्य इति हि वक्तुं युक्तम्, न च
६२५ द्रव्यसम्बन्धो देवतासम्बन्धाच्छौघप्रतीयते, येन प्राबल्यं
स्यादिति चेत्, सत्यम्, द्रव्यवाचिपदानां लोके व्युत्पन्नतया
द्रव्यविनियोजकवाक्यवर्णसमन्तरमेव स्रष्टिति द्रव्यसम्बन्धः
प्रतीयते, देवतावाचिपदानां लोकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोज-
कवाक्यवर्णसमन्तरान्ततः प्राग्वा औत्तरेणद्वारदर्शनात्को-
६३० वेन्द्र इति जिज्ञासायां “वज्रहस्तः सुरन्दर” इति वाक्य-

- श्रवणेन वा पुराणादिश्रवणेन वा अन्यथा वेद्वादिपद-
 व्युत्पत्तौ मत्मान्तस्मन्प्रतीतिरित्यस्यैव द्रव्यमन्वप्रतीतौ
 ग्रीष्मभाव किञ्च देवताऽभावो न दौर्बल्ये हेतुः, किन्तु
 तत्साम्यं निबन्धनातिदेशाभाव एव हेतुरिति, कुत प्राबल्य-
 ६२५ दौर्बल्यचिन्ता, कुतश्च देवतासाम्यात्कचिदतिदेशः. यदि
 शब्दस्यैव देवतात्वात्तत्समन्धादतिदेशः, तर्हि द्रव्यदेवतयो-
 को विग्रेषः, अतः समदानादपि करणस्य त्यागस्वरूपो-
 त्पादकतया प्रथमाकाङ्क्षितत्वाच्च प्राबल्यद्वयस्य शास्त्रम्
 धर्मत्वमिति, अलौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः मध्वा-
 ६४० दिष्टिति, मधुविद्यादिषु वस्त्रादीनामनधिकारजैमिनि-
 राचार्योमन्यते, कुतः, असम्भवात्, तच्च हि विद्यायां वस्त्रा-
 दय उपास्याः, न च तच्च त एव कर्तारसम्भवन्ति, कर्मकर्तृ-
 विरोधादित्यर्थः, अत्र च वस्त्रादिजीवपर्यवसितमुपासन-
 मित्याशयेन पूर्वपक्षोक्त्यानादर्थविरोधः. धर्ममिति, धर्म-
 ६४५ मेव फलप्रदजैमिनिराचार्योमन्यते, कुतः अत एव श्रुते-
 रूपपक्षेऽपि, अभिस्तुतस्वर्गस्य तत्साधनतया “स्वर्गकामो
 यजेत” इति श्रुत्या यागस्यैव बोधनात्, इत्या-
 दिवदाराधनरूपत्वाभावेऽपि कालान्तरभाविफलप्रदलोप-
 पत्तेश्चेत्यर्थः श्रेयत्वादिति, “तत्त्वमसि” इत्यादिसामा-
 ६५० नाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्देदनस्य
 तत्तत्स्कारमया कर्मश्रेयसाद्व्यादिस्त्विह फलश्रुतिरर्थगद
 इति जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः. परामर्शमिति, “त्रयो धर्म-

स्कन्धा” इत्यत्र चोदनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमतुवादमेव
जैमिनिर्मने, “वीरहा वा एष देवानां थोऽग्निमुदामयते”

६५५ इत्यपवदति चाश्रमान्तरमित्यर्थः . परमिति, परमेव ब्रह्मो-
यासीनानर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिः, “ब्रह्म गमयती”ति
तत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः . ब्राह्मेणेति, अथ स्वरूपाविर्भावो
ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिस्वरूपेण, ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगा-
त्मनोऽपि स्वाभाविका इति “य आत्माऽपहतपाप्मा”

६६० इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवगम्यते, न तु ज्ञानस्वरूपेणा-
विर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थः . भावमिति, “स एकधा
भवति” इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिः विविधतायुतेर्देशा-
दीनाम्भावमेव जैमिनिर्मने न कदाचिच्चित्तोऽग्ररीरत्व-
मित्यर्थः . यद्यप्येते सर्वेऽर्था न पूर्वकाण्डे सूचिताः, अतो

६६५ नार्थविरोधः, तथाप्युक्तरीत्या भिन्नमतस्यत्वात्तत्कटङ्गेण सह
नैकशास्त्र्यमिति भावः . औढवादेन परिहरति अत्यल्प
तरेति, अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्य चेत्यर्थः,
तेन भगवतः फलप्रदत्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि तस्याल्पत्वा-
दितर बह्वर्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाच्च दोष इति भावः .

६७० प्रतिषंस्कारोऽत्र विपरीतांशग्रिचणम् . तात्त्विकपरिहार-
माह यद्वेति, वैभवोक्तवगमो शुद्धग्रिथ्ययोरैककण्ठ्यादि-
त्यभिप्रेत्य तयोरैककण्ठ्यमुपपादयति तदुक्तान्तदुक्तमित्या-
रम्भाच्चष्टुरित्यन्तेन पन्थेन . कुन्दोगानां वाजिनाद्योद्गीथ-
विद्याया ऐक्यभूर्वपचीकृत्य निरस्य संज्ञात ऐक्यमाशङ्को-

- ६०५ कम् “मंशातयेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि” इति, मंशैक्येऽपि भेद उक्तः, यथा “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” इत्यत्र नैयमिकसामाग्रिहोचयोरित्यर्थः. “अवरधियान्ववरोधस्तु-मान्यतद्वावाभ्यामौपमदवत्तदुक्तम्”, “यत्तदद्वैतमप्राप्तम्” इत्याद्युक्तान्युल्लादिविषयाणामवरधियां सर्वत्रावरोधः, म-
- ६०६ वंच ब्रह्मण एकत्वात्तैर्विना इतरव्यावृत्तब्रह्मानुमन्धनानुप-पत्तेश्च, अतः प्रधानब्रह्मानुमन्धाने तद्गुणानामप्यवरोधः, औपमदवत्, आमदग्यचत्तराचे पुरोडाग्युपमहुणंभुतस्थ-मन्वस्थोपमदनुवर्तिव्येनोपांगुगुणत्वमुक्तम् “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थात्तुल्येन वेदमंयोग” इत्यचेति. “प्रदानवदेव तदुक्तम्”
- ६०७ दहरविद्यायामपहतपात्रत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुण-विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणहुण्यावृत्तिः, यथा “इन्द्राय राज्ञे” इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः, तदुक्तं ऋग्वे “नाना वा देवता पृथक्तात्” इति, “इन्द्राय राज्ञे पुरोडागमेकादशकपालान्निरुपेदिन्द्रायाधिराजाये-
- ६०८ आय खराज्ञे” इति विहितायान्निपुरोडागिन्यामिष्टौ हविर्भेदाद्भेदेनावदानप्राप्तौ, “वचनात्सर्वेषां महावदीयेरन्” इति सूत्रेण “सर्वेषामभिगमयध्ववचनि” इति वचनात्स-हावदाने स्थापिते ततोऽवदानसाहित्यात्प्रदानसाहित्यम् “तेषां सहप्रदानमवदानैकतात्” इति सूत्रेण पूर्वपक्षोक्त्य,
- ६०९ “ऋता वा देवता पृथक्तात्” इति अग्निहोत्रादिविशिष्ट-देवताभेदात्प्रदानान्नैवेत्युक्तमित्यर्थः. साक्षादिति, “स

एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्परमात्म-
वाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽग्निशरीरकतयोपास्य-
त्वायेत्युक्तत्वावश्यमेव, अयनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्नि-

७०० शब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्तसामानाधिकरण्याविरोधश्चैमिनिर्मन्यत
इत्यर्थः . सम्पत्तेरिति, “लोमानि बर्हिर्हृदयङ्गार्हपत्य”
इत्यादिनोपासकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां वेदि-
त्वादिकल्पनन्तद्विद्याङ्गभूतायाः प्राणाञ्ज्तेरग्निहोचत्वसम्पाद-
नार्थम्, दर्शयति च युतिः, “य एतदेवं विद्वानग्नि-

७०५ होचञ्जुहोति” इति . अन्यार्थन्विति, “तौह सुप्रसुरूप-
माजगमतुः” इत्यादौ यद्देहातिरिक्तजीवमज्ञावप्रतिषेधनम्
“यो वै बालाक एतेपाप्सुरषाणाङ्गतां यस्य चैतत्कर्म स वै
वेदितव्यः” इति वेद्यतयोक्तब्रह्मप्रतिषेधनार्थमिति, “कैष
एतद्वालाके पुरुषोऽग्नयिष्ट” इति प्रश्नात्, “अथास्मिन्प्राण

७१० एवैकधा भवति” इति “सताधोम्य” इत्यादिवाक्यसमा-
नार्थात्मतिवचनाच्च अवगम्यते . एके-वाजसनेयिनोऽपि एत-
त्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्यं स्पष्टमधीयते “कैष एत” इत्या-
दि “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्ज्जेते” इत्यन्तम् .
तद्भूतस्य निति, तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रमसम्प्राप्तस्य नातद्भावः

७१५ अतद्भावः-अतयाभावः अनाश्रमिलेनावस्थानम् न सम्भ-
वति, कुतः, तद्रूपेत्यादि, तेषां सैष्ठिकवैश्वानरसपरिभ्राजकानां
रूपाणि धर्माः तस्मिन्वृत्तिभ्यो नियमात् “ब्रह्मचार्याचार्यं
कुलवासीद्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमवसादयन्” इति “अरण्य-

- मियात्तनो न पुनरेयात्” इति “मन्यस्याग्रीष्म पुनरावर्त-
 ७२० येत्” इति च ग्राम्नाणि हि नियच्छन्ति जैमिनेरप्येवमन्त-
 मिति . उत्पत्तिर्जन्मस्रभावः, औत्पत्तिकः-नित्य इति
 यावत्, नित्यशब्दार्थसम्बन्धः-न साङ्केतिकः, येन प्रमाणस्य
 स्यात्, नित्यत्वात्तस्य-धर्मस्य उपदेशो ज्ञानं-ज्ञापकः, तस्य
 ज्ञानस्य व्यतिरेकः-न विपर्ययः, संगयस्याप्युपलक्षणमेतत्,
 ७२५ तथानुपलब्धेऽर्थे प्रवर्तमानत्वाच्चातुवादकोऽपि, तस्मादन-
 पेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मे प्रमाणभक्त्येव
 वादरायणस्याचार्यस्य मतेनेति सूत्रार्थः . स्वाचार्यमिति,
 तथाच स्वाधार्यभूतब्रह्मसूत्रकृत्युरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमि-
 नीये शास्त्रे न तद्विरुद्धाभिधानमित्यर्थः . नवाचार्यत्वाच्च
 ७३० ब्रह्मसूत्रकृत्युरस्कारः, तच्च मानाभावात्, किन्तु ऐतिशाय-
 नादिवत्तद्वद्वङ्कचित्सम्प्रतिमाभावात्, अतोऽन्यत्र तद्विरुद्धा-
 भिधाने नानुपपत्तिरित्यत्राह जैमिनेरिति . नन्वेवेति,
 न व्यास एव वादरायणः, वादरायणशब्दस्य ऐतिशायना-
 दिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन वादरिशब्दाद्भुत्पन्नत्वादिति भावः .
 ७३५ द्वीप इति, अनेन वादराणां समूहो वादरम् तदयनं यस्य
 स वादरायण इति व्युत्पत्तिः सूचिता, संज्ञात्वाच्च “पूर्व-
 पदात्” इत्यादिना णत्वमिति भावः . व्यासेति, तथाच
 कतरो वादरायणसूत्रकार इत्यनिर्धारणमिति भावः .
 तथापीत्यदि, श्लोके ज्ञानपदस्य कर्मणि व्युत्पत्त्या वेदन-
 ७४० शब्दस्य च णिजन्तनिष्पन्नतया व्यासस्य रहस्यतमार्थस्या-

पक्षप्रतीतेः रहस्यतमार्थापदेशरूपब्रह्मसूत्रकर्तृत्वन्तर्लैव युक्त-
मित्यर्थः . “श्रवतीर्णी महायोगीसत्यवत्याम्भराशरात्” ।
इत्यारभ्य “चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा”, ॥
इत्यादिस्कान्दवचनादिकण्ठोक्तिरादिशब्दार्थः . ननु जैमि-

७४५ नौयसूत्राणान्देवतानिराकरणपरतया तद्वाख्यादभिध्याख्या-
तत्वाद्देवतासद्भावादौ तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञाना-
देव वेदान्ते तथा तथा जैमिनिमतोपन्यास इत्यत्राह
‘न हीति, आचार्यवादरायणशब्दाभ्यामभिप्रायापरिज्ञाना-
योगे हेतुश्च्यते . अत इति, व्याज्येयैश्चात्रयमनस्यामा-

७५० न्येन वेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव विचारशास्त्रविकीर्णोदयस्य युक्त-
त्वात् परस्परविरोधाभावाच्चेत्यर्थः . प्रतिबन्दीमुखेन साध-
यितुं शक्नोते नन्विति . किं वेति, ऐक्यास्य इत्यैक-
प्रबन्धस्याप्युपलक्षणम् . क्रमेत्यादि, सङ्गतिविशेषविशिष्टल-
सैकप्रबन्धे हेतुः, उत्तरांशशास्त्रैक्ये हेतुः . शास्त्रान्त-

७५५ रेति, न्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तरसाध्यविलक्षणकर्मभा-
गतात्पर्यनिर्णयरूपोपकारजननाहंत्वात्कर्ममीमांसाया इति
भावः . इदञ्च वेदार्थानुबन्धपर्यकत्वेन सर्वधामैक्यास्यं वार-
यितुमुक्तम्, श्रवान्तरार्थाविरोधस्यायैक्यास्यपेक्षितत्वाद्-
तत्त्वविरुद्धावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषणम् . किम्प्रमाणम्—

७६० कस्य प्रमाणम्, किं विंशतिलक्षणैक्यास्यस्य, किं वा द्वाद-
शाध्यायादिमात्रैक्यास्यस्य, इति निरूपयेत्यर्थः . वेदार्थ-
निर्णयरूपेकोपकाराहंताया विंशतिलक्षणीमाधारणात्तदैक्य

- एव तत्प्रमाणभावेदिति भावः . न च कर्मब्रह्मनिर्णयरूपो-
 पकारयोर्भेदाद्भेद इति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्ना-
 ७६५ पातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निगिनीयोदयादेदार्थनिर्णय-
 त्वस्यैवेष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुग्रहार्थग्राह्यस्यापि तदिष्टता-
 वच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वात्, चावत एकेष्टताव-
 च्छेदकावच्छिन्नोपकारजननार्हता तावत एकग्राह्यत्वात्, अत
 एव मौमांसेत्येकतया विद्यास्यानगणने परिगणनम्, तस्यो-
 ७७० क्तप्रयोजकानुरोधिलदर्शनात्, अन्यथा प्रतिषट्कस्यत्यध्याय-
 अतिपादस्यत्यधिकरणस्य भेदप्रसङ्गात्, यदाह कश्चित्पा-
 रिश्रवमतिः, किङ्कर्तव्यमौमांसयोरेकपन्यत्वपूर्वोत्तरग्राह्य-
 मिति व्यवहारमात्रात्, किं वोपजीव्योपजीवित्वे सति
 विषयाद्यैक्यात्, यदा एकेमैवाध्ययनविधिना तदुत्तरागेण वा
 ७७५ कर्मब्रह्मपरकृत्स्नवेदविचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचारे विधे
 रागस्य वाऽभावात्, किं वा जयादित्य वामनवृत्त्योरिव कर्तृ-
 भेदेऽपि व्याख्येयैक्यात्, यदा प्रबन्धान्तर इवैकप्रबन्धत्वव्यव-
 हारात् . नाद्यः, ऐकग्राह्यहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहार-
 स्थावाभावात्, पूर्वोत्तरग्राह्यव्यवहारस्य च भिन्नयोश्चास्तयोः
 ७८० पूर्वापरौभावमात्रेणोपपत्तेः, द्वितीये ब्रह्ममीमांसायाः कर्म-
 मीमांसोपजीवित्वद्विस्त्रित्यफलार्थिनः पुंसो ब्रह्मभागविचारे
 प्रवृत्त्यर्थस्य तत्रामाण्यनिययस्य वा ब्रह्मज्ञानकर्मफले नित्या-
 नित्ये इति विवेकस्य वा कर्मफलानित्यत्वनिययविशिष्टस्य
 ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रत्ययस्य वा कर्मविचाराधीनत्वात्,

- ७८५ किं वा ब्रह्मभागविचारे प्रवृत्तस्य तदर्धनिश्चयार्थश्रुतिलिङ्गा-
दिवलाबलादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यदा ब्रह्म निश्चित्य
तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनाद्गकर्मानुष्ठाने कर्म-
विचारापेक्षणात् . नाद्यः, वेदप्रामाण्यस्य ब्रह्मतर्कस्थितर्क-
शास्त्रसिद्धस्य वा ब्रह्ममीमांसायामेवास्मन्मते “न विलक्षण-
७८६ ता”दित्यत्र त्वन्मते च “अत एव च नित्यत्व”मित्यत्र वक्ष्य-
माणस्य वा पूर्वतन्त्रे वक्ष्यमाणस्य वैवर्णिकाधिकारस्येवोप-
जीवनात्, नित्यानित्यविवेकस्य च त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्य-
हेतुत्वात्, कर्मविचारं विनायस्माद्रीत्या तस्मिद्धेय, विशि-
ष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण
७८७ नित्यफलार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिवत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीति-
मात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्व-
निश्चयस्थानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतु-
त्वात् . न द्वितीयः, श्रुतिलिङ्गादिवलाबलादेरुपक्रमोप-
संहार बलाबलादेरिव ब्रह्मतर्कसिद्धस्य लोकसिद्धस्य वोप-
७८८ जीवनात् . न तृतीयः, ब्रह्मविचारानन्तरन्निदिध्यासनात्प्रा-
प्तकर्मविचारोपपत्तेः . नापि मीमांसयोर्विषयाद्यैक्यम्, सिद्ध-
साध्यविषयत्वात्, नित्यानित्यमोचाभ्युदयफलत्वात्, विराग-
सरागाधिकारिकत्वाच्च, वेदार्थत्वात्लौकिकपुरुषार्थत्वतदर्थि-
तैर्विषयाद्यैक्ये च अर्थकामशास्त्रयोरपि शास्त्रार्थत्वपुरु-
७८९ षार्थत्वतदर्थित्वैर्मोक्षशास्त्रादिना विषयाद्यैक्यं स्यात् . न
तृतीयः, षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्येकेनेव विधिना तदुत्थ-

रागेण वा व्याकरणाद्यङ्गविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेद-
विचारे विधेरागस्य वा अभावेन व्याकरणादिविचाररूप-
महाभाष्यादेर्वेदविचाररूपमीमांसयैकशास्त्रापातात्, इहैव

८१० कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरतया विचारितत्वेन एकदेशविचा-
राभावाच्च . चतुर्थं व्याख्येयैक्यम् न तावद्देत्वादिनैक्यमात्रं,
व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदे सत्यपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्य-
मिद्विप्रसङ्गात्, नापि पूर्वापरौभूतैकप्रबन्धत्वम्, व्याख्यान-
स्यैकप्रबन्धत्वे हि न तावद्व्याख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकप-

८१५ दार्थनिर्णायकयोर्निर्दृक्त व्याकरणयोरिवैकप्रबन्धव्याख्यानयोः
प्रस्थानयोरिव च प्रबन्धभेदेऽपि तदुपपत्तेः, नाथेकप्रबन्ध-
पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, श्रुतिहेतुः, तथा हि, तत्त-
च्छास्त्राख्यसंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरतया न पूर्वापरभाग-
व्याख्यानता, एकशास्त्राख्यसंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्याना-

८१० नन्तरं शास्त्रान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात्, अतः
कर्मब्रह्मपरमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूप-
तया पूर्वापरभागव्याख्यानता वाच्या, भुमुदाययोश्च पूर्वा-
परभावो न कूतः, नापि कल्पः तत्तच्छास्त्रीयसंहिता-
रण्यकयोरध्ययनमिद्विद्वन्मन्वाधिता कल्पनाऽसम्भवात्, नापि

८२५ तत्तच्छास्त्राख्यसंहितारण्यकयोः पूर्वापरौभावभावेण तत्समु-
दाययोस्तत्तिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमु-
दायस्य द्वितीयपादसमुदायस्य च पौर्वापर्यप्रसङ्गात्, यदि
च विप्रकीर्णकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरौभावेन विविच्य

- मीमांसयोः प्रवृत्तिः, तर्हि वेदार्थविचारलोपाधिना अप्र-
- ८२० वृत्तेः प्रयोजनमेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारलोपाधिनेव प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मान्न मीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्या-
नत्वम् . अमुवातत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकयो-
रस्यतिपुराणयोरिव भिन्नप्रबन्धतासु . न पञ्चमः, उत्तर-
षट्काद्याध्यायेषु पूर्वषट्काद्याध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत्
- ८२५ देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायम-
पेक्ष्य त्रयोदशसप्तदशादिव्यवहारस्य द्वितीयभागद्वितीय-
भागप्रथमादिव्यवहारस्य वा अभावात्, देवतावियहादि-
निरास तत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यम्,
तन्निरासः कर्मण्यश्रद्धावारणार्थं इति चेत्, सत्येव ब्रह्मणि
- ८३० तज्ज्ञान इव सत्यामपि देवतायामाद्यासम्भवात्, पौरुषे-
यत्वाद्देहाप्रामाण्यम्ना शङ्कौति तन्निरास इति चेत्,
सत्यामपि देवतायान्तदक्षतत्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् . किञ्च
“मध्वादिष्वसम्भवात्” “शेषत्वात्पुरुषार्थवादः” इत्यादिषु
जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः, न चातन्मत-
- ८३५ तन्मतमिति वक्तुं युक्तम् ; किञ्च यदि शास्त्रैक्यन्तदा
आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणी प्रतिज्ञा स्यात्, न च
ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा, कर्मविचारस्तु ब्रह्म-
मीमांसापक्षतर्क्यादेः संकृत इति दाक्ष्यम्, तथा सति ब्रह्म-
जिज्ञासायाः कर्मविचारानन्तर्यात्म्यसम्भवात्, कर्मब्रह्म-
- ८४० मीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी प्रतिज्ञार्थसिद्धेत्यपि न,

- पारिष्वितशास्त्रविषयादिसूचनाय साधारणस्यैवादौ साचा-
 त्प्रतिज्ञेयत्वात् . ननु धर्मजिज्ञासेत्येव साधारणी प्रतिज्ञा,
 अलौकिकश्रेयसाधनन्धर्मः, स च सिद्धसाध्यश्च, साध्यो
 यागादिः, सिद्धो ब्रह्म, “कृष्णन्धर्मं पुनातनम्” ॥ इति
 ८५५ भारतीकेरिति चेन्न, तथात्वे देवब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमां-
 सेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यैवानन्तरं
 लक्षणीयत्वेन “चोदना लक्षणेऽर्थो धर्मः” इति विशेष-
 लक्षणायोगाच्च, तत्र चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुन-
 र्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोर्निसूत्रवैयर्थ्यम्, “कृष्णन्धर्ममि”ति
 ८६० तु धारणाद्धर्म इति वचनाद्यौगिकः, अन्यथा, “पातना-
 त्यापनामासौ पुनातेः पुष्पनामवान्” । “परमं यो मह-
 त्तपः” । इति वचनात् पापत्वाद्यपि स्यात्, देवताकाष्ठार्थं
 देवतायाश्च न कचिद्धर्मशब्दो दृष्ट इति . तदेतत्सर्वमाचार्य-
 सूत्रश्रवणहेतु दौर्भाग्यनिवन्धनम् . तथा हि, “ऐक्या-
 ८६५ स्यञ्च भागदयात्मकवेदाख्यैकप्रबन्धव्याख्यानरूपत्वात्” इत्या-
 दिना व्याख्येयैक्यमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयाऽतुष्टहीतमाचार्यैः .
 “अस्त्वैकशास्त्रस्यैक्यस्यैवापर्यनियम इति शङ्काम्परिहरन्”
 इत्यादिना उपजीव्योपजीवकभावादि क्रमनियामकत्वेनैवानु-
 म्नीतम्, एवं सति विकल्पमग्नम आहोपुरुषिका-
 ८७० माचक्षुः . यदुक्तद्धर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो
 निवृत्त्युपपत्तौ कर्मफलानित्यत्वनिरूप्यो नापेक्षित इति,
 तत्र, “साङ्गाध्ययनेन कर्मब्रह्मज्ञानयोर्द्वयोरप्यापातप्रतीतौ

अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्मणामनित्यफलत्वनिश्चयाद्यदि
नित्यफलत्वेन चिद्भवति तदा तन्मयानुष्ठेयमिति ज्ञानवतो

८०५ ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसम्भावनाया तद्विचारे प्रवृत्तिः"

इति ह्याचार्यैरनुगृहीतम्, अत्रास्य कुचोद्यस्यावकाशा-
भावात् . यदि कर्मस्यपि नित्यफलसम्भावना, तदा यदि
नित्यफलसिद्धिस्तदा तन्मयानुष्ठेयमिति बुद्धिमतः
कर्मणो नित्यत्वसम्भवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैव केवल-

८०६ कर्मणो निवर्त्तकत्वात् . यद्यप्यज्ञौघविकल्पेषु तृतीय
विकल्पदूषणम् तच्चैकशास्त्र्येतेतया विकल्प्य तेन क्रमा-
सम्भवदूषणोक्तेरुपहास्यम् . अस्त्वेनेकशास्त्र्यं तथापि क्रमो
न सम्भवतीत्यभिप्रायेण तथोक्तमिति चेन्न, तेमैक्यं यदि
सिध्यति तदा स्वाध्यायाधीति क्रमाद्व्याख्याननियमसिद्धेः .

८०७ यच्च विषयाद्यैर्दूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणभ्यामैकशास्त्र्ये
सिद्धेऽन्योक्तप्रकारेण विषयाद्यैक्यस्य निष्पत्त्युक्तत्वाच्चिरस्तम् .
किञ्च पूर्वोत्तरभागाद्विकाया एकेकशास्त्राया एकेकग्रन्थ-
त्वान्तश्च च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्व्याख्यानस्यापि तदेव
विषयादिकमिति कथञ्च विषयाद्यैक्यम् . न च कर्म-

८०८ ब्रह्मादिरूपविषयादिभेदादेकशास्त्रायामपि कर्मब्रह्मभागयो-
भिन्नग्रन्थता, तथा सत्तेकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणाभिन्न-
फलानामपतिपादनात्तथापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्या-
नान्नानाग्रन्थत्वप्रसङ्गात् . यदुक्तं आकरणाद्यङ्गविचारोऽपेक-
विध्युद्गरागप्रयुक्त इति, तच्च . स्वाध्यायापातप्रतीतेरेव

८८५. आकरणविचारमाधतया आध्यायायातप्रतीति प्रयुक्तविचारगम्य आकरणविषयत्वमिद्वेः . यदुक्तमेकदेशविचाराभावादिति, तत्र . इद्वेच कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरतया विचारितमेवपि महत्त्वाधिकरणनिवर्तनस्य निवर्तकविचारस्य ब्रह्मविचारेणमिद्वेः . किञ्चिद्विचारमात्रेणस्य कर्मविचारस्य वेद प्रामाण्यविचार एव ब्रह्मविचारस्यात् . यदुक्तं वेदार्थविचारतोपाधिना अपरुत्तेः प्रयोजनभेदमभिमन्याय कर्मब्रह्मविचारतोपाधिमेव प्रवृत्तेर्नैकगाम्यतेति, तत्र, अवयवप्रयोजनभेदाभिमन्नेरवयवि प्रयोजनाभिमन्यविरोधित्वात् . अन्यथा यद्वाध्यायपादपेटिकाधिकरणभेदैश्यास्त-
८८५. भेदप्रसङ्गात् . यच्च देवतानिराकरणस्य कर्मस्यश्रद्धावारणार्थमेव दूषणोद्भावनं नदश्रुत वेदान्तानामित्याचार्यानुग्रहीतपटाश्रयणनिबन्धनम्, तदनुग्रहस्यायम्भावः, देवतानाश्रयणे विनाश्यात् तन्प्राचीनकर्मणां फलाभावप्रसङ्गात् अनन्तरमर्गोऽहताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्रस्यैश्वर्यजनश्रवणेन स्वयैव
८९०. स्वप्ने फलप्रदत्वविरोधाच्च कर्मस्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धा स्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिणः परमात्मन एव फलप्रदाध्यवसायात्कर्मणि नाश्रद्धा स्यात् इति . तस्मादश्रुतवेदान्तानाहर्मस्यश्रद्धावारणार्थमश्रद्धावादेन देवतानिराकरणं युज्यत एवेति . यच्चातन्मतनान्तमिति वक्तुमयुक्तमिति,
८९५. तदप्युक्तार्थेरेव परिहृतम्, तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासः तदुक्ततया तत्र तत्त्वबुद्धिमन्दमतीनाम्नाभ्युदिति, अतन्मत-

तच्च भारतादेव ज्ञायत इत्याचार्यैरेवोक्तम्, सच्चिदस्य च
जैमिनेर्न भगवद्वासाचार्यमतिविरुद्धमतिमग्नवः, तस्मादैक-
शास्त्र्यमनङ्गीकुर्वताप्यन्वारुह्यवादेनैव जैमिनिना देवता-
८१० निराकरणमित्यङ्गीकार्यम्, ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थ-
प्रतिज्ञेत्याचार्यसूक्रितात्पर्यम्भागेवोपपादितम्, धर्मजिज्ञासा-
सूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञात्वं चोपपादितमिति .

इति श्रीवाधून्तकुलतिष्ठकश्रीनिवासाचार्यपादशेवाममधिगत-
परावरतत्वयाथाव्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्र-
सादलब्धमहाशार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायाश्चण्डमासताख्यायां शास्त्रभेदभङ्गो नाम द्वितीय
स्कन्धः .

तदभावात्—आभिप्रायिकोदोषस्तच्छब्देन गृह्यते . तत्परि-
ग्रह इति, परिग्रहः—कल्पना . येचेति, अनेन यमिचारः

४० स्वप्रवृत्तिविरोधस्योक्तः . बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनेऽपि
अननुवृत्त्यर्थमपि भेषजपानवदविद्याऽननुवृत्त्यर्थमेव साधना-
न्तरविधानं सम्भवतीत्याशयः . न प्रथम इति, भाष्यपदेन
साध्यत्वं विवक्षितम् . कादचित्केत्यत्र पूर्वार्धमिहोपजीव्यम् .
यदा भाष्यत्वं साक्षात्परस्परौदासीन्येन कृतिमाध्यत्वम्

४५ भाष्यत्वञ्च . करणाधीनतयेति, केषाञ्चिज्ज्ञानानां पुरुष-
प्रयज्ञाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाष्यत्वमिद्वैरित्यर्थः . मिद्वै हि
क(का)रणाधीनत्वे तत्प्रयोजकप्रयज्ञाधीनता स्यात्, तदेव नेत्य-
चाह तस्येति . भावार्थतयेति, बुद्धेर्ज्ञात्वात्पर्यंतया पाणि-
नीय स्मरणादित्यर्थः . वृत्तिरेव भावार्थः . आत्मस्वरूपभूतन्तु

५० ज्ञानमभावाद्यत्वादविधेयमेवेत्यचाह आत्मेति, अस्माभिरपि
स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानक्षेप्यत इत्यर्थः . लोका इति, वृक्ष-
भोजने प्रयतेतेत्यादाविष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शना-
दित्यर्थः . भावा(र्था)न्तराणामिति, पुरुषशब्देनात्मविवक्षा-
याम्प्रत्येपादेर्विधेयता न स्यात्, शरीरपरत्वे तु त्यागादे-

५५ विधेयता न स्यात् . अनुप्रवेश इति, केनेत्यंगानुप्रवेश
इत्यर्थः . कुतश्चिदिति, प्रमाणादित्यर्थः . ननु श्रवणा-
दीनाञ्च ज्ञानत्वम् परोक्षपरोक्षज्ञाने क्लृप्तकारणाजन्यत्वात्,
किन्तु ज्ञानाभासः पदार्थान्तरम्, अन्तःकरणमभवेतं ज्ञानं
सुखाद्यगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिरुक्तम्, पदार्थत्वात्,

- ६० सुखादिवत्, न चाप्रयोजकत्वम्, प्रत्यक्षमिद्धाया वृत्तेः क्लृप्त-
कारणाजन्यत्वेन ज्ञानत्वायोगात् . न च तस्मिन्मनः करण-
मिति वाच्यम्, मनसः प्रमाश्रयत्वेन तदकरणत्वात्, अतः
इन्द्रियादिवत् ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शङ्कते ननु न
तानीति . तदर्थत्व इति, अयमभावः श्रवणादीनां ज्ञान-
६५ त्वावदनुभवसिद्धम्, ध्याने तु विद्युपास्योर्थतिकरेणोपक्रमो-
पसंहारदर्शनेनापि ज्ञानत्वमवगम्यते . न चान्यत्र क्लृप्तकारण-
विरहादज्ञानत्वम्, ज्ञानत्वे प्रामाणिके सिद्धे सत्यन्यत्र क्लृप्त-
कारणाभावेऽपि समस्यन्तरस्यैव कस्यत्वात् . अन्यथा प्रत्यक्षे
क्लृप्तकारणविरहादनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसङ्गात्, स्वभावतस्तु मनस
७० एव (क)कारणत्वात्तान्यत्र क्लृप्तकारणविरहः . न च मनसः
प्रमाश्रयत्वमेवेति वाच्यम्, आत्मन एव ज्ञानाश्रयतया मनसः
(क)कारणत्वसाधनात् . किञ्च निदिध्यासनत्वावत् अविच्छि-
न्नकृतिसन्तानः, ध्यानानन्तरम् एतावन्तकालमगवन्तमस्यार्थ-
मिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने “ध्रुवा कृति”रित्यादिश्रौत-
७५ प्रयोगाच्च, कृतेश्च ज्ञानत्वन्तर्वापीष्टम्, अतस्संस्कारादेस्तत्वाच्चा
न्यत्र क्लृप्तकारणविरहः . अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्टुपा-
सनस्याप्याहार्यारोपमन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वं सिद्धम् . मननमपि
युक्तिभिरेवमेवैतदिति व्यवसायः, तच्च ज्ञानमेव, “मनु श्रव-
बोधने” इति धातोर्निष्पन्नत्वात् . श्रवणमपि शाब्दज्ञान-
८० विशेष एव, तत्रैव स्वारस्यात् . श्रवणमननयोर्निर्दक्ष हेतु-
भूत व्यापारत्वेऽपि व्याप्तिसहचारलाघवोपक्रमादिप्रतिसन्धा-

- नातिरिक्तस्य मनोत्थापारस्यादर्शनात्, तेषाञ्च ज्ञानरूपत्वात्
 ज्ञानविधिसुवाच्यवर्जनौयः . यदप्युच्यते, ज्ञानस्य वक्तव्यः
 कृतियभिचारात्कृतिमाध्यत्वाभावाच्च विधेयत्वमिति, तच्च,
 ८५ वाक्यादिनोदनाधीनक्रियायाः कृतियभिचारेण यागादे-
 रपि कृत्यसाध्यत्वप्रसङ्गात् . किञ्च प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृति-
 साध्यत्वाददर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिमाध्यत्वा-
 भावप्रसङ्गः . यदुक्तञ्जीवकर्तृकक्रियायादृत्यव्यभिचार इति,
 तच्च . न तावज्जीवकृतिसाध्यत्वकृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकम्,
 ८० ईश्वरकृतिसाध्ये अव्याप्ते, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेद-
 कम् आत्माश्रयात् . न च जीवकर्तृकक्रियात्वसाध्यावच्छे-
 दकतयाभिमतम्, किन्तु यागादिक्रियाविशेष उपलक्ष्यते,
 तच्च चास्त्येशव्यभिचार, ज्ञानन्तु जीवकर्तृककुचाप्यप्रसिद्ध-
 मेवेति वाच्यम्, तव मते अवधारणात्मक ब्रह्मसाक्षात्कार-
 ८५ स्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिसमन्तरेणाभिहिते, न च
 कृत्यव्यवधानाभावाच्च कृतिमाध्यत्वमिति वाच्यम्, घटादेः
 कृतिमाध्यत्वाभावप्रसङ्गात् न च निदिध्यामितस्य इति
 निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्य-
 भावाच्च दर्शनविधिर्यर्थ इति वाच्यम्, तर्हि तत एवावि-
 १०० धानमिति स्यात्, न तु कृत्यसाध्यत्वात् . वस्तुतस्तु दर्शन-
 समानाकारध्यानस्य विधेयत्वात्तस्य च कृत्यव्यभिचाराज्ज्ञा-
 नस्य विधेयमित्यनुपपन्नम्, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविद्वद्भूम्,
 पटज्ञानादिवदिति . दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनाच्च ब्रह्मदर्शनस्य

- विधेयतेत्यत्राह तथाचेति, यदि कचिद्दर्शने विध्य-
- १०५ भावाद्दर्शनान्तरेऽपि न विधिः, तर्हि "विष्णुर्पांशुयष्ट्यः,
प्रजापतिरुर्पांशुयष्ट्यः, अग्नौषोमावुर्पांशुयष्ट्यौ," इत्या-
दावनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्ज्योतिष्टोमादावपि विधिर्न
स्यात्, यदि तत्र प्राप्ति तदभावाभ्यां विशेषमादा प्रकृतेऽपि
स एव विशेषोद्गीकार्य इत्यर्थः. दर्शन इति, ब्रह्मदर्शने
- ११० विधिमाधनवस्त्रादित्यर्थः. तदेति, अथमात्राद्यन्तर-
व्यतिरेकेण मननाद्यभिद्वेयंदि विधेयता तदा दर्शनेऽपि
तुल्यमिति भावः. फलेति, फलोपकारितया अङ्गतया
चेत्यर्थः, फलोपकारित्वञ्च फलकरणत्वं, करणत्वं अत्रणस्य,
अङ्गत्वमितरयोः. विरोध इति, अथञ्च मनननिदिध्या-
- ११५ मनयोरनुसन्धेयः. एवं सम्प्रतिपक्षपापध्वसदृष्टान्तेन
दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेऽपि नित्यत्वमुपपादितम्. वस्तुतस्तु
पापध्वंस एव मोक्षः, तत्र च साध्यत्वेऽपि नित्यत्वं सम्प्रति-
पक्षमेवेत्याह न चेति. पुनः प्रतिबन्धेति, यद्यपि प्रति-
बन्धकस्य कार्यविनाशकम्, किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि,
- १२० तथाप्यत्र चतुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूत-
कर्मणानिवृत्तिदर्शनादिहापि पुनः प्रतिबन्धमत्वे तच्छब्दा
स्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तम्, न चैव चतुरादिजन्य-
ज्ञानस्य द्वितीयवर्ण एव निवृत्तिमस्यादिति दास्यम्,
यादृशसम्प्रतिबन्धकनादृशस्यैव निवर्तकत्वात् चतुरादिसम्प्र-
- १२५ योगाद्यभावविशिष्टञ्च कर्म प्रतिबन्धकम्, चतुस्तुल्ययोगादि

अ तत्रोत्तेजकम्, न चैतद्वितीयवर्णेऽस्ति, न च चक्षुरादे-
रुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, साक्षात्कारत्वानुमिति-
त्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः. न तत्रापीति, विध्यपेक्षेति शेषः. ननु ध्यातव्य-

१२० गोचरश्रवणमननयोर्भोक्षार्थतया विधानं स्यात्, राग-
प्राप्तस्यापि राजसूयाङ्गतया विदेवनादेर्विधानवदिति
गङ्गापरिहररूपसंहरति अत इति, मोक्षसाधनत्वेन
ध्याने विहिते लोकेत एव ध्यानोपकारकत्वेन सिद्धयो-
श्श्रवणमननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्तेस्तत एव ध्यानसिद्ध्या

१२५ मोक्षसिद्धेर्न तत्र मोक्षार्थमपि विध्यपेक्षा, राजसूयमति
तु विदेवनादौर्नां लोकतोऽङ्गत्वेनाप्राप्तेर्नियतानुष्ठानसिद्धये
तदङ्गतया विधानं युक्तमेव, अतः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनु-
वाद एवेति. तत्तदिति, अविच्छिन्नत्वदर्शनरूपत्वप्रतीति-
रूपत्वादयो गुणाः. नन्वेवङ्गुणानामप्राप्ततया विधानेऽपि

१४० स्वरूपस्य विधानञ्च स्यादित्यत्राह फलेति, फलसाधन-
तया प्राप्यभावात् स्वरूपस्यैव विदेवनवदिधेयतेत्यर्थः.
एतेन यदुक्तद्वैषित्, उपायत्वदशाप्रभृतिभगवज्ज्ञानस्यीति-
रूपमिति वदताम्भवताम्नते हतश्रवणमननमतिभगवतो-
ऽप्यन्तानुकूलत्वादनुकूलविषयचिन्तने च रागत एव प्रवृत्तेः

१४५ तच्चिन्तनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्न स्यात्, तत्र रागप्राप्ते
चिन्तने अविच्छिन्नत्वादियुगविधानक्षेत्रागप्राप्ते अवपे गुरु-
ब्रह्मपूर्वकत्वादिविधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्त्विति. तन्निर-

- साम् . तथा हि, किमवाज्ञातज्ञापकत्वमभवति, उता-
प्रवृत्तप्रवर्तकत्वम्, नाद्यः, निदिध्यासनस्य सामान्तरेण
१५० मोक्षमाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानमभवत् . न
द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यमभवात् .
ननु मोक्षार्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि सुखरूपे तस्मिन्
भगवद्धाने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्स्वाभावात् मोक्षोऽपि
सेत्स्यतीति चेन्न, न हि भगवद्धानमावस्थीतिरूपमिदा-
१५५ नीन्तददर्शनात्, किन्तु अहरहरतुष्टीयमानानभिर्भूत-
फलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनैमित्तिकादिभिः परिशुद्धे
मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यामाधेयानिश्चयस्य
ध्यानस्य वज्रकाशसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमित्यते . न च
निरतिशयमित्यपुरुषार्थेच्छां विना शमदमादि संभवति,
१६० नापि ध्यानरूपसुखव्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवा-
ख्यास्थिरतया चिद्वर्गप्रावण्येन प्रतिबन्धाच्च वज्रायामसाध्या
योगकर्मादिप्रवृत्तिर्विषयनिवृत्तिश्च सम्भवति . यच्चोक्तनै-
रेव, भवद्विरपि “सप्तकार्यन्तरविधिः” इति सूत्र
“तथाद्वाङ्मणः पाण्डित्यन्निर्विद्य” इत्यादिवाक्यैरौपदेशि-
१६५ कार्पाधिगमस्य पुनःपुनः ब्रह्मसंश्लेषनस्य च विधेरङ्गी-
कृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मन्तव्य इत्याभ्यां विधिरस्तु,
औपदेशिकार्पाधिममादौ अवकादिपदप्रयोगादिति .

तदिदमाचार्यैरेवाशङ्क्य निरस्तम् . ननु न्यायोपेत-
वाक्यमाचानवगम्यत्वेवलोपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्य

- १३० इत्यत्र विधेयमिति चेन्न, मननपूर्वभावितया श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यज्ञानरूपतावगमाच्चब्दस्वारसाश्च .
 न च मन्तव्य इत्यालम्बनसंगीलनरूपमननविधिरिति वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मन्तव्य-
 शब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिप्राप्त्युक्तं, तस्य चापवादा-
- १३५ भावात्, उभयोरप्राप्त्यर्थविधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् . ननु दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिवदुपदेशगम्यार्थश्रवणश्रुभाष्य-
 मननविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किञ्च स्यात्, मैवम्, चतुर्विधेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य कृत्त-
 तात् . न चास्मिन्वाक्ये विधानाभावादौपदेशिकार्थाधि-
- १४० गमालम्बनसंगीलनयोरसिद्धिश्चाङ्गनीया, “तस्माद्वाङ्मणः पाण्डित्यन्निर्विचवाङ्मेन तिष्ठायेत्, वाङ्मणः पाण्डित्यञ्च निविद्याय मुनिः” इत्यनन्यथामिद्ववाक्यान्तरसिद्धत्वात् . किञ्च सर्वत्र निगमाधीनार्थावधारणस्य न्यायानुसन्धाना-
 त्मकमननस्य च निदिध्यासनमहपाठादिहापि तत्सह-
- १४५ चरितयोस्तथात्वमेव युक्तम्, “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवगेन च। त्रिधाप्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥” इति सूत्रे “श्रुतामला तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ। संग्रहश्च पराणुद्यलभते ब्रह्मदर्शनम् ॥” इति त्वदुदाहृत-
 श्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् . साध्यसाधनभावाभावा-
- १८० इति, निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयोस्तादृशसाधनभावाभावादित्यर्थः . निदिध्यासितव्यो

- द्रष्टव्य इत्यनयोरेकार्थभावे द्रष्टव्य इत्यस्य दर्शनसमाना-
कारलोपचारहेत्वभावेन न तादर्थ्येन लोकसिद्धसाधने
स्थाने प्रवृत्तिसम्भव इति भावः . किं युगपदनुष्ठितयो-
१८५ स्समुच्चयः, उत क्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यन्वेषयति यौगपद्यस्येति .
क्रमेऽपि किमङ्गाङ्गिनोस्समुच्चयः उत प्रधानयोः, आद्य
आद्य क्रमेऽपीति . उपकार्योपकारकयोरिति, सतो-
रिति शेषः . द्वितीय आद्य न च क्रमिकयोरिति,
यथादर्शपूर्णमासाभ्यामिति दिवचनात्समुच्चयः, तथेह नास्ती-
२०० त्यर्थः . नन्वेकफलोद्देशेन सास्त्रभयोस्समुच्चयेन विधिः,
किन्तु दर्शनमेव फलार्थं विधीयते, तदङ्गभूतस्मृतौ तु
तत्फलस्थानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह न चाङ्गेति, स्वतः-
स्वरसतः, स चार्थः साक्षात्साधनत्वम् . न चात्रेति, तच्च
हि जीवोपासनस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्य यथा-
२०५ ज्ञत्वमेव, एवमङ्गोपासनस्यापीत्यर्थः . न तथेति, न
भूयश्श्रवणाभावो नापि निषेध इत्यर्थः . एवं स्थित इति,
ननु दर्शनशब्दलक्षणाभयात् भिन्नार्थत्वमेव वाच्यमिति
चेन्न, वाक्यस्वारस्थानुसारेण पदलक्षणायान्याय्यत्वात्, अत
एव गङ्गायाद्वोप इत्यत्र लक्षणा . स्मृतिशब्देनेति, स्मृति-
२१० समानाकारत्वं हि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेव
सिद्धम्, तथा च दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्धान-
विधानार्थक्यम् . दर्शनसमानाकारोपचारे तु वैशद्यस्य
ध्यानविधिमात्रेणालाभात् द्रष्टव्य इत्यस्यापि ' मोक्षं

- कत्वमित्यर्थः. दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्ष-
 २१५ परत्वेऽपि लक्षणेव, अत उभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापि
 सुखार्थापरित्यागो न्याय्य इत्यपि द्रष्टव्यम्. एवम्
 “स्मृतिलक्ष्णे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः,” “तस्मिन् दृष्टेपरा-
 वरे,” इत्यत्र निर्णीतमर्थमिदिध्यामितव्यो द्रष्टव्य इत्य-
 चातिदिशति अत इति. भिन्नवाक्य एवैतस्याद्यदर्श-
 २१६ नात्कथमेकवाक्ये प्रवृत्तिरित्यत्राह तेनेति, विशेषसम-
 र्पकत्वेनेत्यर्थः, न हि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं
 वा प्रयोजकम्, किन्तु सामान्यविशेषभावः, स चेहाप्य-
 स्तीति भावः. न चेति, विशिष्टविधेरेकेन साभादिति
 भावः. अग्नय इति, तत्रापि विशिष्टस्य देवतात्वमेकेनैव
 २१७ प्रत्ययेन लभ्यते, अत उभयत्रापि प्रत्ययान्तरमनुवाद-
 रसाधुत्वार्थ वेति भावः. एवमिति, एवं रूपचे स्थिते
 परपचे दोष उच्यत इत्यर्थः. नैरर्थक्यमिति, वाक्य-
 अत्रणदेव वाक्यार्थज्ञानमिद्वेरिति भावः. प्रत्यक्षार्थतया
 सार्थक(त्व)मित्याशङ्काह शब्देति. न चेति, प्रतिवक्षक
 २१८ इतीत्यनन्तरमितीति शेषः, न चेत्येतदनेन सम्बध्यते.
 विपरीतवासना-भेदभ्रमजन्यसंस्कारः. असम्भावना-अद्वैत-
 लोपपद्यत इति बुद्धिः. विपरीतसम्भावना-भेद लोपपद्य
 इति बुद्धिः. कथमिति, उन्मीलनादीनामप्यध्यस्तत्वेन
 संस्कारजन्यत्वादित्यर्थः. अनादीति, यदि विरोधि-
 २१९ गोचरत्वादद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानिवर्तकत्वान्ना एकेनापि

निवृत्तिस्थात्, यदि तावतामेकेन निवृत्तिर्न सम्भवति,
तदा तावत्कालध्यानेनैव तन्निवृत्तिस्थादिति भावः.
अनुत्पन्न इति, ध्यातव्यादिज्ञानन्धानाद्यहेतुरिति भावः.
कथमिति, प्रत्युतविपरीतवामनावर्धकत्वमिति भावः.

१४० तदसिद्धाविति, अभेद एव तात्त्विक इति ज्ञाने सत्येव
तद्विपरीतभेदभ्रमनिरासाभिप्रायो भवेत् नान्यथेति
भावः. अभेदस्येति, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपतया तस्य च
निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते, न तु
कदाचित्किञ्चिद्विषयविशिष्टतया, अतोऽतिरिक्ताकारप्रकाश-

१४५ रूपवैशद्यस्य सम्भवतीत्यर्थः. विशेषेति, तथा च ब्रह्मण-
स्त्वविशेषत्वं स्यादित्यर्थः. भेदेति, भेदवासनानिरास-
साध्यत्वेत्यर्थः. ज्ञानमात्रस्येति, मात्रशब्देन अज्ञानस्य
ज्ञानविशेषस्य च निरासात् कचिन्मतेऽज्ञानत्वात् कचित्
ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यतेत्यर्थः. एवमाचार्य-

१५० सेति, आवणासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः. भवत्प्रज्ञा इति, दोष-
स्यापि तयावाध्यतुल्यमिष्यात्वाङ्गीकारादित्यर्थः. अवि-
द्याविशेषेति, विशदज्ञानात्काचिदविद्यानिवृत्ताकाचिवेति
भावः. विशदेति, गुरुमुखश्रवणेनार्थो मे विशद इति
प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः. सिद्धान्तविरोधं विवृणोति,

१५५ विशदाध्यचितेति. अविद्याविशेषात्प्रवचनादिपक्षे दूषण-
माह न चेति, तमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्योऽबुद्धयः, ते
तु स्वाज्ञानानुमन्यन्त इत्युपासम्भः. अज्ञानानुमतौ

- दोषमाह तथा सतीति, अद्वैतस्याज्ञाने त्वया तद-
 साधनान्नावयोर्विवादस्स्यात्, न हि किञ्चिदज्ञानेऽपि
 १६० कस्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्याव्यवहारमश्वः, पूर्वदिनेऽज्ञान-
 निवृत्तौ उत्तरदिनेऽज्ञानान्तरमत्वेऽपि व्यवहारप्रमद्वात्,
 एकतमो निवृत्तौ तमोऽन्तरमत्वेऽपि व्यवहारप्रमद्वाच्चेति
 भावः, येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषां ज्ञानमपि न
 जातमित्यत्र परेषामवचनाद्यसम्भव उक्तः, इदानीन्दोषा-
 १६५ न्तरमाह किञ्चेति, निराश्रयेति, निर्विषयविवादा-
 योगादित्यर्थः, तस्येति, ध्यानादिद्वाराभाविविग्रदज्ञा-
 नानुपकारकत्वमित्यर्थः, इदानीन्तनस्येति, निवृत्तस्य
 पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः, अविशेषात्—स्वरूप-
 विषयत्वाविशेषादित्यर्थः, अविग्रदमपि स्वरूपाज्ञाननिवर्त-
 १७० कन्दृष्टमिति भावः, सविशेषत्वमिति, विग्रदज्ञानस्य
 तत्त्वज्ञानत्वादिति भावः, कथमिति, निर्विशेषज्ञान-
 मविध्यतीति कथमवगतमित्यर्थः, श्रुतेरिति, अद्वैत-
 श्रुतेर्निर्विशेषबोधनमामर्थ्यपर्याप्तोचनेनेत्यर्थः, इदानीन्तन-
 स्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः, व्यवसायः—
 १७५ अप्रामाण्यशङ्काशून्य ज्ञानम्, वेदप्रामाण्यनिश्चयेऽपि तत्ता-
 त्पर्यमन्देहात् व्यवसायाभाव इत्याशङ्क्य तथापि श्रवण-
 वेलाद्यामेव श्रुतितात्पर्यावधारणेन मननादिवैयर्थ्यमित्याह
 प्रमाणत्वेति, न्यायतत्तात्पर्यनिर्णयेऽपि बाधकतर्का-
 भासोत्थापितमन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति

१८० गङ्गते, मननवदिति . विषयेति, प्रमाणैक्येन चेति
 शेषः, एकस्यापि प्रमाणस्य विषयभेदे परोक्षपरोक्षजन-
 कत्वदृष्टम्, मनस आत्मप्रत्यक्षवज्ज्ञादिस्मृतिजनकत्वदर्शनात्,
 विषयैक्येऽपि प्रमाणभेदाद्दृष्टं यथैकैव वस्तु प्रत्यक्षानु-
 मानाभ्याम्, विषयप्रमाणैक्ये तु न दृष्टमित्यर्थं ननु

१८१, महकारिवैचित्र्यादात्मस्मृतिजनकत्वदृष्टम्, अत इहापि
 भजनादिमहकारिवैचित्र्यादपरोक्षं संभवतीत्यत्राह सिद्धा-
 वपीति . किञ्च किञ्चान्तिनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानमुत तदनु-
 वृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, आद्य आह उत्पन्नेति द्वितीय आह
 आन्तीति, ननु भ्रान्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थमिति

१८० चेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्संभवस्योपपादयिष्यमाणत्वात्

इति श्रीबाधूलकुलतिलकाश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तत्करणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणौघाख्यायां चण्डमाहताड्यायान् अविधेयज्ञानवादभङ्ग-
 यतुर्थस्कन्धः .

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते

बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ।

अदिविनिहिते दैवाद्यत्पादपङ्कजगोयुगे
भवति द्विविधश्रेयःपारम्पर्यनिरवयवा ।
दुरितनिवहेदुर्नन्दिष्ठभवच्च समाध्वसै-
र्मनसिकरवैवेदान्तार्थान्तमन्यकथोञ्जितः ॥

५ नैव चमाणि दुरितानि महद्यदीक्षा-
क्रोडौहतङ्कमपि तत्क्षणविद्रुतानि ।
भूयस्समीचितुमगेषविधः पुमर्थ-
स्तथीनिवासहररिप्ति छतम्परैर्मः ॥

बाधितानुवृत्त्येति, इत्यभावे तृतीया, तत्त्वज्ञानेन

- १० बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपैवानुवृत्तिः,
न तु भागवदनुवृत्तिरित्यर्थः, भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्य-
बन्धोऽपि स्यादित्यथा तदनुवृत्तावपीति, भेदप्रति-
भासानुवृत्तावपि अविद्याया निवृत्तत्वात्तस्या दग्धपटवश्चकार्य-
वरत्नमित्यर्थः, ननु कथम्बाधानुवृत्त्योर्विरोधः भेदमिष्यात्-
१५ पुष्टिरूपसाध्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेऽविरोधात्, दृश्यते
हि एक एव चन्द्रः न दाविति चन्द्रभेदमिष्यात्तज्ज्ञाने

सत्यपि तिमिरादिवशात्तत्प्रतिभाभानुवृत्तिरिति द्विब्रह्म-
लोक्तिविरोधमप्यजानानस्य शङ्कामनुवदति प्रमाणबला-
दिति. अबाधित—अनिवृत्तः. माभूदविद्यानिवृत्तिः, न

९० च तथा घति बाधितानुवृत्त्यभिहितं, मिथ्यात्वबुद्धिरेव
बाध इत्यभिधानादित्यबाध न हीति. मिथ्यात्वबुद्धेर्बाध-
रूपता ह्यविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्यम्, अन्यथा द्विब्र-
ह्मलोक्तिविरोधात्, तत्प्रकरणपाठकानां हि तन्मात्रमपि
बाधितानुवृत्तिप्रसङ्गात्, जीवभुक्तानामेव हि चेत्थेति, अतो-

९५ ऽविद्यानिवृत्तिपर्यवसित एव बाध इत्यर्थः. सेति, तत्त्व-
ज्ञानब्रह्मव्यतिरिक्तकृतमिथ्यात्वज्ञानम्. द्वैतेति, आदि-
पदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य सत्यत्वबुद्धयते ब्रह्मस्वरूपातु-
प्रवेशाबोक्तदोष इत्यबाध न चेति ब्रह्मण इति,
आदिपदेन विनाशित्वबुद्धयते. न चोपादानेति, बाध-

९० नापि भावकार्यतया ऽविद्योपादानेति भावः. एतेन
संस्कारः कार्योऽपि ध्वस इव निरुपादान इति निरस्तम्,
किञ्च परमते ध्वसोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव, यद्वा
अव कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिक विवक्षितम्. ननु
ध्वसमावस्य प्रतिधोगिजन्मत्वाच्च व्याघात इत्यबाध न च

९५ सहकार्यन्तरमिति, आगन्तुकहेतुन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वस
हेतुत्वस्य एकवशाधिककामवृत्तिवस्य च व्याघातः. अहेतु-
त्वेति, कार्यस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चार्वाकमतप्रवेशः, विना-
शस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चणिकत्वप्रसङ्गेन बौगलमतप्रवेशः

- इत्यर्थः . अविद्यायायेति, ततश्च श्रवणाद्यायास वैयर्थ्य-
 ४० मिति भावः . ननु क्वचिद्देतुकनिवृत्तिमात्राच्च सर्वत्र तथा
 प्रसङ्गः, त्वयापि क्वचिद्देतुकनिवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्, यथा
 दहनेन दाहनाग्ने मति दहननाग्ने स्वत एव दृश्यते,
 तथैव अन्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्य च स्वत
 एव नाग इत्यत्राह न चेति, संस्कारादिवदित्यनन्तरम-
 ४५ हेतुकनिवृत्तिरिति शेषः . तत्रापौति, दहननागो दहनस्य
 सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाहभक्षीभावावस्था, अन्य-
 शब्दनाशश्च तदातनो गगने यत्किञ्चिद्दृश्यसंयोगादिः,
 तद्धेतुश्च प्रसिद्ध एव, संस्कारनाशावस्थानरकानुभवादिः .
 अतिरिक्ताभावपक्षेऽप्येत एव आगन्तुकहेतव, उपान्यशब्द-
 ५० स्तन्नागो वाऽन्यशब्दनागकः . ईश्वरसङ्कल्पोऽप्यागन्तुककारण-
 मित्याह ईश्वरेति, अतमूवतो निवृत्तेरसम्भवाद्वाक्यजन्य-
 मिथ्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च न भेद-
 प्रतिभासानुवृत्तिमसम्भव इति स्थितम् . यथेवमिथ्यात्वज्ञाने
 मति भेदप्रतिभाससम्भवः कथन्तर्हि तस्मिन् सत्यपि चन्द्र-
 ५५ भेदप्रतिभास इत्यागच्छ वैयर्थ्यमाह द्विचन्द्रादाविति,
 द्विचन्द्रादौ तु दोषम्याबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्ति-
 र्घटत इत्यन्वयः . चन्द्रैकत्वचन्द्राभेदः . तदुभयेति, यथा
 ताराप्रकाशाग्रम्य चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावः तथा
 दोषप्रकाशाग्रम्यापि चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादि-
 ६० त्वर्थः . बाधकज्ञाने निषेधत्वेन विषयस्यैव बाध्यत्वादिति

भावः . कस्यचिद्दोषमिष्यात्वज्ञानेऽपि चन्द्रभेदप्रतिभासो
 दृश्यत इत्यत्राह दोषो मिथ्येति . यौक्तिकेति, तत्कुमति
 कल्पितदुर्न्यायमूलदोषमिष्यात्वज्ञानस्य मिष्यात्वसाधकनिरा-
 सादेव भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाध इत्यर्थः .
 ६५. वस्तुतस्त्यत्वेऽपि दोषस्य यौक्तिकज्ञानादनपाय एवेति
 तन्मूलभ्रमो घटत एव . विरोधितत्त्वविषयत्वेन निवर्तकत्वे
 अविद्यावदिदानीमेव वासनाया अपि निवृत्तिप्रसङ्गात्,
 बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिष्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रामाण्यं तद-
 भावाभ्यामपि विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रति-
 ७०. भासापेक्षयाविशेषेण बलाभावाच्च पञ्चादप्यनिवृत्तिप्रसङ्गादेक-
 हेजयैव निवार्यत्वं वाच्यमित्याह कारणभूतेति .

इति श्रीवाधूललुलितिलकश्रीनिवासाचार्यपादशेषाममधिगत-
 परावरतत्त्वयाथाक्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन
 तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदायेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमाहताख्यायां बाधितानुवृत्तिमङ्गः
 पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारपाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डभास्वते

विविदिपासाधनत्वभङ्गः पष्ठस्कन्धः ।

अद्वैतिजाम्बकलिसेनमुदीर्णदर्प-

सौपञ्ज(ऊ)लङ्करमनाहतमर्मणा यैः ।

मवर्मितेन निगमान्तगुरोः प्रवन्धै-

स्ते ब्रह्मतत्त्वमिह नः प्रतिबोधयन्तु ॥

५

सकलजनहितेच्छाश्रीनिवासार्थवर्षा-

हृदि निहितहितार्थेद्येन्नधीमातुरेष ।

कुमति(पिष्टि)विहतवाचो न ह्युपादेच्छदस्या

शिरतरमतिकष्टातर्ह्यवस्थाऽन्ववत्सन् ॥

दृष्टेति, इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान्. साक्षाद्यदुपास्ति-

१० साधनतयेत्यन्वयः. विविदिपन्तीति द्यौति, सन्नन्तप्रकृति-

धात्वर्थेन नान्वयः, उपमर्जनत्वात्. आग्र्यमाङ्गतयेति,

आद्यमप्रयोज्यतयेत्यर्थः, अनेन नित्यत्वं विवक्षितम्. शू(द्ध)क्त-

धर्मकारणान्तराभावादिवत् कश्चित्स्वस्यैवानिवृत्ते कार्याभाव

इत्याह सम्भवतीति. चिन्वापशूफलत्वादाविति, चिन्वायाः

१५ पशूफलत्वादौ तस्या इति, तथा च श्रुतिबलात्साधनत्वे सिद्धे

कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्यादा कार्याभाव इत्युच्येत

इति भाव आचापौति, तथा च श्रुत्यधरपयांकोचनैव कार्या, नोक्तार्थविरोध इत्यर्थं अन्यथा—श्रुत्यासमाध्यासाभावे, चार्वाकमताप्रवेशेन यत्र कुत्र चिदस्य कस्यापि कारणत्व-
१० मङ्गीकुर्वता कर्मणा वेदन साधनत्वन्न निराकर्तुं शक्यमित्यभि-
प्रायेणाह कुर्वदेति विस्मरणशैलस्य व्यभिचारनिमित्ता-
ग्रहामुक्तार्थस्मारणेन परिहरति व्यभिचारस्येति, एतेन—
वक्ष्यमाणेन, किङ्कर्मापेक्षयेति, अन्यथा घटमानयेति
वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च आगाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति

१५ भाव इच्छाया इति, यदौष्णमात्रे तदपेक्षाभावेपि
प्रमाणबलादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भाव .
अविशेषे कथं विविदिषामाधनत्वप्रतिषेध इत्यत्राह कयाय
इति अविहितेति, अविहितश्च तदप्रतिषिद्धस्यैव
ग्रहादेस्तावन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह विहितस्य चेति

२० ननु फलाभिसम्भिविरहेऽपि तद्योग्यस्य कथन्नदनारम्भकत्वम्,
न हि दाहार्थं स्पृष्टएव वह्निर्देहतीति नियमोऽस्तीत्यत्राह
अनेकेति, श्रुत्येकसमधिगम्येऽयं तत्तत्कामाधिकारबलाद्यया
श्रुति तथाङ्गीकार इति भाव अतएवेति, फलाभिसम्भिविर-
तदभावाभासेवेत्यर्थं, तदेव विवृणोति तच्चापौति हस्त-

२५ समालोच इति, हस्तस्येव समालोचनमित्यर्थं एकहस्तवदेव
द्वौतरहस्तोऽपि अयश्चघञ्जन्तत्वाविधत्त पुष्पिङ्ग सोऽन्वेष्टव्य
इति, आदिशब्देन “तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादेशश्च १, मलदर्थ-
स्येव वाक्यायान्वयेऽपीच्छानुवादश्रुतेऽस्तीत्यन्तम्, तथाचोपमर्जने-

नापि प्रकृत्यर्थेन विध्वन्यवत्करणान्वयो युज्यते हीति भावः.

४०. तेऽपि, “विजिज्ञासितव्यः, विजिज्ञासितव्यम्, निदिध्यासितव्यः”, इत्यादिवित्यर्थः, अत्र वाक्येऽपि विशेष्यमध्याहार्यम्. शङ्कते विधिवलेति. अनुवादरूपत्वे हेतुः ध्यायीतेत्यादीति. शाब्दस्य व्यर्थप्राधान्यमनादृत्येति, अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम्. स्वीक्रियत इति, प्रकृत्यर्थेनैव विध्वन्य-
 ४५. हेतुतयाद्रिषत इत्यर्थः. उपमर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्ट इत्याह लोकेचेति. शङ्कते अत्रासेरिति. अनन्यपरत्वस्येति, “क्रियावानेष ब्रह्मविदांवरिष्ठः”, इत्यादि वेदनमाधनत्वप्रतिपादकश्रुतिबलादिति भावः. अयोगस्येति, इच्छान्वयायोगस्येत्यर्थः. तथेति, तथात्वे-यज्ञादिमाध्यत्व
 ५०. इत्यर्थः. वेदनेच्छायामिति, विविदिषायास्त्वतः प्रयोजनत्वाभावेन वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भावः. तद्विषयत्वादिति, तस्याः—विविदिषायाः. ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असंभव इत्याकाङ्क्षायाम् तद्विषयेच्छायास्त्वयमर्थोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्देश्यत्वादित्याह विविदिषाहीति.
 ५५. अपवर्गः—अविद्यानिवृत्तिः, आदिगच्छेनानवच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभव उच्यते. तदर्थेति, वेदनार्थश्रवणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थः. प्रागुक्तेति, तौत्रविविदिषाहेतुभूतयज्ञाद्यधिकारिणः तौत्रवेदनेच्छाभावे वेदनौमुख्यमात्रावेदनसाधनश्रवणादाविव ततोऽपि व्यवहितायां श्रवणादिहेतुतौत्रविविविदिषाया-
 ६०. मिच्छा न स्यात्, तौत्रविविदिषाङ्गीकारे तु यज्ञाद्यमाध्यत्व-

- चक्रकयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः. तथापीति, प्रातिकूल्यशब्दः
 प्रतिकूलपरः, भोजनप्रतिकूलमित्यर्थः, प्रातिकूल्यहेतुपरो
 वा, भोजनस्य- प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थः, तत्प्रातिकूल्येति,
 वेदनेच्छायां सत्यामपि रजस्तमोऽभिभूतत्वात्तत्साधनश्रवणादौ
 ६५ दुःखसाध्यगुरुशुश्रूषादिसाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्त-
 मोनिवर्हणार्थद्वैतमित्यर्थः. तर्हीति, विविदिषायाः पूर्वं सिद्ध-
 त्वादृजस्तमोनिवर्हणार्थमेव कर्मानुष्ठानमिति विविदिषार्थतया
 यागादिकं श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः. गुरुशुश्रूषादिदुःख-
 साध्येऽपि श्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो-
 ७० निवर्हणमन्तरेण न भवतीति यज्ञादिभिस्तद्विशेषेच्छायाञ्जन-
 नीयार्था रजस्तमोनिवर्हणस्यावान्तरव्यापारत्वात् यज्ञादे-
 र्विविदिषार्थतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमविरुद्धमिति शङ्कते
 अवान्तरेति. यद्यप्येवं सति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः स्थिरएव,
 तथापि दूषणान्तरमाह तर्हि वेदनेति. एवं व्यापारस्या-
 ७५ व्यवधायकत्वेन विविदिषाकारणत्वाङ्गीकारे रजस्तमोनिवर्हण-
 ग्रातिकूल्यनिवृत्तिं विविदिषां श्रवणादिकञ्च दारमङ्गीकृत्य
 वेदनसाधनत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमेव, बाधकाभावात्, एवञ्च
 श्रुत्यन्तरानुसाराद्वेदनसाधनपरत्वमेवास्य वाक्यस्याङ्गीक्रियता-
 मिति भावः. तद्वत्तावपीति, तस्मिन्निवेति भावः. भक्ति-
 ८० विधुरस्यापि भक्तेर्मात्रसाधनत्वं ज्ञातव्यतोभनीच्छा सम्भवत्येव,
 तथापि प्रथमं कोटिमभ्युपेत्याह तन्न प्रीतिरूपेतिः भेष-
 जादिभिरिति, आदिशब्देन मण्डिमन्त्रादिपदः. काम-

शास्त्रादिव्यति, आदिगच्छेन “रोचनालक्षणमूलकस्त-
लिप्ततनूर्बधूः । अतौ प्राप्नोति सौभाग्यन्दयितप्रियतामपि ॥”

- ८५ इत्याद्युक्तायुर्वेदमद्वहः. सञ्ज्ञातमात्रादिति, प्रेम्ण इति
विशेषाध्याहारः. ज्ञानवदिति, विशेषतो ज्ञानेच्छायां
सत्यामपि विशेषतो ज्ञानाभावादित्यर्थः. व्याप्रियत इत्य-
नन्तरं न तु विशेषतो ज्ञात इत्यध्याहारः. अन्ययेति,
विशेषतो ज्ञातेवेदित्यर्थः, सिद्धइच्छाविरहादितिभावः.
- ८० विविदिषायामप्येवमिति, यथा जिज्ञासाकारणतया पूर्वं
ज्ञानसत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरविषयिणी जिज्ञासा, तथा वेदने-
च्छाया विविदिषेच्छाकारणतया पूर्वं सत्त्वेऽपि विविदि-
षान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थः. कारणीभूताया अपि वेदने-
च्छाया इत्यमाणतयाऽभिमतेश्चासजातीयत्वादपमोदृष्टान्त
- ८५ इत्याह न विशेषेच्छाया इति, विशेषविषयाया इच्छाया
इत्यर्थः. ननु विशेषविषयेच्छासिद्धावपि स्वरूपतएव तद्वि-
जातीया तद्विषयेच्छैवेत्यतामित्यत्राह न च विषयेति,
यद्यप्येकस्मिन्नेव विषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटत्वरूपजाति-
विशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उत्कटेच्छायचा-
- १०० स्तीति तात्पर्यम्, यदा जिज्ञासाविषयीभूत विशेष ज्ञानस्य
कारणीभूत सामान्यज्ञानादिवाच इत्यमाण विविदिषाया
विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदाच्च वैलच-
णम्बूम, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशङ्कतदपि
प्रकृते न सम्भवतीत्याह न च विषयेति, विषयविशेषाव-

- १०५ छेदातिरिक्तो यो जातिविशेषः औत्कथ्यादिरूपस्य प्रकृते न सम्भवतीत्यर्थः . तादृशोत्कटवेदनेच्छाया अमिद्धाबुत्कट-
विविदिषाविषयकेच्छाया असम्भवादित्यर्थः . ननु इक्षमाण
भक्तावपि कथमकृते जातिविशेषसम्भव इत्याकाङ्क्षाया-
श्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति भक्तौ
- ११० त्विति, भोग्यस्य आकारः-भोग्याकारः प्रियत्वमिति
यावत्, आविर्भावो-निष्पत्तिः, प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितार-
तम्याधीनत्वात्प्रीतितारतम्येतात्पर्यम्, तथाच प्रीतिरूप-
भक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये कामनायां हेतुरित्यर्थः . ननु
यादृशी भक्तिस्त्वयेद्यमाणत्वेनाभिमतता तद्रूपवेदनविषयत्वमे-
- ११५ वेद्यमाणायां विविदिषायां विशेषोऽस्त्वित्याशङ्कते इहा-
पीति, विविदिषायामित्यर्थः . काम्यत्वमिति, विविदि-
षाया इति शेषः . तथाविधेति, अतिशयित प्रीतिरूप-
त्वात्मकोऽय इक्षमाणविविदिषायाः प्रकारतया विषयः
तद्विशेषितं यदेदं तत्कामनामन्तरेण तद्विषयविविदिषा-
- १२० कामनापि न सम्भवतीत्यर्थः . नन्विच्छार्थकमांतुष्ठानस्या-
त्माश्रयशक्तत्वे कचिदपीच्छा न सम्भवेत्, इच्छाहेतुभूत-
कर्मांतुष्ठानायोगात्, न चेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्रा-
धीनत्वम्, वैलक्षण्ये ज्ञातेऽपि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिर्दर्श-
नात्, अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणी-
- १२५ यम्, तच्चैवं सत्यनुपपन्नमित्यत आह अतस्सिद्धमिति .
अस्माकमते इच्छार्थकमांतुष्ठानचाक्ष्येव, भोगादृष्टोद्बोधित

पूर्ववासनामधित्वादिपयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेः . न
 घाघात सुखतयाग्राह्यमंरुचिघाघादिनावेदनेष्टमिद्विरिति
 वाच्यम्, पश्यन्त्ययायाधमाध्यानां घाघादीनामज्ञानसुखहेतु-

- १३० रूपत्वामश्रवात्, यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य अर्थ-
 दियन्ते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतदाक्यविहित यज्ञा-
 घनुष्ठानम्, तदिदमुक्तम् यज्ञादिकमेति, विविदिषा-
 माधनत्वेन न विहितमिति च . अत्र विविदिषन्तीत्यस्य
 मग्निधी मनमैवानुद्गृह्यमिति विग्रहवेदनं विहितम्,
 १३५ “एतमेवविदित्वा मुनिर्भवति” इति स्मृतम्, अतो
 विधिस्मृतिविषयस्यैव वेदनस्याच विध्यन्तराकाङ्क्षा, न तु
 तदुभयरहितायाविविदिषायाः” इति तत्त्वटीकोक्तमप्यनु-
 मन्त्र्यम् .

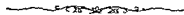
इति श्रीवाधूलकुलतिष्ठकश्रीनिवासाचार्यपादभेषासमधिगत-
 परावरतत्त्वयायाभ्येन तदेकदेवतेन तत्त्वरणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रभादक्षत्रमहाचायांपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीयाख्यायां षण्डमास्तास्यायां विविदिषामाधनत्वभङ्ग-
 प्यष्टस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचायाय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

गतदूषणीव्याख्याने चण्डसारते ।

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गे नाम सप्तमस्त्वन्यः ।

सर्वांश्चोऽप्यनध्वोदेहिनां यस्य सूक्तिभिः ।

अध्वचति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसुरये ॥

अतिदृग्मखिलस्य तत्पराणं

निगमगुहाहितमश्रयोमगम्यम् ।

५

मम इदि भव हर्षशोकमुत्तै

दधतु रमानिधिदेशिकेन्द्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमतं ब्रह्मापरोक्ष्ये किमचाणमेव
कारणता, उतशब्दस्य, आद्ये दोषमाह विभूत्यंश इति,
अच्योग्येविभूत्येकदेशेऽपि (मनः) चतुः प्रभृतीन्वचाणि
१० प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मण्येति भावः. द्वितीये दोषमाह
श्रुतिरिति, जात्यन्धानाङ्गुत इति शेषः, लोके उपदेष्टारः
जात्यन्धानाङ्गुते यथारूपमुपदिशन्ति तथा श्रुतिरपि नः कृते
यमुपदिशतीत्यर्थः. इवेत्यनेनोपदेशदयस्यापि परोक्षत्वेन
सादृश्यं विवक्षितम्. अनेन वादार्थमङ्गुतः. निजाध्यमेत्यादि,

१५ स्वतस्मिद्ध सर्वसाक्षात्कारो भगवान् परोक्षदुरयंममदुः-

- सदर्थञ्च जानन् तत्पारितोषिकतया स्वस्य द्वयीकेशतया
 स्वविषयस्मानसप्रकाशन्ददात्वित्यर्थः . अस्त्वपरोक्षप्रकाशः, स
 इन्द्रियकरणक एव स्यात् न वाक्यकरणक इत्यचाह न चेति,
 इन्द्रियजन्यः इन्द्रियकरणक इत्यर्थः . वाक्यस्येति, इन्द्रियस्य
 १० वाक्यनिरपेक्षत्वादिति भावः . अन्यतरेणेति, इन्द्रियवाक्ययोः
 पृथक्कारणत्वेन कृत्रघोरन्यतरेण कार्योपपत्तावन्यतरस्मिन्नन्यतर
 सहकारित्वकल्पनायाम्मानाभावादित्यर्थः, रत्नतत्त्वाधिगमेऽपि
 शब्दज्ञान संस्कार सचिवेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमिति भावः .
 किन्नामेति, यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य यदिन्द्रियप्रतिसह-
 १५ कारित्वमुच्यते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्दप्रति सहकारित्वस्थाने-
 नाभिधानान्नैतच्छब्दावकाशः, अथापि तटस्थस्येयमाशङ्केति
 न दोषः . यदा चक्षुरादीनामत्येकं व्यभिचाराच्छब्दज्ञाने च
 वैजात्यस्याकृत्रत्वात् नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्वं सम्भवति,
 करणत्वं सम्भवति, प्रत्यक्षे चाद्युपस्पर्शनादि वैजात्यस्य कृत्र-
 २० त्वात्, ननु शब्दस्य सहकारित्वेऽपि शब्द जन्यतावच्छेदक-
 मिन्द्रियजन्य ज्ञानविशेषे कल्पनीयमिति चेत्, न, तथापि
 शब्दजन्यतावच्छेदकस्य एकस्यैव कल्पनाच्चक्षुरादीनान्वननुगमात्
 जन्यतावच्छेदकमनेककल्पनीयमिति वादिन एवाशङ्केति .
 मनस इति, तथाच तस्यान्त पूर्वोक्त गौरवमिति भावः .
 २५ विपरिवर्तापादनेऽपि शब्दकरणकत्वनिर्धारणद्वयमिति शृङ्ख-
 ति तयापीति . अन्यस्येति, तत्र चक्षुरादेरव्यापारानु
 मनसश्च क्वापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र करणत्वं

- वाच्यमिति भावः प्रत्यक्षप्रत्ययादिति, प्रत्यक्षत्वमानुभविकमिति भावः यद्यपि नेद रजतमितिवन्न प्रत्यक्षबाधः,
- ४० तथापि यौक्तिकबाधोऽस्येव, मनस्कवलितसामर्थ्याशब्दसवलितसामर्थ्याश्च विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूपकार्यद्वयस्यावश्यकत्वात्, अतो दशमोऽस्मौत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरिति बुद्धेर्भ्रमत्वमवर्जनीयमेवेति शङ्कापरिहरति न च सखव इति भेदाग्रहादिति, भ्रमस्याप्युपलब्धम् कदाचिदिति,
- ४५ तत्र—तादृशस्थले, करणान्तरसहकारित्वमेव न पृथक्करणत्वमित्यर्थं यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुचापि नाख्येव तथापि परेण स्वमतेन शङ्किते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयम् चेति, शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वन्न विरुद्धमित्यर्थं अस्तीति,
- ५० स्वीकृतविशेषितज्ञोक्तमित्यर्थं नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न दोषः, तथाप्यज्ञानज्ञातत्वे वस्तुषुचैव न सादित्यत आह न चास्येति . निवर्त्येति, तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षात्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्य-यदम्, प्रपञ्चरूपस्य निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्त्वमसादिवाक्य-
- ५५ सापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थं मिथ्यात्वं ज्ञान-निवर्त्यत्वंच प्रपञ्चस्योपपादयति स्वत इत्यादिना ज्ञान-मात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमथाह मिथ्याभूतस्येति मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमेत्यन्वयः मनसोऽपीति, महकारि-विशेषमनासाद्यचोऽहमिति ज्ञानस्य मनसा अमत्तत्वादित्यर्थं

- ६० तत्सद्वृत्त मनस एव करणत्वकृतो न स्यादित्यत्र मनस-
 स्थेति, यद्यपि शब्दस्यापि तादृश साक्षात्कारकरणत्वमभिदुम्,
 तथापि तादृश ज्ञानकरणत्वे न विवादः, अतस्तज्जन्यज्ञानस्य
 साक्षात्त्वमात्ररूपनीयम्, मनसस्तु तादृशज्ञानकरणत्वन्तज्जन्य-
 ज्ञानस्य साक्षात्त्वस्य कस्यम्, अतो साधवाच्छब्दस्यैव साक्षात्-
 ६५ कारकरणत्वकल्पनं युक्तमिति भावः. तथात्व इति, मनस-
 स्तादृश साक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे श्रवणादिमापेक्षापरो-
 क्षज्ञानेऽप्यन्यत्र क्लृप्तस्य मनस एव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वा-
 भावाच्छ्रवणादिनिरोधपरोक्षज्ञाने शब्दस्य करणत्वङ्गाद्यम्,
 तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमिति भावः. अतएवेति, मनोपा-
 ७० द्यत्वाभावे श्रुतिः प्रमाणमित्यथांशुदुर्लभं भवति. भावनेति,
 भावनासद्वृत्तमनोजन्यत्वेन पराभिमतत्वेत्यर्थः. पथिकेति,
 प्रोषितचिन्तितायाः प्रियतमायाः साक्षात्कारवदित्यर्थः. पूर्व-
 म्परोक्षज्ञानस्य निवर्तकत्वादर्शनादपरोक्षपरिणामः, प्रमाणान्ता-
 राणाम्प्रवृत्तेर्वाक्यपरिणामशोकः, इदानीम्परोक्षस्याक्षय्यं च
 ७५ निवर्तकत्वा (दर्शनात्) सम्भवात् अपरोक्षत्वं शब्दजन्यमस्य परि-
 नेपयति किञ्चेति. न्यूनत्वाच्चेति, परोक्षभ्रमस्यापरोक्ष-
 ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्ततो न्यूनवस्तुतादित्यर्थः. न्यूनत्वात्परोक्ष-
 क्षय्यमम् समतादक्षय्यं न सममित्यर्थः. न केवलम्परिणामात्
 साक्षात्शब्दकरणत्वयोगाद्भिः, किन्तु युक्त्यापीत्याह साक्षा-
 ८० त्कारस्य चेति. निचायेति, साध्यातुदंशायं. तस्मा
 इति, करिष्यमाणोपदेश एव तत्र दर्शयतिशोक इति

भावः. वेदान्तेति, रूपसर्गः प्रत्यक्षपर इति भावः. न
मांसेति, मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमतमिति भावः.
विगीतमिति, नन्वयमभिहो हेतुः, वाक्यार्थज्ञाने

८५ वाक्यस्यातीतादिरूपत्वेनाजनकत्वात्तज्ज्ञानस्यैव जनकत्वात्,
प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षाद्यान्तस्त्रिजिकायान्तत्पञ्चिकायाश्च व्यभि-
चार इति चेन्न, अनुमित्याद्यन्वयेन विशेषणात्, यदा,
तत्त्वमसिवाक्यमत्युच्चारणं भिन्नमेव, तथा च यद्य तत्त्व-
मसिवाक्यस्य न लिङ्गत्वं नापि पक्षत्वमपि सतिः तच्छ्र-

८० वणजन्यं वाक्यार्थज्ञानं पक्षः, तदाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतु-
रिति, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यकिञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोष-
माह सिद्धसाधनादिति. तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्ययाव-
ज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोषमाह पूर्वोक्तेति. न चेति,
अपरोक्षत्वमभिहोचादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तौत्यपि प्रयोक्तुं

८५ शक्यमित्यर्थः. फलकामनाया इति, अनेनेदम्फलमे-
भूयादिति कामनाया इत्यर्थः. फलेति, फलसम्बन्धः
फलजननयोग्यता. अत एवेति, पूर्वमनुष्ठानमित्यादि-
होचादिक्रियाविवक्षिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरिति
भेदः. इह त्विति, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथाप्यपत्तिरि-

१०० त्यर्थः. प्रतिबन्धो—व्याप्तिः. ननु महाविद्यानां स्वपरपक्ष-
साधारणात् स्वेनैव मत्प्रतिपक्षितत्वात् कथन्ततम्याथ्यमिद्वि-
रित्यपि स्वपरेति, यद्यपि स्वपरपक्षसाधारण्यमहा-
विद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुकूलतर्कतद्भावाभ्यां साध्य-

सिद्धितदभावादित्यर्थः. योगीति, साध्यविषयत्वमाह-

१०५. विशेष्यकलम्, ज्ञानाप्रत्यासत्तिकत्वे सतीति वा विशेष-
णीयम्. ननु कथमिष्टलम्, “निर्विशेषोन्नतसामान्य”-

मिति न्यायेन चक्षुरादिविशेषणान्तर्भावे प्रत्यक्षजनक-
सामान्यान्तर्भावस्यापि बाधादित्याशङ्क्यसामान्यतः प्रत्य-
क्षान्तर्भावे सति चक्षुराद्यवान्तरभेदाश्रयणवच्छब्दरूपावा-

११०. न्तरभेदाश्रयणमपि सम्भवतीत्याशयेनाह ऐकराश्र इति.
तदेवत्विति, ऐकराश्रमित्यर्थः. तद्दर्शनस्य- साक्षात्कार-
जनकत्वदर्शनस्येत्यर्थः. यत्तावदिति, नरप्रच्छेदललाभार्थ-
मङ्कुरशब्दप्रयोगः. यत इति, अपरोक्षार्थविषयत्वप्रयुक्त-

त्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्षस्येति भावः, न च सर्वमविदा-

११५. कदाचिदापरोक्ष्यात् तद्विषयापरोक्ष्यं स्यादिति वाच्यम्,
वज्रानुमितेरप्यापरोक्ष्यापातात्. न चेति, वस्तुतो ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वेऽपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनायाद्वत्वाच्च
तदापरोक्ष्यमिति भावः. तदैवेऽपीति, उपहितमवि-
दाङ्गमाप्सित् अन्यकालीनत्वात्कामाक्षिद्विधिकरणत्वाच्च

१२०. पारोक्ष्यमिति भावः. ननु सवित्स्वप्रकाशेति वाक्यजन्य-
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वाच्चजनकत्वेनापरोक्षहेतुत्वं
सिद्धमेव, न च प्रायश्चाग्ने जनकत्वमेव साध्यम्, अन्यथा
सिद्धमाधनात्, वाक्यस्य विषयांश्च एव हेतुः न स्वजन्य-
ज्ञानाग्रेऽपि, अतः प्रत्यक्षजनकत्वस्यास्येवेति वाच्यम्, तदग्ने-

१२५. ऽपि वाक्यातिरिक्तकारणदर्शनेन तस्यैव क्षारपत्नादिति

- शङ्कते वाक्येति . तर्हीति, तथा च सिद्धसाधन हेतु-
विशेषणवैयर्थ्येति भावः ननु विषयप्रकाशा-
भिन्नप्रत्यक्षाग्रजनकत्व साध्यम्, अनुमानादिषु वज्रिमा-
निति जानामीत्यत्र वज्रिमानित्यग्रे विषयाग्र, जाना-
१२० भीत्यग्रस्वप्रकाशाग्र, सवित्त्वप्रकाशेत्यत्र तु तत्त्वान्यज्ञान-
स्यापि सवित्त्वेन विषयान्तर्भावान्तप्रकाशेनैव स्वव्यवहा-
रोपपत्तौ जानामीत्यग्रान्तरकल्पकाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप-
स्वात्मप्रकाशाग्रे विषयप्रकाशाग्रस्याभिन्न एवेत्यदोष इति
शङ्कते सत्यमिति नेति, सविदित्यतीतानागतस्वपर-
१२५ साधारणसविन्मात्रगोचरविषयप्रकाशाग्रमात्रेण जानामीति
तदातन व्यक्तिमात्रगोचर तदाश्रयपुरुषविशेषसम्बन्धित्वादि-
विशिष्टव्यवहारस्य जानामीत्यग्रान्तरमन्तरेण सम्भवात्,
ततश्च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः यद्यपि विषयाग्रेऽपि
स्वस्यान्तर्भावोऽस्यैव, तथापि विषयप्रकाशाग्रतुविदन्तर-
१४० वत् एतत्सविदग्रेऽपि परोक्ष एवेति भावः, स्वप्रकाशतया
प्रत्यक्षत्वावग्रभावेन विषयप्रकाशाग्रस्यैव तत्सविदग्रे प्रत्यक्ष-
त्वमित्याशङ्कितुर्भावः यदा, ननु विषयप्रकाशाग्रे यत्र-
त्यक्षन्तजनकत्व साध्यं, विषयप्रकाशाग्रस्य न पूर्ववदेष्टांशो
विवक्षितः, किन्तु विषयावगाह्यः, इदञ्च साध्यसामु-
१४५ मानादिष्वस्ति, इह तस्मिन् . स्वस्यापि विषयतया स्वप्रका-
शाग्रस्यैव विषयावगाहितया विषयप्रकाशाग्रत्वादिति
शङ्कते सत्यमिति . नेति, किं न सविदविषयावगाह्यग्रे

- यत्प्रत्यक्षन्तजनकत्वं साध्यम्, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वं वा, नाद्यः वाक्यस्य स्वप्रकाशाग्रस्य च
- १५० सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन सर्वविषयावगाह्यं प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः. न द्वितीयः, अतीन्द्रियत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वापकस्य वेद्याग्रान्तर्भूतज्ञानजनकत्वे सोपाधिकत्वादिति भावः. प्रमेव कुतो न स्यादित्यत्राह परोक्षेति. प्राग-
- १५५ विदितस्वात्मदशमत्वस्य यदि कस्यचिद्विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताधीः, तदा भ्रान्तिरेव स्यात् उद्देशे(श्ये)ति, अतः प्राचीनप्रत्यक्षाभेदभ्रमस्तुति भावः. एतेन कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलम्भादिति पूर्ववाच्यं निरस्तम्, करणान्तरसन्निधानात् प्राज्ञनसा प्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम-
- १६० सम्भवात्. आपरोक्ष्यादेरिति, परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः ज्ञानभेदेनाविरोधात् तन्निबन्धनः प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाशव्याघातविरह इति भावः. विषयधर्मत्वेऽपीति, विषयधर्मत्वेऽपि तदनिबन्धने एव पारोक्ष्यापारोक्ष्ये ज्ञानेऽपिवाच्ये, इन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानेषु वैलक्षण्यानु-
- १६५ भवात्, तथा च एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वयमविच्छिन्नमिति भावः. कालभेदेनेति, परोक्षे विषये सत्यपि श्रवणपरोक्षज्ञानस्य श्रवणान्तरपरोक्षज्ञानस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वङ्गीकारादिति भावः. विपरीतवाचनायां कथं परोक्षमपि ज्ञानमित्यत्राह

- १०० विपरीतेति, मननादिभिः विपरीतवासनायामनिवृत्तायामपि वाक्यात्म्यमतः परोक्षज्ञानस्य त्रयोक्त्यादित्यर्थः. (आख्यानान्तरम्, यदि प्रत्यक्षेति, शुक्तिप्रकाशोऽपि परोक्ष एव स्यादिति भावः). ननु न वयमपरोक्षे परोक्षप्रकाशे शुक्तित्वेनापरोक्षे परोक्षरजतप्रकाशभाषाद्.
- १०५ यामः, किन्तु विरुद्धयोरविरोधाङ्गीकारे शुक्तित्वे भाममानेऽपि रजतभ्रमरस्यादिति ब्रूम' इति शङ्कामनूय परिहरति अथ पुनरिति शुक्तित्वादीति, प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वमतेन, कारणत्वमतेनाह विशेषेति. दूहत्विति, विषयगतमपरोक्षत्वमपरोक्षज्ञाने न प्रतिबन्धकं
- १०० नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः मानाभावादिति भावः. तथाविधेति, परोक्षविषयप्रयोग इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि तच्छक्तेस्तदवस्थत्वादिति शब्दरूपा सामर्थ्यो दर्शितेत्यर्थः. अत एवेति, अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्याङ्गीकारात् व्याप्त्यभावात् प्रभिचिस्तमूलशक्तं इत्यर्थः.
- १०५ विपर्यय इति, विपर्यये पर्यवसाने तु पराभीष्टं स्वाभीष्टं माधयति, यथा दृश्यते च धूमस्तृणादग्निमानिति. स्वानिष्टममञ्चकमित्यत्र हेतुमाह प्रसञ्जके इति, प्रसञ्चकविपर्यये पर्यवसामात् प्रसञ्चकमष्टेष्टत्वे तदभावस्यानिष्टत्वात् अनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः. परानिष्टमेव प्रसञ्च-
- १०८ नीयमित्यत्र हेतुमाह स्वाभीष्टम्येति, आपाद्यविपर्ययस्य स्तेष्टसाधनत्वादापाद्यस्य चेष्टत्वे तदभावमिद्वेः न स्तेष्टमिद्वि-

रित्यर्थः. उभयमिति, प्रसञ्जकं खेष्टमसञ्जकं परेष्ट-
मित्यर्थः. प्रसञ्जकस्य खेष्टत्वमुपपादयति स्वत इति.

मिथ्यैतदिति, परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य पर-

१८५ मार्थत्वेन दृष्टत्वात् परमार्थत्वेन दृश्यमाणाभावप्रतियोगि-
त्वेनानिष्टत्वमुपपद्यत इति भावः. यथात्तनेति, श्रव-
णाद्यनन्तरभावविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमि-
त्यनेन तर्केणानिष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः. किञ्चाभावस्य
सत्त्वादेव हि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं वाच्यम्,

२०० अभावस्य सत्त्वञ्च मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयोरिवाविरोधा-
पादकत्वाद्वाच्यम्, तच्च न सम्भवति सत्यमिथ्यार्थयोर्विरुद्ध-
त्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः, तस्मात्परोक्ष-
तदभावयोरविरोधासिद्धेः परोक्षाभावासंभवाच्च प्रसञ्जक-
स्यानिष्टत्वमित्याह शुक्तावित्यादिना तवाविरोधापादकत्वं

२०५ भवतीत्यन्तेन. स्मृतुमर्हतीत्यनन्तरं तच्च सम्भवतीति शेषः.

सत्यमिति, सत्यं शुक्तिवमित्यन्वयः. बाध्यत्वेनाभिधीयत
इत्यत्र विरोधादित्यनुपपन्ननीयम्. अविरोधापादकत्वं
भवतीति, परोक्षतदभावयोरिति शेषः. परोक्षज्ञानस्या-
परोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेऽपि शाब्दज्ञानमचिवेन्द्रियेणापरोक्ष-

२१० ज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिरस्यादित्यत्राह दुष्टेन्द्रियेति, दोष-
माहात्म्यादाप्तोपदेशे सत्यपि कश्चिन्न तत्त्वापरोक्षमुत्पद्यते,
किन्तु भ्रम एवेत्यर्थः. एवं विरुद्धधोऽप्युच्यमाने शुक्ति-
तत्त्वज्ञाने सत्यपि रजतभ्रमस्यादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तच्च

- दोष उक्तः, इदानीन्त्यपरोक्षेऽपि परोक्षप्रकाशोऽस्ति
 ११५ चेच्छुक्लित्वेनापरोक्षेऽपि रजतत्वेन परोक्षं स्यादित्यापाद-
 नार्थमभिप्रेत्य दोषमाह तथेति, अयोग्यताज्ञानमति-
 बन्धकञ्चेति भावः, यद्वा अप्रामाण्यशङ्कादशा विवक्षिता,
 उद्देत्येवेति, तत्रानुभव एव मानमिति भावः, विश्लेषत
 इति, प्रत्यक्षयोग्यार्थं विश्लेषतो दृष्टन्तदयोग्यार्थं सामा-
 १२० न्यतो दृष्टमिति विभागाभिप्रायेणोक्तम्, तथाविधेति,
 अग्न्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः, तदानीन्त्यत्वे परोक्ष-
 प्रकाशो व्याहृतः, अग्न्यादिर्न तथा, ब्रह्म तु तथैव, नित्या-
 परोक्षत्वादिति शङ्कते योग्यतेति, अग्निरपि तदानी-
 मारण्यकानां योगिनामौश्वरस्य हिरण्यगर्भादेश्च प्रत्यक्ष
 १२५ इत्याह यस्य कस्यचिदिति, तत्प्रत्यक्षपरोक्षे तस्य परोक्षं
 व्याहृतमिति शङ्कते तथापीति, तर्हीति, तत्र परोक्ष-
 ज्ञानस्य व्याघाताभावाच्च साक्षात्कारममर्थनमित्यर्थः,
 यत्पुनरिति, यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते,
 प्रत्यक्ष इति च प्रत्यक्षयोग्यत्वं वा व्याहृतत्वेनाभिमत-
 १३० परोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्ष इति वा विवक्षितम्, तथा च
 दशमस्तस्य प्रत्यक्षयोग्यतात् अनन्तरमत्यक्षदर्शनादा परोक्ष-
 व्याघातात् अपरोक्षसम्भव इत्यत इत्यर्थः, ननु तदा प्रत्यक्षे
 परोक्षप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दशमस्तस्य अन्तर्दा
 तत्रापरोक्षज्ञानममर्थनमिति च एव दृष्टान्त इत्यत्राह
 १३५ यदा चेति, ततथेति, शङ्काणागवैर्जिकलेऽपि अनु-

मानाधिकारस्यानपायात् आनुमानिकापरोक्षज्ञानस(व)त्वा-
 न्तेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्यादिति भावः, आदिग्रन्थेन
 श्रवणादिवैयर्थ्यं विवक्षितम्. किञ्चेति, न च साक्षिण-
 स्तदीयत्वाभावात् तन्मत्यपरोक्षत्वमेति वाच्यम्, शास्त्रार्थश्च

२४०. जानामीत्यादिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थव्यवहारजनकस्य सा-
 क्षिणोऽपि तदीयत्वादिति भावः, न च दृष्ट्याऽपरोक्षत्वं
 विवक्षितम्, ब्रह्मणस्त्वतोपरोक्षत्वेनातथात्वादिति भावः.
 दृष्टान्तासिद्धिरिति, ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्वञ्च
 हेतुः, तादृशार्थविषयत्वमात्रन्वात्मस्वरूपमादायास्येवेति

२४५. चेत्, किमयं हेतुरस्वतोऽपरोक्षार्थांश्च अपरोक्षजनकत्वा-
 साधकः, उत तदर्थमात्रे, न द्वितीयः, त्वदृष्टश्च तिष्ठत्य-
 इत्यत्र घटांश्चोपरोक्षतापत्तेः, नाद्यः, दशमस्त्वमभीत्यादि-
 वाक्योदाहरणयोगात्. अत एवेति, वाक्यस्यापरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वासिद्धेः अपरोक्षार्थगोचरत्वद्वारणतावच्छेदक-

२५०. मित्यपि निरस्तमित्यर्थः. सत्यमेव हीति, संसारस्य
 सत्यत्वमगवत्सङ्कल्पनिवर्त्यत्वञ्च साधयिष्याम इत्यर्थः, सत्य-
 त्वसाधनान्मिथ्यात्वस्यासिद्धिसिद्ध्या, सत्यत्वे वा मिथ्यात्वे
 वा प्रमाणयत्नादीश्वरसङ्कल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वादन्वया-
 सिद्धिसिद्ध्या. “तरति शोकमात्राविदि”त्यादि, ननूपा-

२५५. मनस्यापि ज्ञानत्वात्कथं ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निराम इति
 चेन्न, ध्यानादिभिस्तस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारान्तर्निवर्त्य-
 त्वस्यैव तदिष्टत्वात्तस्यैव निरस्तताभिधानेन दोषाभावात्,

- किञ्च उपासनादिना निवृत्तौ मुमुक्षादिमहकारिणोऽपे-
 चित्त्वाच्च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तस्मै तु उपासनादि
 १६० सर्वं ज्ञानार्थमपेक्ष्यते, ज्ञानेन तु बन्धनिवृत्तौ न किञ्चिदपे-
 क्ष्यत इति. युक्तिः—युक्तता. व्यावहारिकमिति, तथा च
 हेत्वसिद्धेः न मिथ्यात्वसाधनमिति भावः. किञ्चिदर्थोऽस्ति
 उत न, द्वितीय आह प्रध्वंसो हीति, विद्यमानतामात्रं
 मत्तत्त्वज्ञानतिरिक्तम् अनिरूपणादिति भावः. आद्य आह
 १६५ सत्यपीति, तेन—ज्ञानेनेत्यर्थः. अन्यथेति, न चेष्टा-
 पत्तिः, सुपुष्टिकाले मुद्रादिना शुक्तिनिवृत्तौ यदि
 रजतस्यापि निवृत्तिः, तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्,
 अनिवृत्तौ निरधिष्ठानाध्यासप्रसङ्गात्. दूषणान्तरमाह
 संविदिति, भ्रान्तिज्ञानेत्यादिदोषस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 १७० कत्वादिति भावः. सम्भवे वेति, तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थे हि
 भ्रान्तिमामग्न्युच्छेदकल्पनम्, तस्यां मत्तामपि तत्त्वज्ञानो-
 त्यक्तौ किन्तु दुच्छेदकल्पनेनेत्यर्थः. द्वितीयप्राप्त्यज्ञानोत्पत्तेः
 प्राक् तत्सामग्र्यनुवर्तते, न वा, द्वितीये दोषमाह
 तत्सामग्रीति, साक्षात्कारमामग्न्यभावे भ्रममामग्न्युच्छेद-
 १७५ ऽपि तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः. आद्ये दोषमाह
 तस्याच्चेति, तत्त्वसाक्षात्कारमामग्रीमत्त्वे भ्रममामग्री-
 मत्त्वेऽपि प्राथमिकतत्त्वापरोक्षम् द्वितीयादेरप्युत्पत्ति-
 मन्मथादित्यर्थः. नित्येति, नित्यत्वात्कस्वामाविवक्ष-
 मित्यर्थः. किञ्चित्प्रतिबन्धकनिवर्त्तकमित्यज्ञानमेव, सत

- १८० स्वरस्यवाहि, आद्ये दोषमाह अन्योऽन्येति. द्वितीये दोषमाह नित्येति, नित्ये प्रतिबन्धकस्याभावात् तन्निवर्त्तकत्वस्यारम्भिकप्रत्यक्षस्य कल्पमित्यर्थः. ननु भ्रान्तेः पुनरप्यननुत्पादायं तत्सामर्थ्यच्छेदकत्वस्यारम्भिकप्रत्यक्षस्य कल्पनीयमिति चेन्न, सामर्थ्या मिथ्यात्वे तस्या अपि
- १८५ स्वरूपतः सत्त्वाभावेन प्रच्युत्यसम्भवात् तस्या अपि निवृत्तिसिद्धिर्भ्रान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम्, तच्चाप्येवमित्यनवस्था, सत्यत्वेनापरोक्षज्ञाननिवर्त्तत्वं तन्त्रवेष्टमिति भावः. स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पनमित्यत्र प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह प्रतिबन्धेति.
- २८० द्वितीयेऽपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्यप्रथमशिरसि दोषमाह प्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षभ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम्, तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतोक्तेः, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण स्यात् तदान्योऽन्याश्रय इत्यर्थः. द्वितीय आह प्रतिबन्ध इति, आत्मरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थः.
- २८५ कश्चित्तु न द्वितीय इत्यतः प्रागेवान्योऽन्याश्रयणादिति पाठः, स तु सुगमः, सङ्गहोऽपि तदनुसारेण योज्यः, तदनुवर्त्तनस्येति, प्रागभावपरि(कल्पनं) पासनं हि सत्यां सामर्थ्या कार्यविलम्बायोगात् प्रतियोगिकारणविघटनेनैव वाच्यम्, तच्च निरस्तमित्यर्थः. भ्रमानुवृत्तिरेव सत्यताप्य-
- ३०० वमायगैयित्यन्तश्च परोक्षज्ञानाप्तेति शङ्कते परोक्षेति. उक्तत्वादिति, प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शङ्केतत्वे विप्रसङ्गक-

वाक्याद्रजतधोरुदेतीत्युक्तत्वादित्यर्थः . अपरोक्षेऽपीति,
भान्तिरपीत्यन्वयः . एतदिति, अपरोक्षज्ञानद्वारा एत-
दर्थस्य श्रवणाद्युपायस्योपदेशायोगात् . प्रत्यक्षपरिशेषम-

६० ५ भुपगम्य वाक्यपरिशेषेन्दूषयति अस्तु वेति . प्रत्यगिति,
आदिशब्देन मनस्वागहेतुस्रोहमस्मीत्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्य-
मतुमानपरित्यागहेतुरापरोक्षविदेषित्वञ्च गृह्यते, प्रत्यक्-
पराङ्मुखत्वादिलक्षणेन साध्यविरुद्धेन व्याप्तेत्यर्थः . तुल्येति,
वाक्यस्याप्यपरोक्षविदेषप्रतीतत्वादित्यर्थः . दर्शनेति, दश-

६१० मस्त्वमस्मीत्यत्र दृश्यत इति भावः . तदिति, तत्राप्यपरोक्ष-
जनकत्वदर्शनस्याभिद्वेरेति भावः . तदिति, दर्शन-
सन्देहेऽपीत्यर्थः . इन्द्रियेति, मनसि प्रत्यक्पराङ्मुखत्व-
सन्देहान्न विरुद्धव्याप्तिनिश्चयः, प्रत्यग्विषयस्य शब्दस्थाप-
रोक्षजनकत्वसन्देहदृष्ट्या नुल्लयन्यायस्य तद्विषयस्थानुमान-

६१५ स्यापि तथेत्यभिप्रायेणादिशब्दप्रयोगः . इन्द्रियादिष्वे-
वेति, वस्तुतः अपरोक्षधीसामर्थ्यस्य इन्द्रिये क्लृप्तत्वात्तस्यैव
प्रत्यग्विषयत्वकल्पनं युक्तमिति भावः . दशमोऽहमिति ज्ञाने
अपरोक्षत्वानुभवः कथमित्यत्राह सामग्रीति, शब्दोप-
नीतन्दशमत्वमनसैव गृह्यत इति भावः . तेषामिति,

६२० भेदवासनानिरासे यथावाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वकल्प्यते,
एवमिन्द्रियस्यैव कल्प्यतामित्यर्थः . तदपीति, परिभत्रो
हि नार्थनिवृत्तिर्नापि प्रतीतिनिवृत्तिरित्युक्तम्, 'अतो-
ऽप्रामाण्यबुद्धिः परिभवः पर्यवस्यति, प्रकृते ज्ञात्ताभेदानु-

- मानेन ऐक्यप्रतीतेरप्रामाण्यबुद्धिरस्येवेत्यर्थः . भ्रमान्तर-
 २२५ प्रतिबन्धः परिभव इति चेन्न, सञ्जातेऽप्यपरोक्षेऽपीत्यादिना
 अपरोक्षवाधेऽपि भ्रमानुवृत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् . कथ-
 न्विति, द्वैतविषयत्वादविरोधादस्मादस्मिन्नैव कुत इति
 भावः . निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुविशेषणं
 विशेषविषयत्वात् स्यादित्यत्राह विज्ञानमिति विशेष-
 २३० णेन विशेषविषयत्वमिद्वेति . तज्जन्येति, श्रवणं श्रोतव्य
 इति विहितं विवक्षितम्, ततो जातं श्रावणम्, प्राथमिक-
 परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः . अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो-
 ऽप्रयोजक इत्यत्राह परिहारस्य चेति, मिथ्यार्थनिवृत्त्या
 २४५ अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरामादिति भावः . योगज-
 धर्माद्यजन्यजन्यत्वावच्छिन्नमात्रात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्व-
 मुपाधिषेत्याह विषयेति . न वाक्येति, प्रत्यक्षत्वे तु
 न वाक्यजन्यताहेतुः प्रयोजकः, किन्त्वर्थजन्यत्वमेव हेतु-
 स्यात्, ततश्चायं शोपाधिक इत्यर्थः . किं यावत्तत्त्वम-
 २४० स्यादिवाक्यव्यक्तयः पक्षः, उत श्रवणाद्यनन्तरभाविव्यक्ति-
 मात्रम्, आद्ये मननात् प्राथमिकव्यक्तावगन्तो बाधमभि-
 प्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह सोऽपीति . दृष्टान्त-
 स्येति स्वप्रकाशत्वस्य दशमत्वस्य चास्वप्रकाशत्वात्स्वतः प्रत्य-
 क्षत्वाभावाच्चेति भावः . विगीतमिति, ननु माथे
 २४५ 'स्वशब्दस्य भिन्न(जन्य)परत्वे तत्त्वमसिवाकार्यविषयप्रत्य-
 क्षस्याप्रसिद्धेः, तज्जनकस्याप्रमिद्धा तद्भेदेऽप्यधनमनुपपन्नम्,

जनकपरत्वे कस्यापि वाक्यस्य स्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वा-
भावात् प्रतियोग्यप्रमिद्धा तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्, स्वार्थ-
शब्देन स्वजन्यज्ञानविषयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रिये प्रतियोगि-

२५० प्रमिद्धापपादने बाधः, स्वस्यैव स्वजन्यश्रावणज्ञानविषयतया
स्वार्थत्वात् विषयतया स्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च स्वार्थ-
शब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकस्य
भवतीत्युक्तौ बाधो दृष्टान्तासिद्धिस्तु, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य
तत्कारत्वादिविषयत्वात्, नन्वस्तु स्वशब्दो भिन्नपर एव, न

२५५ च तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रत्यक्षाप्रमिद्धिः, घटादिगोचरप्रत्यक्ष-
स्यैव प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यस्य तत्त्वमसि-
वाक्यार्थगोचरत्वादिति चेन्न, बाधादेव तत्त्वमसिवाक्य-
गोचरसामान्यलक्षण(णा)प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसि-
वाक्यगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात्, न च सामान्य-

२६० प्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने सन्निहितविषयप्रतियोगिकलौकिक-
प्रत्यासत्तेर्जनकत्वाभावाच्च तस्य प्रत्यासत्तिदारकजनकत्व-
मिति वाच्यम्, सन्निकृष्टविषयांघ्रे लौकिकप्रत्यासत्ते-
र्विद्यमानतया तस्या जनकत्वस्यावर्जनौयत्वात्, न ह्यप्रति-
बद्धा सामग्री कार्यञ्च जनयतीति केनापि वक्तुं शक्यम्,

२६५ कस्य चित्प्रतिबन्धकत्वकल्पने च न किञ्चित्प्रमाणमस्ति,
अस्तु तर्हि जनकपरमेव, न च प्रतियोग्यप्रमिद्धा साक्षा-
प्रमिद्धिः, शब्दो वर्तत इति वाक्ये स्वार्थविषयप्रत्यक्ष-
जनकत्वस्य प्रमिद्धत्वादिति चेन्न, तत्रैव व्यभिचारात्, अस्तु

- तर्हि स्वजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्मात्, इन्द्रिये
 ३७० च प्रतियोगिप्रसिद्धिः, न च बाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण
 स्वजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव
 तज्जन्यत्वात् स्वकरणकत्वं वा स्वजन्यत्वमिह विवक्षितमिति
 चेन्न, शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारात्, अस्तु तर्हि
 स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, न च तत्कारत्वादिप्रत्यक्ष-
 ३७५ जनकत्वाद्बाधः, स्वगोचरप्रत्यक्षमत्यविषयत्वस्य स्वभिन्न-
 विशेषणत्वात्, यद्यप्येवमेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि
 शब्दस्पर्शादिप्रत्यक्षजनके शरीरे प्रसिद्धिरिति चेन्न, सर्व-
 स्थापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धे-
 रिति, उच्यते, माध्वे स्वपदम्भिन्नपरमस्तु, माध्यप्रसिद्धिश्च
 ३८० सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषयप्रत्यक्षजनकेन्द्रिये, न चोक्तबाधः,
 स्वार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य बाधत्वादिन्द्रि-
 यस्य प्रत्यासत्तिभूतसामान्याश्रयसर्वविषयत्ववच्छेदेन प्रत्यक्ष-
 जनकत्वात्, विषयस्य च स्वविषयकतावच्छेदेनैव विषयतया
 जनकत्वात्, न च शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारः,
 ३८५ स्वागोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दो वर्तत इत्यत्र
 स्वगोचरवृत्तिकत्वात्, अस्तु वा स्वपदञ्जनकपरमं, न
 चोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेव हेतुविशेषणत्वात्, अस्तु वा विष-
 यतानवच्छिन्नस्ववृत्तिकारणतानिष्पितजन्यतायज्ञानविष-
 यप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्मात्, प्राग्वदेव हेतुविशेषणाच्च न
 ३९० पूर्वोक्तव्यभिचारः. अस्तु वा स्वकरणकत्वं स्वजन्यत्वम्, न

- च पूर्वोक्तव्यभिचारः, ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वकरणक-
प्रत्यक्षविषयज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् . अस्तु वा स्वगो-
चरप्रत्यक्षाविषयस्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, शरीरादौ
च प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, न च सर्वस्य शरीरादिविषय-
६८५ योगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साध्याप्रसिद्धिः, योगजधर्माद्य-
जन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात्, अत्र च साध्ये वाक्य-
त्वादित्येव हेतुरिति प्रत्यक्षकरणस्य भवतीति वा विष-
यतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षजनकं न भवतीति वा प्रत्य-
क्षजनकतानवच्छेदकविषयतातिरिक्तभावत्वरूपवृत्तिधर्मकमिति
४०० वा साध्यम्, अत्र चरमसाध्ये विषयतातिरिक्तपदसाध-
व्यभिचारवारणाय, एवञ्च स्वतोऽपरोक्षविषयत्वादेरनव-
च्छेदकनसिद्ध्या दृष्टसिद्धिः, एतेषु विषयपि साध्येषु
वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति . विगीतेति, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्या तद्गोचरा धीः पक्षः, स्वप्रकाशतया स्वांमि प्रत्यक्ष-
४०५ त्वात् साधवारणाय साध्ये स्वविषय इत्युक्तम् . वाक्येति,
घटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषणं, वाक्यप्रत्यक्षवारणाय
विशेष्यं, वाक्येतरपदं वाक्येतरमात्रपरम्, तेन वाक्य-
जन्यत्वे सति वाक्याविषयत्वं पर्यवस्यति . अनतिप्रसृज-
केति, अग्निशोषादिवाक्येभ्योऽपरोक्षधीजनकत्वस्य तज्ज्ञापेन
४१० साधनसम्भवात्, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनाप-
रोक्षधीजनकत्वसाधनेऽतिप्रसङ्गः, न तथाऽग्नदुक्तयात्राविति
वक्ष्यत्वमिति भावः . समत्वेऽपीति, साधनाऽनुमानस्य

हि प्रतिरोधो दोषः, प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धक-
फलत्वाच्च प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः . वस्तुतोऽस्यैव विवक्षो-

४१५ बाधकमित्याह न चेति . अविशेषादिति, ज्योति-
ष्टोमादिवाक्यावृत्तावान्तरोपाधेरभावादित्यर्थः . प्रत्य-
क्षार्थविषयत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्ये विशेषः, ज्योतिष्टोमादि-
वाक्ये तु तदभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यच्चाह न चेति . ननु
कथं ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तत्त्वमङ्गः, अपरोक्षार्थविषयत्व-

४१० रूपप्रयोजकस्य तथाभावादित्यच्चाह तच्चापीति, अप-
रोक्षार्थविषयत्वं हि अपरोक्षज्ञानविषयार्थविषयकत्वम्,
तथा च अपरोक्षज्ञाने आपाद्यमाने अपरोक्षार्थविषयत्वमपि
सहैवापादितमभवतीति नावान्तर विशेष इत्यर्थः . पूर्वपा-
न्वदनुमानानामिह तु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षे बाधि-

४१५ केत्युक्तमुत्थाप्य निराकरोति नन्वित्यादिना . वाक्यार्थ-
ज्ञानादिति, वाक्यार्था ब्रह्म, तज्ज्ञानादित्यर्थः, न तु
वाक्यजन्यं ज्ञानं विवक्षितम् . उत्तरच ब्रह्मणि चेत्यादिना
करणपरिशेषात्प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वमुपपादयति प्रत्य-
क्षेति . अथेति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व-

४२० रूपोद्देश्यमिद्वर्त्यभौतययोगिप्रत्यक्षवृत्तितया सिद्धसाधन-
वारणार्थश्च साध्ये तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येति . अथेति,

• तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्तीत्यर्थः, मि-

• द्धान्ते तत्त्वमभिवाक्यजन्यशब्दानुभवसंस्कारमहत्तमनो
जन्ये सोऽहमिति प्रत्यक्षे सत्त्वेन सिद्धसाधनवारणार्थं पूर्व-

४३५ वदुद्देश्यमिच्छार्यं च तत्त्वमसिवाक्यजन्येति विशेषणम्. तथा-

पीति, ब्रह्मेतरविषयत्वे साध्याभावात् निश्चितत्वाद्धेतो-
स्तन्दिग्धत्वास्तन्दिग्धानैकान्यमित्यर्थः, न चानुपदोक्ते मानभे-
दोऽहमस्मीति प्रत्यक्षे व्यतिरेकनिश्चयाच्च सन्दिग्धानैकान्य-
मिति वाच्यम्, परमते मनसोऽप्रमाणत्वात्तन्मतेनैवास्योक्तत्वात् .

४४० यदा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्वं वा विवक्षितम् .

तत्त्वमस्यादिवाक्येति, वाक्यातिरिक्तजन्यस्यापि ब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य सत्त्वात् ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तत्त्वाभावाद्धेतुभावादेव
न व्यभिचार इत्यर्थः . अद्यापीति, श्रुतेरान्यपर्ययोक्तत्वे-
ऽपीत्यर्थः . श्रूयतेहीति, दर्शयति भगवान्त्वनत्कुमार इत्यर्थः

४४५ वाक्यरूपकरणस्य विवक्षितत्वाच्चानुपपन्नज्ञानमुख्यस्य दृष्टेस्तत्त्वा-
मुख्यत्वात् क्षुद्रप्रमाणात् (अत्र) कथानुरोधेन परोक्षज्ञान
एव दर्शनवदनेकविशेषविशिष्टावगाहनरूपगुणयोगादृप्तिः,
इह तु करणान्तरासत्त्वात् धर्मवीर्यस्य च दृष्टकृणत्वे
गौरवान्नसम्भकारित्वेनोपपत्तेस्तुस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वा-

४४० भावात्, पश्यतेय दर्शनवाचिनस्तद्दृष्टातिशयेन प्रवृत्त-
मुखेन लक्षणौचित्याच्च सम्प्रपञ्चनीत्यनेन प्रत्यक्षत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः . मोक्षसाधनेति, "स्मृतिलग्नौ सर्वपन्थीनां विप्र-
मोक्ष" इति श्रुत्यनुसारात्तथोक्तमिति भावः . "तस्मिन्दृ-
ष्टेपराधर" इत्यपि श्रूयते इति चेन्न, प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणाया

४४५ वाच्यत्वेन स्मृतिलग्नौचित्यवहितसाधनत्वस्कारस्यानुरोधेन दृष्टे-
दर्शनसमागाकारपरत्वाच्चित्वात् . ननु सम्भते धोमिप्रत्यक्षस्य

बन्धनिवर्तकत्वाभावात् कथं तेनान्यथामिद्विरित्यत्र .
यद्यपीति, तन्मतेमिथ्या(र्षं) भूतबन्धस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्य-
नाद्योगिप्रत्यक्षमादायान्यथा मिद्विभ्यादेदेत्यर्थः . मन्वन्तो-

४६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वाच्च योगिप्रत्यक्षेणान्यथा-
मिद्विरिति चेत्तर्हि लौकिकमधिकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शाब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः अलौकिकमधिकर्षाज-
न्यप्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात् . तत्त्विति, अन्यत्र प्रत्य-
क्षान्तर्भावं प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शाब्देऽपिमत्त्वात्

४६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्यात् . न चान्यत्र ब्रह्मात्मकविषयशब्दान्य-
त्त्वन्तप्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षधीजन-
कत्वस्याद्याप्यमिद्विरित्यर्थः, यदाह नवीनः, आत्मा तावत्स्वतो-
ऽपरोक्षः “यत्मात्स्यादपरोक्ष” इति श्रुतेः, तत्र साक्षादिति
ज्ञानक्रियाव्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकक्षापरोक्षात्मन्य-

४७० ध्यस्तमिति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्त्वज्ञानानु-
भवस्यैव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि सत्त्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेत्, प्रमाद्वच्चैतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा अस्तत्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादशायां
सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षस्यादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-

४७५ तन्यस्यान्यग्रति भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदशायां रस-
गुरुत्वादिकक्षापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, चतुर्जन्यवृत्तेरसा-
वच्छिन्नचैतन्यान्निमित्तकत्वात्तज्जन्यायाएव वृत्तेस्तदपरो-
क्षतावच्छिन्नकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- यत्कम्, तस्यामाहृतमाहृत्यासात्, तर्हि धर्मादिकमप्यपरोक्षं
 ४८० आदिति चेत् न, तस्यानुद्धृततया अप्रत्यक्षत्वात्, स्वरूपविशेषस्य
 परमत इव तच्चाप्यपेक्षितत्वात्, यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि
 न धर्मादिरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्मात्माने तस्यापरोक्षता-
 नभिव्यञ्जकत्वात्, तस्माद्यज्जडमुद्धृतं यदा यदभिव्यञ्जितन्या-
 भिव्यञ्जम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाव्यात् भवत्यपरोक्षम्, आ-
 ४८१ नापरोक्षत्वन्तु चैतन्यस्य स्वरूपेणैव वृत्तेस्वपरोक्षार्थं विषयत्वम्,
 न चापरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वचैतन्यवृत्तिमाधा-
 रणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्वात् (कारत्वा-
 भाव) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, सिद्धादिज-
 न्यवृत्त्यभिव्यञ्जकचैतन्यस्यार्थभिव्यञ्जत्वात्, न च योगिप्रत्यक्षस्या-
 ४८२ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्यानुद्धृतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षु-
 रादिमग्नयोगसम्भवेन विषयचैतन्याभिव्यक्तेश्चत्वात्, अवि-
 द्यमानेऽनुद्धृते न तज्ज्ञानप्रत्यक्षम्, किन्तु योगाराधितप-
 रमेश्वरोपदेशजन्यमपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने
 ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नञ्चे-
 ४८३ यमपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वस्यादिति चेत्, सत्यम्,
 ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात्, अतएव पर्व-
 तांशे अनुमितिग्राह्यात्करोमीत्यनुभूयते, नञ्चेवमहद्वाराद्य-
 तिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा आदिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थ-
 विषयत्वमाप(पा)द्यते, तर्ह्यभिद्विः, अथानुमिति विषयस्य तस्य
 ५०० साक्षात्करोमीत्यनुभवविषयत्वान्तदस्येव चैतन्यं, साक्षात्करो-

- बन्धनिवर्तकत्वाभावात् कथं तेनान्यथासिद्धिरित्युच्यते .
यद्यपीति, तन्मतेमिथ्या(र्थ) भूतबन्धस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्य-
त्वाद्योगिप्रत्यक्षभादायान्यथा सिद्धिर्भ्यादेवेत्यर्थः . मन्वन्तौ-
- ४६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वान्न योगिप्रत्यक्षेणान्यथा-
सिद्धिरिति चेत्तर्हि लौकिकभन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शाब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः अलौकिकभन्निकर्षाज-
न्यप्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात् . तन्निति, अन्यत्र प्रत्य-
क्षान्तर्भाव प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शब्देऽपिमत्त्वात्
- ४६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्यात्, न चान्यत्र ब्रह्मात्मकविषयग्रह्णान्य-
त्वन्तप्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षधीजन-
कत्वस्याद्याप्यभिद्धेरित्यर्थः, यदाह नवीनः, आत्मा तावत्सुतो-
ऽपरोक्षः “यत्सात्मादपरोक्षा”दिति श्रुतेः, तत्र सावादिति
ज्ञानक्रियाव्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकक्षापरोक्षात्मन्य-
- ४७० व्यस्तमिति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्त्वज्ञानानु-
भवस्यैव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि सत्त्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेन्न, प्रमाद्वैतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा अमत्त्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशायां
सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षण्यादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-
- ४७५ तन्यस्यान्यमिति भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदृशायां रम-
गुहत्वादिकक्षापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, यत्तुर्जन्यवृत्तेरमा-
द्यवच्छिन्नचैतन्यान्निश्चयकलात्तज्जन्यायाएव वृत्तेस्तदपरो-
क्षताव्यञ्जकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- यत्कम्, तस्यानादृतयाद्व्यासात्, तर्हि धर्मादिकमपरोक्षं
- ४८० स्यादिति चेत् न, तस्यानुद्भूततया अत्यलत्वात्, स्वरूपविशेषस्य
परमत इव तच्चाप्यपेक्षितत्वात्, यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि
न धर्मादेरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्मरते तस्यापरोक्षता-
नभिव्यञ्जकत्वात्, तस्माद्यज्जडमुद्भूतं यदा यदभिन्नचैतन्या-
भिन्नम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाक्यात् भवत्यपरोक्षम्, आ-
- ४८१ नापरोक्षत्वात् चैतन्यस्य स्वरूपेणैव वृत्तेस्त्वपरोक्षार्थं विषयत्वम्,
न चापरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वचैतन्यवृत्तिषाधा-
रणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्वात् (कारत्वा-
भावः) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, सिद्धादिज-
न्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यार्थभिन्नत्वात्, न च योगिश्रव्यवस्था-
- ४८२ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्याप्युद्भूतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षु-
रादिसम्प्रयोगसम्भावेन विषयचैतन्याभिव्यक्तत्वात्, अवि-
द्यमानेऽनुद्भूते न तज्ज्ञानमत्यलम्, किन्तु योगाराधितप-
रमेतरोपदेशजन्यमपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने
ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नन्वे-
- ४८३ वमपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वस्यादिति चेत्, सत्यम्,
ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात्, अतएव पूर्व-
भागे अनुमितिष्ठात्कारोमीत्यनुभूयते, नन्वेवमहद्वाराद्य-
तिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा स्यादिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थ-
विषयत्वमाप(पा)द्यते, तर्ह्यभिद्धिः, अद्यानुमितिर्विषयस्य तस्य
- ५०० साक्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वान्तदस्यैव चैतन्यं, साक्षात्कारो-

मौल्यनुभवात्, न चैवमनुमितेरपि साक्षात्कारतयानुभवप्र-
सङ्गः, अपरोक्षार्थविषयज्ञानत्वस्याप्यनुभूयमानत्वात्, घटादि-
विषयेन्द्रियजन्यज्ञानेष्यतोऽतिरिक्तसाक्षात्कारताऽननु भवात्,
न चैवमनुमित्याप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः, देहातिरिक्तात्मानु-

४०५ मितिगोचरमात्रिविषयाज्ञानाभावात्, पूर्णब्रह्मविषया-
ज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात्, शुद्धे सत्य-
ज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि मिथमेन पञ्चमाध्यादिवैशिष्ट्यविष-
यानुमितिर्न सम्भवत्येव, तत्त्वमस्यादिवाक्यसन्निधावेव "तस्य
तावदेवचिरं, यावन्न विमोक्ष्य"इति श्रवणेन "वेदान्तवि-

५१० ज्ञानमुनिश्चितार्था"इति वचनेन च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्ति-
साधनत्वावगमात्, न चैवमात्मानुमितेरपि प्रत्यक्षप्रमातेन
व्यवहारप्रसङ्गः, प्रत्यक्षव्यवहारस्तेन्द्रियजन्यमात्रगोचरत्वात्, न
च चक्षुरादाविषयोपरोक्षप्रमाणव्यवहारापत्तिः, आत्मानुमानं
ह्यन्यतस्त्रिभूतापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया देवादपरोक्षम्,

५१५ न त्वर्थस्यापरोक्षतायां निमित्तम्, चक्षुरादिकन्तर्यापरोक्ष-
तायास्त्वयोजकमित्यनेनैव विशेषेण तन्मात्रगोचरोऽपरोक्ष-
व्यवहारः, तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षम्,
अपरोक्षार्थविषयत्वाच्चादुषज्ञानवत्, तत्त्वमसिवाक्यार्थविषय-
ज्ञानमपरोक्षम्, अविद्यानिवर्तकत्वात्, सम्प्रतिपक्षवत्, न

५२० चेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, त्वदभिमतजन्यप्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे
दशमस्त्वमसीति ज्ञाने च साध्याव्यापकत्वात्, न च जन्यज्ञा-
नस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, जन्यज्ञानपरोक्षत्वे

लिङ्गजन्यत्ववत्तत्त्वाप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षार्थविषयत्वस्यैव
वृत्तावपरोक्षता(क्षार्थ)रूपत्वेन तस्य परोक्षत्वाभावव्याप्तेः,

५९५. अतएव न शब्दाजन्यत्वमुपाधिः, अन्यथा तत्त्वमधिवाक्याद-
परोक्षज्ञानाभावे अविद्यानिवृत्त्यभावादनिमोक्षप्रसङ्गाच्चेति,
अवोच्यते, अस्मितावलोके ज्ञानार्थयोरपरोक्षत्वव्यवहारः, तत्र
यद्यर्थगतमपरोक्षत्वं तद्विषयत्वनिबन्धन एव ज्ञाने तद्व्यवहार-
इत्युच्येत, तदा देवदत्तेन साक्षात्क्रियमाणघटविषयकशब्द-

५९६. ज्ञाने यद्यदत्तस्य जाते तदुभयवेदिनशब्दज्ञाने अपरोक्ष-
व्यवहारप्रसङ्गः, स्वाश्रयं प्रत्यपरोक्षार्थविषयत्वनिबन्धनोज्ञाने
प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्, स्वाश्रयप्रतीत्यस्य विवक्षितम्
स्वाश्रयप्रतिसम्बन्धित्वं स्वाश्रयाभिन्नत्वमन्यदा, नाद्यः,
लौकिकानामप्रमावर्षयोर्भेदप्रतीतावपि ज्ञाने अपरोक्ष-

५९७. व्यवहारात्. न द्वितीयः, अनिवृत्तनात् स्वाश्रयसमन्वय-
परोक्षाभिन्नत्वतदिति चेत् न, मदीयत्वेन भाषमाणस्य
वृत्त्यवच्छिन्नापरोक्षत्वेतन्मस्य विषयात् भेदस्यैव प्रतीतेः,
तस्मात्स्वाश्रयसमन्वयपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमेव तदिति वाच्यम्,
तथाच ज्ञानगतमापरोक्ष्यम्, अर्थं तु तद्विषयत्वं वाच्यम्,

५९८. किञ्च ज्ञानापरोक्ष्यपक्षे तद्विषयत्वमात्रमेवार्थापरोक्ष्यम्,
अर्थापरोक्ष्यपक्षे तद्व्यवहारमात्रमेवार्थापरोक्ष्यमिति गौर-
वम्. यदुक्तमपरोक्षत्वं ज्ञानगतश्चाद्याटिक्त्वं वक्तुमशक्य-
मित्यर्थमुच्यते ज्ञाने तदाश्रयमिति तस्य, अर्थेऽपि निर्वक्तुम-
शक्यत्वात्, नहि ब्रह्मणि संवित्त्वातिरिक्तमपरोक्षत्वं किञ्चि-

५९९. इदं शक्यम्, यद्यप्यस्यैव तत्तादात्म्यादित्यस्य प्रतीयेत, संवित्त्वत्

नापरोक्षत्वम् घटो न मविदिति भेदप्रतीतावपि घटोऽपरोक्ष
इति व्यवहारात्, यदि च व्यवहारवत्तादिगिथ्याभिरुक्तमपि
किञ्चिदर्थेऽङ्गीक्रियते, तर्हि ज्ञान एव तदिध्यताम् . ननु यदि
प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वादिवये प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, तदा मामान्य-

५५० प्रत्यामत्तिजन्यज्ञानविषयत्वात्परमाणुरपरोक्ष इति व्यवहा-
रापत्तिः, शब्देन काशीस्यपदार्थज्ञानतः काशीस्यपदार्थ-
ज्ञानामीत्यनुभवतः काशीस्य पदार्थोऽपरोक्षइत्यनुभवप्रसङ्गः,
अन्वस्य शब्दं श्रौक्ष्यानुभवमनुभवतश्श्रौक्ष्यमपरोक्षमित्य-
नुभवापातः, तथा दण्डयमामीदित्यनुभवे देवदत्ते दण्डो-

५५५ ममेदानीं मप)परोक्ष इति व्यवहारप्रसङ्ग इति चेत्, न
तावत्परमाण्वापरोक्ष्य व्यवहारापत्तिः, लौकिकैस्तज्ज्ञा-
नस्य सन्निहितव्यवहतिरिक्तपरमाण्वादिविषयत्वापरिज्ञानात्,
तत्परिज्ञादणान्तु विदुषाश्वत्येव व्यवहारः, नापि काशीस्य
पदार्थः (अ)परोक्ष इति वा श्रौक्ष्यमपरोक्षमिति

५६० वाऽनुभवप्रसङ्गः, ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशतया तदनुव्यव-
हायाभावेन ज्ञानस्य तथाप्रत्यामत्तित्वात्, प्रत्यामत्तिपक्षेपि
तदग्रे प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकस्य तदग्रे प्रत्यामत्तिजन्यत्वस्याज्ञानात्,
अतएव दण्डाग्रेपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, किञ्च तथापि प्रत्यक्ष-
ज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वाद्दण्डश्चक्षुषा जानामि प्रत्यक्षेण जाना-

५६५ मीत्यनुभवस्यात्, यदि चेष्टापत्तिस्तदाऽस्माकमपि तुल्यम्,
देवदत्तः पश्यत् दण्डम्, नेति, व्यवहारोपि तदग्रे प्रत्यामत्तिज-
न्यत्वस्य व्यवहारस्याज्ञानादिवदन्तवत् स्वतन्त्रप्रत्यक्षविषय-
त्वाभावाद्वा देवदत्तं विहाय दण्डस्याप्रत्यक्षत्वात्, किञ्च

- चाक्षुषत्वं यदि चक्षुर्बुद्ध्यज्ञानविषयत्वं स्यात् तदा दण्डेऽपि
 ५०० तत्सत्त्वाद्दण्डोभेदानौचाक्षुष इति व्यवहारोपपत्तेर्चाक्षुषत्व-
 मप्यपरोक्षत्ववत् ज्ञानानिवन्धनमेवार्थगतं स्वीकार्यं स्यात्,
 किञ्च बह्निमनुमिनोभौतिवत्पर्वतमनुमिनोभौत्यव्यवहारा-
 दनुमेयत्वमप्यनुमिति विषयत्वादन्वत्स्यात्, तस्माज्ज्ञानगत-
 मेवापरोक्ष्यम्, “यत्साक्षा”दिति श्रुतिस्तु स्वमकाशतादि-
 ५०५ परत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति घटादाविव ज्ञानाकराधीन-
 साक्षात्त्वस्य निषेधमव्यावात्, किञ्च यदि सत्तानुभव इवा-
 परोक्षत्वानुभवोपि तदधिष्ठानात्म(क)गोचरस्यात्, तदा सत्त्व-
 वदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात्, अतः कश्चिन्निति
 कदाचिदपरोक्षइच्छिन्नमिति कदाचिन्नेति न स्यात्, यदप्युक्तम-
 ५०८ परोक्षार्थविषयत्वं हृत्तेरपरोक्षत्वमिति, तत्रापरोक्षत्वमित्या-
 स्यापरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः, तथाच प्रत्यक्षव्यवहारस्य
 इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति सूत्रवचनविरोधः, न च नेदं
 सौक्तिकव्यवहारनिबन्धनम्, किन्तु परीक्षकव्यवहारनिबन्ध-
 नमिति वाच्यम्, एतस्य नैयायिकाद्यपरोक्षव्यवहारनिबन्धन-
 ५०९ त्वाभावात्, न च तत्कथमपरीक्षकव्यवहारनिबन्धनम्, तदभि-
 मतपारिभाषिकप्रत्यक्षत्वसाधनेपि स्वमयमप्रतिपक्षापरोक्ष्य-
 निष्ठस्य अस्मदभिमतस्यापरोक्षव्यवहारनिबन्धनस्य शाब्दज्ञाने
 असाधनेनार्थान्तरत्वात्, न च सर्वत्रापीदमेव व्यवहारनिबन्ध-
 नस्य तु तदभिमतमिदं स्वशाब्दज्ञानेऽप्यनौति साध्यत इति
 ५१० वाच्यम्, सौक्तिविरोधादेर्देहितात्वात्, किञ्च किमत्रपरो-
 क्षार्थविषयत्वं साध्यते, तत्रापरोक्षतादात्म्येनाप्युक्तार्थविषय-

- त्वम्, आद्येपि ब्रह्मणो परोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वं साध्यते, उता-
 सिद्धे, नाद्यः, सिद्धसाधनात्, न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य
 ब्रह्मविषयत्वे कश्चिदिदमिति पश्यते, नन्वस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्र
 ५८५ ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वादपरोक्षत्व साधने पर्यवस्यतीति चेन्न,
 स्वप्नकाशवादिनमपि तस्यापि सिद्धत्वात्, अन्यमपि साध-
 नेपि सिद्धसाधनमेव, नैयायिकादिभिरपीश्वरस्यापरोक्ष-
 त्वाङ्गीकारात्. मनु तैस्त्वकौयापरोक्षज्ञानविषयत्वेनाप-
 रोक्षत्वाङ्गीकारेपि स्वरूपत आपरोक्षसाङ्गीकृतमिति चेत्,
 ६०० तत्किञ्चिदादावापरोक्ष्यन्तादृशमनैरङ्गीकृतम्, अतस्साध्यविक-
 लोद्भूतम्, घटाद्यधिष्ठानचैतन्याग्रमादाय साध्योपपादने
 चैतन्ये अपरोक्षत्वसिद्धिमिद्विधां सिद्धसाधनमाह्वैकस्ये. न
 द्वितीयः, बाधात्, किञ्चानावृत्तमाद्यै चैतन्याभिन्नत्वं यद्या-
 परोक्ष्यम्, तदा कथञ्च इति प्रत्यक्षत्वे चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वेपि
 ६०४ तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति त्वयाभिधा-
 नात्, तत्र चन्द्रस्यानावृत्तमाद्यभेदाभावेनापरोक्ष्याभावात्त-
 द्विषयकज्ञानस्यापरोक्ष्यमनुभूयमानमज्येत, अनभ्यासदग्ना-
 यान्नलज्ञानस्य उत्तरकाले संग्रहदर्शनेन त्वयाऽनवधारणत्वा-
 ङ्गीकारात्, तस्मादावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वमस्यदिति .

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवामाचार्यपादसेवाममधिगत-
 परावरतत्त्वयाचार्येण तदेकदेवतेन तत्स्वरूपपरिचरणपराधत्वेन
 तत्प्रसादलभ्यमज्ञाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीयाव्याघ्रचण्डमाहताख्यायां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गमसप्तमस्कन्धः ॥